

**Vedrana Spajić-Vrkaš
Rahela Dzidić**

**OBRAZOVANJE ZA DEMOKRACIJU I LJUDSKA PRAVA
U BOSNI I HERCEGOVINI**

Rezultati znanstveno-istraživačkog projekta

FINALNA VERZIJA

CIVITAS B&H, 2011.

Sadržaj

Predgovor

Sažetak

1. POLAZIŠTA ISTRAŽIVANJA

1.1. Zašto građansko obrazovanje?

- 1.1.1. Politička kultura
- 1.1.2. Participacija
- 1.1.3. Povjerenje
- 1.1.4. Efikasnost i kompetentnost: znanja, vještine i informiranost
- 1.1.5. Građansko obrazovanje

1.2. Međunarodni politički konsenzus u području obrazovanja

- 1.2.1. Međunarodni i europski okvir za promicanje građanskog obrazovanja
- 1.2.2. Međunarodne obveze BiH povezane s građanskim obrazovanjem

1.3. Građansko obrazovanje u BiH

2. SVRHA, CILJEVI I ZADACI ISTRAŽIVANJA

3. POSTUPAK

3.1. Uzorak

3.2. Istraživački instrumenti i obrada podataka

- 3.2.1. Inicijalni i finalni upitnik za učenike srednjih škola
- 3.2.2. Upitnik za nastavnike DLJP-a
- 3.2.3. Upitnik za direktore srednjih škola
- 3.2.4. Obrada podataka

4. REZULTATI

4.1. Učenici

4.1.1. Znanje o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu

- 4.1.1.1. Znanje u inicijalnom i finalnom ispitivanju
- 4.1.1.2. Znanje prema administrativno-teritorijalnoj podjeli
- 4.1.1.3. Znanje prema jeziku na kojemu se provodi NPP
- 4.1.1.4. Znanje prema vrsti škole
- 4.1.1.5. Znanje prema razrednoj pripadnosti
- 4.1.1.6. Znanje prema uspjehu na kraju školske godine
- 4.1.1.7. Znanje prema spolu
- 4.1.1.8. Znanje prema obrazovanju roditelja

4.1.2. Mišljenja i stavovi o DLJP-u

- 4.1.2.1. Očekivano i naučeno u DLJP-u
- 4.1.2.2. Zadovoljstvo DLJP-om
- 4.1.2.3. Nastavne metode
- 4.1.2.4. Razredna atmosfera
- 4.1.2.5. Učinci nastave
  - i. Usmjerenost nastave na razvoj učeničkih kompetencija
  - ii. Osobna korist od nastave

- 4.1.2.6. Odnosi između učenika i nastavnika
- 4.1.2.7. Prijedlozi za unaprjeđenje nastave DLJP-a

4.1.3. Politička kultura

- 4.1.3.1. Informiranost
  - i. Praćenje vijesti o političkim zbivanjima u BiH
  - ii. Stupanj informiranosti
  - iii. Faktori informiranosti
- 4.1.3.2. Participacija
  - i. Aktualna građanska participacija
  - ii. Politička i građanska participacija u budućnosti
- 4.1.3.3. Političko i društveno povjerenje
- 4.1.3.4. Životno važne vrijednosti
- 4.1.3.5. Stavovi o demokraciji
- 4.1.3.6. Stavovi o razvoju demokracije u BiH i ulasku BiH u EU
  - i. Stavovi o demokratskom razvoju BiH
  - ii. Stavovi o ulasku BiH u EU

4.2. **Nastavnici DLJP-a**

4.2.1. Profesionalni profil

4.2.2. Mišljenja i stavovi o DLJP-u

- 4.2.2.1. Učinci nastave na učenike
  - i. Usvojenost sadržaja DLJP-a
  - ii. Usvojenost građanskih vještina i dispozicija
  - iii. Usmjerenost nastave na razvoj učeničkih kompetencija
- 4.2.2.2. Organizacija nastavnog procesa
  - i. Nastavne metode
  - ii. Izvori učenja i poučavanja
  - iii. Razredna atmosfera
  - iv. Metode ocjenjivanja i vrednovanja
- 4.2.2.3. Podrška odgojno-obrazovnih aktera
- 4.2.2.4. Učinci uvođenja DLJP-a na školu
- 4.2.2.5. Zadovoljstvo DLJP-om
- 4.2.2.6. Poželjne kompetencije nastavnika i optimalni oblici usavršavanja
- 4.2.2.7. Smetnje ostvarenju programa DLJP-a i prijedlozi za unaprjeđenje nastave

4.2.3. Politička kultura

- 4.2.3.1. Politička efikasnost
- 4.2.3.2. Životno važne vrijednosti
- 4.2.3.3. Političko, društveno i profesionalno povjerenje
- 4.2.3.4. Stavovi o ulasku BiH u EU

4.3. **Direktori škola**

4.3.1. Profesionalni profil

4.3.2. Ciljevi i problemi srednjih škola

4.3.3. Mišljenja i stavovi o DLJP-u

4.3.3.1. Učinci uvođenja DLJP-a na školu

4.3.3.2. Odnos prema DLJP-u

4.3.3.3. Pretpostavke unaprjeđenja nastave DLJP-a

4.3.4. Politička kultura

4.3.4.1. Politička efikasnost

4.3.4.2. Životno važne vrijednosti

4.3.4.3. Političko, društveno i profesionalno povjerenje

4.3.4.4. Stavovi o ulasku BiH u EU

5. DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

6. PREPORUKE

Literatura

Popis tablica

Popis slika

Obraćajući se jednom prilikom Australcima, sudac Tony Fitzgerald je izjavio: «*Australci općenito drže da je demokracija najbolji sistem vlasti, tržište najučinkovitiji mehanizam gospodarske aktivnosti, a pravedni zakoni najmoćniji instrument za stvaranje i održanje društva koje je slobodno, racionalno i pravedno. Međutim, također smo svi skupa svjesni da je demokracija lomljiva, tržište amoralno, a zakoni nedostatna mjera za osiguranje odgovornosti.*

(http://www.australiancollaboration.com.au/booksreports/Democracy_Under_Siege.pdf)

PREDGOVOR

Knjiga obrazovanje za demokratiju i ljudska prava u Bosni i Hercegovini autorica Vedrane Spajić-Vrkaš i Rahele Džidić nije nastala slučajno. Ona je logična posljedica njihova dugogodišnjeg stručnog i znanstvenog rada u toj oblasti, a ovom su knjigom one postale rodonačelnice obrazovanja za demokraciju i ljudska prava u Bosni i Hercegovini. Riječ je o dvije izuzetno plodne i originalne znanstvenice koje su svojim dosadašnjim radovima i praktičnim djelovanjem zaista dale osebujan prilog ne samo pedagoškoj, nego i politološkoj i pravnoj znanosti u cjelini. Knjiga koja se ovoga puta nudi čitaocu predstavlja, s jedne strane, impresivni i veoma uspješno zaokruženi rezime o jednoj od – prema shvatanjima koja danas preovladavaju – najvećih vrijednosti demokratskog razvoja Bosne i Hercegovine, a s druge strane, to je veliki istraživački prodor u jednu suštinski važnu oblast naučnih istraživanja i praktičnog odgojnog i političkog djelovanja. Knjiga je pravi – dubok i zaokružen – traktat iz nečega što bi uslovno moglo da se nazove teorijom i praksom odgoja za demokraciju i ljudska prava u Bosni i Hercegovini. To je oblast o kojoj u našoj profesionalnoj i, pogotovo, široj javnosti ima veoma malo znanja, a sticaj nepovoljnih historijskih okolnosti imao je za posljedicu da u toj sudbinski važnoj sferi života steknemo i krajnje nepovoljna iskustva. Knjiga je toliko široka u svom analitičkom obuhvatu, toliko sadržajna u tretmanu bitnih pitanja u izgradnji pravnog poretka, toliko dosledna u odbrani institucija demokratije i toliko duboka u temeljnim razmatranjima geneze i funkcije pojedinih institucija, da neće biti pretjerano ako se kaže da je to jedno od onih djela koja ne samo obrazuju nego i transformišu ličnost: nakon čitanja ove knjige čitalac u intelektualnom smislu nije ista osoba kakva je bio prije nego što je djelo proučio. Ovo djelo je nezaobilazan dio noseće intelektualne infrastrukture za reforme koje se u čitavom svijetu dešavaju i predstavlja nužan preduslov za razumijevanje složenih i mnogostruko isprepletenih tokova institucionalnog razvitka Bosne i Hercegovine. Ona je u isto vrijeme i moćna inspiracija za normativnu sliku poretka prema kojem Bosna i Hercegovina zakonito i neumitno kreće, uprkos mnogim kolebanjima, zastoјima pa i ne tako rijetkim uzmacima. Knjiga je uz sve odgovor na jedan broj dalekosežnih, doista presudnih intelektualnih dilema savremenog svijeta, odgovor bez kojeg nije moguće razumjeti tekuće tendencije u intelektualnom i društvenom razvitku mladih, kao ni sagledati njihove egzistencijonalno važne dinamičke implikacije; to što dolazi, a što je rezultat i objektivnih sila i ljudskih stremljenja, teško će se moći razumjeti ukoliko se ne razumiju postojeće konstalacije odnosa mladih – gusti, složeni i zbunjujući spletovi okolnosti čijem dubinskom, gotovo rentgenskom sagledavanju toliko doprinosi ova knjiga.

Ono što će se u svijest čitaoca urezati kao snažna i neodoljiva poruka ove velike knjige jeste shvaćanje demokracije kao centralne i noseće društvene vrijednosti. Od autora to je naravno jedino i moglo i moralo da se očekuje, ali cjelovitost obrade i snaga argumentacije kojom se dokazuju učinci i mnogobrojne implikacije demokracije zaista plijene i najrigorozniji čitaoca. Ono što nesvakidašnjom jasnoćom i metodičnošću prosto osvaja čitaoca jeste sistematsko i temeljno obrazlaganje stava prema kome demokracija i ljudska prava, pored očigledne intrinzične, ima i svoju nipošto zanemarljivu instrumentalnu vrijednost. Demokracija kao uslov i čak kao manifestacija racionalnosti najbolje se u knjizi dokumentuje osloncem na shvaćanje da ona po definiciji znači i mogućnost izbora te da subjekti koji vrše izbor imaju i informacionu osnovu i motivaciju za identifikovanje i biranje najboljih opcija u angažovanju i korišćenju resursa. Jedino demokracija omogućava lociranje odluka na one nivoe i punktove na kojima postoji najveća masa informacija i znanja za kreiranje upravljačkih impulsa, uz očiglednu implikaciju da je efikasnost odlučivanja i svih drugih društvenih procesa utoliko veća ukoliko se u razmjerama sistema kao cjeline donose kvalitetnije, a to znači informiranije odluke.

Istraživanja predstavljena u ovoj knjizi, siguran sam, potaknuće mnoga nova istraživanja iz oblasti demokracije i ljudskih prava na nacionalnoj razini, a time dovesti i do

razvoja metodologije u toj oblasti – do takozvanih kompleksnih interakcijskih pristupa istraživanju odnosa između obrazovanja, demokratije i ljudskih prava. S takvim istraživanjima tek se započelo i ona su u usponu. Ona pokazuju da se radi o metodološki vrlo sofisticiranijim istraživanjima, koja po svojim rezultatima predstavljaju najfukcionalnija postignuća u politološkoj, pravnoj i pedagoškoj nauci. Ti rezultati neće služiti samo boljem razumijevanju odnosa između političke kulture i strukture nego će pomoći boljem razumijevanju razvoja demokratije u BiH. Ali, ti će rezultati biti od koristi i političkom marketingu i političkoj promidžbi u stvaranju boljih izbornih zakona, kao i za ukupno političko ponašanje mladih u procesima njihovog političkog djelovanja. U tom smislu ova je knjiga hrabar i originalni izazov političkoj i pedagoškoj nauci.

Da bi se rezultati i zaključci što jasnije ilustrirali, u tekst ove knjige inkorporirano je 56 tablica, 86 slika i 42 preporuke najvažnijim akterima odgoja i obrazovanja. Sve to može mladim istraživačima i naučnicima pružiti dragocjenu pomoć pri izradi naučnih i stručnih djela.

Knjiga je ponajprije namijenjena studentima i nastavnicima demokratije i ljudskih prava, ali će biti od velike koristi i studentima, magistrandima i mladim istraživačima i naučnicima s drugih fakulteta. Da bi upotpunili i osvježili svoja znanja o metodologiji i tehnologiji izrade naučnih i stručnih djela, ona može koristiti i iskusnim naučnicima i stručnjacima iz prakse koji istražuju i pismeno oblikuju svoje istraživačke rezultate.

Nadamo se da i naš sažetak ove iznimno vrijedne knjige o obrazovanju za demokraciju i ljudska prava u BiH upućuje na njenu moguću mnogostruku primjenu.

Izudin Hasanović

SAŽETAK REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Glavni poticaj za provođenje ovog istraživanja bila je potreba da se empirijski potvrde postignuća učenika u nastavi predmeta DLJP-a koji je u srednje škole Bosne i Hercegovine uveden 2003. godine nakon usvajanja Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za osnovnu i srednju školu. Istraživanjem se nastojalo utvrditi što se postiglo i koje poteškoće prate realizaciju nastave DLJP-a u srednjim školama BiH, kako bi se, na temelju tih podataka formulirali prijedlozi za unaprjeđenje politike, pristupa, programa i nastave DLJP-a. S tim ciljem nastojalo se prikupiti, obraditi, interpretirati i usustaviti što više podataka o mišljenjima i stavovima glavnih aktera srednjoškolskog odgoja i obrazovanja - učenika, nastavnika DLJP-a i direktora škola. Cjelokupno istraživanje proizlazilo je iz teorijskog i konceptualnog okvira priređenog za istraživanje učenika, koji je strukturalno objedinio tri kategorije podataka: znanje, odnos prema nastavnom predmetu i političku kulturu.

U istraživanju su korištena četiri originalna upitnika: upitnik za inicijalno i finalno ispitivanje učenika, upitnik za profesore DLJP-a i upitnik za direktore srednjih škola, koje je CIVITAS BiH izradio u suradnji s Istraživačko-obrazovnim centrom za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Inicijalni upitnik za učenike proveden je početkom, a finalni krajem školske godine. Njima su ispitivana znanja iz demokracije, ljudskih prava i građanstva, mišljenja i stavovi o DLJP-u i politička kultura (informiranost, životno važne vrijednosti, participacija, društveno i političko povjerenje, stavovi o demokraciji i demokratskom razvoju BiH, uključujući odnos prema ulasku BiH u EU). Ti su se elementi provjeravali u odnosu na administrativno-teritorijalnu pripadnost učenika, jezik na kojemu se provodi NPP, vrstu škole, razred, uspjeh na kraju godine, spol i obrazovanje oba roditelja.

Ispitivanje nastavnika i direktora škola provedeno je krajem školske godine. Upitnici namijenjeni ispitivanju te dvije grupe sadržavali su tri grupe podataka. Po strukturi su bili slični upitnicima za učenike, ali su se sadržajno samo dijelom preklapali. Ispitivana su mišljenja i stavovi o DLJP-u te politička kultura (politička učinkovitost, životno važne vrijednosti, političko, društveno i profesionalno povjerenje te odnos prema ulasku BiH u EU), a ti su podaci nadopunjeni tzv. profesionalnim profilom, što je uključivalo podatke o spolu, dobi, struci, stručnoj spremi i godinama rada u nastavi (na funkciji za direktore) te stručnom usavršavanju.

Inicijalnim ispitivanjem ukupno je obuhvaćeno 1505, a finalnim 1685 učenika drugoga, trećega i četvrtog razreda srednje škole. U uzorak nastavnika DLJP-a ušlo je 57, a u uzorak direktora srednjih škola 53 ispitanika.

REZULTATI

Rezultati ispitivanja učenika

- Znanje

Rezultati ispitivanja znanja učenika potvrđuju da DLJP doprinosi razumijevanju pojmova, načela, institucija i praksi u području demokracije, ljudskih prava i građanstva. Učenici su na kraju školske godine pokazali veće znanje nego na početku. Većina učenika zadovoljavajuće je savladala većinu tema koje se obrađuju u DLJP-u, no neke od najvažnijih tema naučilo je manje od polovice učenika. Učeničko poznavanje demokracije, ljudskih prava i građanstva na kraju školske godine varira prema administrativno-teritorijalnoj pripadnosti, jeziku na kojemu se provodi NPP, vrsti škole, razredu, uspjehu na kraju godine, obrazovanju roditelja i spolu.

U odnosu na administrativno-teritorijalnu pripadnost, utvrđene su razlike u znanju učenika između tih jedinica i unutar svake od njih, što je omogućilo da se identificiraju uspješni i manje uspješni kantoni/županije/regije. Te su razlike nađene i u odnosu na jezik na kojemu se provodi NPP. Učenici iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku početkom školske godine bili su bolji od učenika iz škola koje provode NPP na bosanskom i srpskom jeziku, no u finalnom su ispitivanju dospjeli na posljednje mjesto. Ta je razlika pripisana razlici u provođenju DLJP-a. Naime, škole s nastavom na hrvatskom jeziku jedine u BiH ne provode DLJP kao poseban predmet nego dio sadržaja DLJP-a uključuju u predmet politike i gospodarstva, koji se od demokracije i ljudskih prava razlikuje i po ciljevima i po sadržaju. Na temelju toga je zaključeno da se, u pogledu pripreme za aktivno i dogovorno građanstvo, učenici iz škola s NPP na hrvatskom jeziku ne nalaze u ravnopravnom položaju s ostalim učenicima iz BiH.

Pokazalo se da znanje učenika varira i u odnosu na vrstu škole, razred i uspjeh na kraju godine. U oba ispitivanja gimnazijalci su postigli prosječno najbolji, a učenici trogodišnjih stručnih škola najslabiji rezultat. Pripadnost određenom razredu također se pokazala kao dobar prediktor znanja. Učenici četvrtog razreda imali su prosječno najbolji, a učenici drugog razreda najlošiji rezultat. Po školskom uspjehu na kraju godine izdvojili su se 'odlikaši', koji su pokazali najbolje znanje, vrlo dobri, koji su od njih bili nešto lošiji, i dobri i dovoljni, koji su bili najlošiji.

Istraživanjem su nadalje nađene razlike među učenicima u znanju ovisno i o stupnju obrazovanja njihovih očeva i majki. U finalnom ispitivanju su se u odnosu na tu varijablu učenici podijelili u dvije grupe. U grupu boljih poznavatelja sadržaja DLJP-a dospjeli su učenici čiji očevi imaju srednje ili više, obrazovanje, uključujući fakultet, a u grupu slabijih poznavatelja učenici čiji očevi imaju završenu osnovnu školu. U odnosu na obrazovanje majke, također su dobivene dvije grupe, no s različitom strukturom. Iza grupe boljih poznavatelja našle su se majke sa završenom višom školom ili fakultetom, a iza grupe slabijih poznavatelja majke sa završenom osnovnom i srednjom školom.

Ti rezultati upućuju na zaključak da je DLJP, iako nikako jedini, nedvojbeno važan faktor pripreme mladih za život građana u demokraciji, zbog čega se sa sigurnošću može reći da je opravdao razloge zbog kojih je i uveden u odgojno-obrazovni sustav BiH. Učenici su pri kraju školske godine postigli bolje rezultate u ispitivanju znanja o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu. Od mogućih 36 bodova prosječno su ostvarili 19,38. Pozitivan pomak utvrđen je u odnosu na sve nezavisne varijable, kao što su administrativno-teritorijalnu pripadnost, jezik na kojemu se provodi NPP, vrsta škole, razred i uspjeh na kraju godine te obrazovanje roditelja i spol.

- Stavovi o DLJP-u

Opravdanost uvođenja DLJP-a u škole potkrepljuje i niz stavova učenika o tom predmetu. Tako se pokazalo da je DLJP dobrim dijelom ispunio očekivanja učenika s početka školske godine o tome koliko će naučiti o pojedinim temama iz programa. Nadalje, podaci potvrđuju da su učenici zadovoljni svim ključnim dimenzijama tog predmeta, kao što je sadržaj programa, pristup nastavnika/ce, sadržaj udžbenika i razredna atmosfera, no ipak su nešto zadovoljniji razrednom atmosferom i pristupom nastavnika/ce nego sadržajem predmeta i udžbenikom. Zadovoljstvo pristupom nastavnika/ce moglo bi biti ključno za odnos učenika prema DLJP-u. Naime, ukoliko su učenici zadovoljni radom nastavnika, vrlo je vjerojatno da će biti zadovoljni i sadržajem predmeta, a što je njihovo zadovoljstvo sadržajem predmeta veće, zadovoljniji su i udžbenikom. Zadovoljstvo je povezano i sa znanjem. Učenici koji znaju više o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu iskazuju veće zadovoljstvo i sadržajem predmeta i pristupom nastavnika/ce.

Kad uspoređuju predmet i udžbenik DLJP-a s drugim predmetima i udžbenicima, za otprilike polovicu učenika predmet i udžbenik DLJP-a su zanimljiviji ili znatno zanimljiviji od drugih nastavnih predmeta i udžbenika koji se u njima koriste. To je razumljivo ako se pogledaju odgovori učenika na pitanje o učincima DLJP-a. DLJP je, naime, uveo nove obrasce podučavanja i učenja koji učenike potiču na iznošenje i argumentiranje vlastitih stavova, aktivno slušanje drugih, kritičko uočavanje i istraživanje školskih i društvenih probleme te zajedničko dolaženje do rješenja. Te promjene pozitivno utječu na razvoj samopouzdanja i osjećaja moći kod učenika, što su ključne pretpostavke za jačanje aktivnog i odgovornog građanstva. Tome u prilog idu i nastavne metode koje se koriste u DLJP-u. Iako je predavanje nastavnika i ovdje dominantno, ono se u praksi često kombinira s interaktivnim, istraživačkim i iskustvenim pristupima, kao što su diskusija, rad na projektu i debata. No takva praksa nije jedinstvena za BiH, budući da učenici iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku rjeđe uče o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu kroz diskusiju, istraživački projekt i debatu od učenika koji slušaju programe na bosanskom i srpskom jeziku.

Interaktivne i istraživačke metode u nastavi DLJP-a pridonose dobroj razrednoj atmosferi koju učenici opisuju kao prijateljsku, radnu, suradničku, opuštenu i demokratsku. Pokazalo se, naime, da su diskusija, rad na projektu, debata i predavanje nastavnika, kad se koriste zajedno, značajno povezani s navedenim tipovima atmosfere. Drugim riječima, što se u nastavi više koriste interaktivne i istraživačke metode, osobito diskusija i rad na projektu, to je vjerojatnije da će u razredu prevladavati prijateljska i suradnička atmosfera koja učenicima pomaže da bolje razumiju i lakše ovladaju vještinama aktivnog građanstva.

I drugi odgovori učenika potvrđuju da je DLJP-a značajan faktor u razvoju građanskih kompetencija učenika. On se u školi ostvaruje slično otvorenom forumu na kojemu učenici sagledavaju probleme s različitih gledišta, uz uvažavanje razlika u mišljenju i stavovima. Ne čudi stoga da učenici od nastave DLJP-a imaju višestruke osobne koristi. Oni potvrđuju da su kroz DLJP razvili ili usvojili niz znanja, vještina i dispozicija bitnih za građansku ulogu, poput shvaćanja važnosti individualnog angažmana za društvenu promjenu, samostalnog donošenja odluka i preuzimanja odgovornosti po odlučivanju, suradnje s drugima u rješavanju problema i sudjelovanja u lokalnoj zajednici u aktivnostima koje doprinose dobrobiti svih. No i ovdje se pokazalo da takva praksa nije ujednačena u BiH. U školama koje provode NPP na bosanskom jeziku nastava DLJP-a više je okrenuta potrebama učenika kao građana nego u školama s NPP na hrvatskom i srpskom jeziku.

Daljnje unaprjeđenje nastave DLJP-a učenici prvenstveno vide u poboljšanju suradnje s lokalnom zajednicom, a potom u češćem obrađivanju društveno relevantnih tema koje su bliske mladima, kao i u većem uključivanju povezivanju nastave s aktivnostima humanitarnog karaktera.

- Politička kultura

Budući da DLJP nije jedini faktor učenja za građanstvo, u istraživanju su se, osim znanja i stavova o DLJP-u, prikupljali podaci o političkoj kulturi učenika, u što je uključeno nekoliko dimenzija informiranosti, participacije i povjerenja te sustav vrijednosti i odnos prema europskim integracijama. U pogledu informiranosti, rezultati potvrđuju da učenici domaća politička zbivanja prate preko javnih medija i prije nego se uključe u nastavu DLJP-a. Za informiranje u tom području prvenstveno koriste televiziju i novine, rjeđe Internet, a najrjeđe radio. Utvrđeno je da su učenici koji su češće pratili takve vijesti preko televizije i novina u inicijalnom ispitivanju znanja imali bolji rezultat od učenika koji ta dva medija nisu koristili za tu svrhu. Rezultati samoprocjene stupnja informiranosti govore o tome da učenici za sebe misle da su osrednje informirani o političkim zbivanjima u svojoj zemlji. Razlike u informiranosti prate razlike u znanju, i to na način da su neinformirani postigli slabiji rezultat od onih koji misle da su informirani, bez obzira je li riječ o niskom, osrednjem ili visokom

stupnju informiranosti. Razlike u informiranosti utvrđene su i u odnosu na administrativno-teritorijalnu i jezičnu pripadnost, spol, vrstu škole i razred, ali ne i u odnosu na obrazovanje oca i majke, niti u odnosu na školski uspjeh.

S obzirom da domaća politička zbivanja učenici najčešće prate preko televizije, logično je da televiziju vide kao medij koji najviše doprinosi njihovoj informiranosti, no zanimljivo je da se samo procjena doprinosa novina njihovoj političkoj informiranosti pokazala kao pouzdan prediktor znanja o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu. U odnosu na doprinos preostalih šest izvora informiranja, uključujući televiziju, to nije potvrđeno.

Osim što su osrednje informirani o političkim zbivanjima, srednjoškolci u BiH su politički i građanski pasivni. Velika većina ih participira samo u ograničenom broju aktivnosti, i to uglavnom onih koje su karakteristične za život u obitelji i susjedstvu. U najvažniji oblik građanske i političke participacije za njihovu dob - donošenje odluka u školi, više od polovice ih nikada nije bilo uključeno, a oko jedne četvrtine ih nikada nije prigovorilo nastavniku zbog nepravde. Tipični oblici građanskog angažmana, kao što su pridruživanje protestnom skupu, potpisivanje peticije, uključivanje u diskusiju o nekom društvenom problemu koja se vodi preko medija ili upozorenje političara na vlasti o nekom društvenom problemu, za veliku većinu učenika ostaju izvan njihova srednjoškolskog iskustva.

Čini se da će aktualna politička i, donekle, građanska pasivnost ostati obilježje učenika i u zreloj dobi. Većina ih, naime, ne vjeruje da će kao odrasli biti članovi neke političke stranke niti da će se kandidirati za neku političku funkciju, ali niti da će upozoriti lokalnog političara ili novine o nekom društvenom problemu, kao ni to da će se uključiti u sličnu medijsku raspravu. Kad su njihovi odgovori na pitanje o sadašnjoj i budućoj participaciji podvrgnuti faktorskoj analizi, dobivene su zanimljive faktorske dimenzije koje, međutim, nisu povezane ili je povezanost među njima na rubu zanemarivosti. To znači da učenici koji participiraju u političko-civilnim i humanitarnim aktivnostima tijekom srednje škole ne moraju sudjelovati u tim i sličnim aktivnostima kao odrasli. Izuzetak je navika sudjelovanja u medijskoj ili on-line raspravi, koja bi se moglo održati i kasnije u životu.

Podaci o političkom i društvenom povjerenju pridonose rasvjetljavanju političke i građanske pasivnosti učenika. Učenici, naime, nemaju povjerenja u domaće političke institucije i aktere vlasti, ali ni u međunarodne. Iako su vjerske institucije, nastavnici i nevladine organizacije u nešto povoljnijem položaju od domaćih i međunarodnih faktora, učenici u pravom smislu vjeruju samo svojim roditeljima, prijateljima i samima sebi.

To zatvaranje u privatnu sferu potvrđuju i podaci o vrijednosnim orijentacijama učenika. Njima su u životu najvažniji mir i sigurnost te obitelj, a potom prijatelji, sigurno radno mjesto, osobna sloboda i privatnost doma. Malom broju učenika izrazito je važan ugled u društvu, sloboda medija i zaštita nacionalnih manjina, dok im je nacionalna pripadnost, pripadnost europskoj kulturi i bogatstvo najmanje važno.

Učenička pasivnost i nepovjerenje u institucije i aktere vlasti, kao i njihov zaokret prema vrijednostima karakterističnim za privatnu sferu života, podudaraju se s njihovim nezadovoljstvom razvojem demokracije u BiH. Više od polovice ih smatra da je taj razvoj nizak ili vrlo nizak, prvenstveno zbog podjele BiH na Federaciju i Republiku Srpsku, sukoba među konstitutivnim narodima, korupcije u tijelima vlasti i visoke stope nezaposlenosti. Interesantno je da učenici, iako su neskloni akterima političke vlasti i na državnoj i na lokalnoj razini, ipak misle da proces demokratske tranzicije nije moguće ubrzati bez odgovornih političara. Za većinu su upravo političari najodgovorniji za poticanje demokratskog razvoja BiH, a za jednu četvrtinu presudnu ulogu u tome imaju građani.

Nedvojbeno je da je za učenike demokratski razvoj BiH tijesno povezan s pridruživanjem EU. Više od dvije trećine učenika smatra da je ulazak BiH u EU poželjan ili vrlo poželjan cilj, u čemu se praktički ne razlikuju ni po jednoj od nezavisnih varijabli. No kad se analiziraju njihovi odgovori na pitanje o učincima ulaska u EU, njihova naklonost prema europskim

integracijama postaje jasnija. U odnosu na učinke kojima se u najširem smislu opisuje transformacija bosansko-hercegovačkog društva u europsko demokratsko društvo blagostanja, učenici su ili neodlučni ili optimistični, dok su u odnosu na učinke kojima se opisuje nacionalna opstojnost uglavnom pesimistični. Faktorskom analizom su doista i izdvojene dvije faktorske dimenzije koje odgovaraju eurooptimističkom i europesimističkom sklopu stavova o europskim integracijama.

Nastavnici

- Stavovi o DLJP-u

Obradom odgovora nastavnika na pitanja o njihovom odnosu prema DLJP-u i nastavnoj praksi, kao i odnosima drugih obrazovnih aktera prema DLJP-u, pokazuje se da su oni u nizu svojih ocjena izrazito optimistični. To se osobito uočava u njihovim odgovorima na pitanje o tome koliko su njihovi učenici naučili neke od najvažnijih tema DLJP-a. Kad se njihove ocjene usporede s ocjenama učenika, otkriva se da su oni općenito skloniji višim ocjenama, no interesantno je da su razlike između njih i učenika praktički zanemarive za više od polovice tema. Slaganje upućuje na zaključak da nastavnički optimizam nije ishitren, zbog čega i podatak da se velika većina osjeća kompetentna za rad u nastavi DLJP-a ima osnova.

Optimizam prožima i odgovore nastavnika na pitanje o učincima nastave. Oni, naime, smatraju da su kod svojih učenika iznadprosječno uspjeli razviti niz važnih građanskih vještina i dispozicija, kao što su, primjerice, vještine timskog rada, iznošenja i argumentiranja osobnih stavova, kao i svijest o važnosti individualnog građanskog djelovanja. Istovremeno, nešto su manje bili uspješni u osposobljavanju učenika za razumijevanje uzroka društvenih problema, pobuđivanju njihova interesa za rješavanje tih problema, kao i u njihovoj pripremi za pronalaženje demokratskih modela rješenja tih problema.

Razumljivo je stoga da nastavnici DLJP-a svoju nastavu vide kao oblik podučavanja i učenja koje je u velikoj mjeri okrenuto učenicima i da tvrde kako u svom odnosu prema učenicima polaze od najvažnijih demokratskih načela. Skloni su vjerovati, primjerice, da mnogo uvažavaju učeničko mišljenje, nastavu povezuju sa životom učenika, sagledavaju probleme s različitih gledišta i osiguravaju razumljivost pojmova i definicija, a nešto manje da koriste različite izvore učenja. Kad se njihovi odgovori usporede s odgovorima učenika, još jednom se uočava da su skloni svoj rad ocijeniti povoljnije od učenika, iako ni ovdje nije nađen ozbiljniji raskorak između te dvije grupe.

Veće neslaganje između nastavnika i učenika pojavilo se u pitanju o metodama koje se najčešće koriste u nastavi DLJP-a. Iako se i jedni i drugi slažu da su te metode raznolike, nastavnici odgovaraju da u svom radu najviše koriste diskusiju na neku od propisanih tema, potom analizu teksta, pa rad na projektu, a da najrjeđe koriste učenje za zajednicu kroz humanitarni i sličan rad, pisanje eseja i igranje uloga. Osobito je zanimljivo da ih jedna šestina tvrdi kako nikada ili vrlo rijetko drži predavanja u nastavi DLJP-a, dok je prema mišljenju učenika upravo predavanje najčešća nastavna metoda. Neslaganje je nađeno i u odnosu na učestalost korištenja drugih metoda u nastavi, za koje pak učenici misle da se koriste rjeđe.

U nastavi DLJP-a ne koriste se samo različite metode nego i različiti izvori za učenje i podučavanje, iako udžbenik, odnosno priručnik ostaje dominantnim sredstvom. Nastavnici priznaju da znatno rjeđe koriste novinske članke i Internet, još rjeđe članke iz časopisa za mlade, televizijske rasprave i informativno-dokumentarne emisije, a najrjeđe radijske emisije, književna djela i igrane filmove.

Na pitanje o atmosferi koja prevladava u razredu tijekom nastave DLJP-a, nastavnici odgovaraju da je ona najčešće radna i demokratska, potom prijateljska, suradnička i opuštena, a najrjeđe nekontrolirana i stroga. Usporedbom njihovih i učeničkih odgovora na to

pitanje, još jednom se uočava sklonost nastavnika da precjenjuju poželjna, a podcjenjuju nepoželjna obilježja razredne atmosfere tijekom svoje nastave, iako ni ovdje razlike između njih i učenika nisu dramatične. Oni se s učenicima najviše slažu u tome da nastava DLJP-a nije stroga nego prijateljska, opuštena i suradnička, a najmanje da je ona radna, demokratska i motivirajuća.

Obradom odgovora nastavnika na pitanje o metodama ocjenjivanja i vrednovanja u DLJP-u, pokazalo se da oni najčešće koriste usmenu provjeru znanja, blic-pitanja te provođenje i izvještaj o projektu, a da najrjeđe koriste eseje na temu demokracije, ljudskih prava ili građanstva, kao i učeničko sudjelovanje u humanitarnim i sličnim aktivnostima u lokalnoj zajednici.

Sukladno prethodnim odgovorima, logično je da su nastavnici veoma zadovoljni svim dimenzijama DLJP-a: sadržajem programa, udžbenikom i priručnikom te svojim vlastitim pristupom u nastavi. Što se udžbenika tiče, njegovu najveću kvalitetu vide u tome da od učenika traži kritičko mišljenje, a ne učenje napamet. Međutim, ni njihove ocjene udžbenika po drugim kriterijima, kao što su omogućavanje razvoja participacijskih vještina, poticanje na traženje novih informacija, podjednako unaprjeđenje znanja i vještina te sagledavanje nekog problema s različitih gledišta, značajnije u tome ne zaostaju.

S obzirom da kvaliteta nastave DLJP-a i utjecaj tog predmeta na život i rad u školi u velikoj mjeri ovisi o podršci koju nastavnicima DLJP-a daju različiti odgojno-obrazovni akteri, zanimljiv je podatak da u tome među njima postoje velike razlike. Najveću podršku nastavnici imaju od učenika i direktora svojih škola, nešto manje od stručnih suradnika, još manje od kolega u školi i prosvjetnih savjetnika, a najmanje od općinske službe za društvene djelatnosti i strukovnih sindikata. Podrška direktora najčešća je kad su u pitanju stručno usavršavanje, provođenje učeničkih projekata i pripremu učenika za natjecanje.

Nastavnici potvrđuju da je DLJP potakao niz važnih promjena u školi. Uvođenje tog predmeta osobito je utjecalo na promjenu odnosa u školi i prema školi. No najveće promjene oni vide u porastu interesa učenika za sudjelovanjem u donošenju odluka u školi i u povećanju njihova utjecaja u procesu odlučivanja, u otvaranju škole organizacijama civilnog društva, u poboljšanju međunarodnih i međureligijskih odnosa u školi, odnosa između nastavnika i učenika, kao i odnosa među učenicima, ali i u većoj brizi za socijalno ugrožene učenike.

Da bi se odgovorilo složenim zahtjevima pripreme mladih za aktivno i odgovorno građanstvo u DLJP-u, nastavnici drže da su im neophodne određene kompetencije, među kojima na prvo mjesto stavljaju stručna znanja i vještine korištenja aktivnih metoda podučavanja. Daleko iza njih našle su se sposobnost sagledavanja problema iz perspektive učenika i motiviranost za kontinuirano profesionalno informiranje i obrazovanje. Za sposobnost obrade kontroverznih tema i nenasilno rješavanje sukoba odlučilo se tek nekoliko nastavnika, no ni jedan nije odabrao interkulturalnu osjetljivost kao jednu od ključnih nastavničkih kompetencija za rad u tom području.

Već je rečeno da velika većina nastavnika ne dovodi u pitanje svoju kompetentnost za rad u nastavi DLJP-a. U skladu s tim, kad su trebali navesti koje od kompetencija, za koje misle da su ključ kvalitetne nastave, njima osobno nedostaju za uspješniji rad, više od polovice ih nije smatralo potrebnim odgovoriti na to pitanje, a većina onih koji su odgovorili misli da posjeduje sve kompetencije potrebne za nastavu DLJP-a. Nastavnici pak koji misle da nisu dostatno pripremljeni najčešće to dovode u vezu s motivacijom za cjeloživotnim učenjem, a potom s vještinama obrade kontroverznih tema te s izradom i provođenjem projekata.

Na pitanje o smetnjama na koje nailaze u ostvarivanju programa DLJP-a, nastavnici najčešće navode nedovoljno razvijenu društvenu svijest o potrebi pripremanja djece i mladih za aktivno građanstvo. Znatno rjeđe prepreke dovode u vezu s podređenim položajem DLJP-a u školi u odnosu na druge nastavne predmete, ograničenom tjednom satnicom i slabom

opremljenošću škola odgovarajućom literaturom i nastavnim pomagalicama, uključujući nove komunikacijsko-informacijske tehnologije.

Ključni preduvjet za poboljšanja kvalitete nastave DLJP-a nastavnici prvenstveno vide u tome da obrazovanje za demokraciju, ljudska prava i građanstvo postane prioritetom obrazovne politike. Nešto manje ih poboljšanje povezuje s kontinuiranim stručnim usavršavanjem nastavnika, povećanjem broja sati nastave DLJP-a, tješnjim povezivanjem nastave s istraživanjem učenika i društveno korisnim učenjem ili ugrađivanje vrijednosti koje promiče DLJP u rad i život škole u cjelini. Zanimljiv broj nastavnika navodi dva važna potporna unaprjeđenja kvalitete DLJP-a, kao su uključivanje civilnog društva i povezivanje nastave s participacijom učenika.

- Politička kultura

Politička kultura nastavnika u istraživanju je operacionalizirana preko istog niza varijabli koje su korištene u ispitivanju učenika. Taj niz je ovdje nadopunjen samo u odnosu na osjećaj političke učinkovitosti, odnosno moći da se utječe na odluke za koje su nastavnici profesionalno neposredno zainteresirani. Rezultati po tom posljednjem pitanju potvrđuju da politička moć nastavnika opada što je razina donošenja odluka viša. Velika većina ih ima osjećaj političke učinkovitosti u okvirima svoje škole, no ne i na višim razinama odlučivanja o pitanjima odgoja i obrazovanja, što je svakako zabrinjavajući podatak koji traži daljnja istraživanja.

Među vrijednostima koje su nastavnicima izrazito životno važne najviša mjesta zauzimaju post-materijalističke i demokratske vrijednosti koje se nalaze u temeljima privatnosti, društvene stabilnosti i dobrih međuljudskih odnosa, kao što su mir i sigurnost, ravnopravnost svih ljudi, obitelj, pravedno sudstvo i dobri međunarodni odnosi u BiH. Na dno ljestvice prioriteta, u smislu da su prema njima uglavnom ravnodušni, dospjeli su vjera, nacionalna pripadnost i bogatstvo.

Ispitivanje političkoga, društvenoga i profesionalnog povjerenja među nastavnicima DLJP-a, otkriva da oni nemaju povjerenja ili da tek granično vjeruju akterima domaćega i međunarodnog političkog života, a najveću nesklonost pokazuju prema političarima. No oni ne vjeruju ni svojim ni drugim vjerskim institucijama, za razliku od javnih medija i organizacija civilnog društva prema kojima pokazuju osrednje povjerenje. Valja naglasiti da su nevladine organizacije u njihovim ocjenama zauzele povoljnije mjesto od najvažnijih odgojno-obrazovnih institucija, poput resornog ministarstva, strukovnih sindikata i prosvjetnih savjetnika.

Poput njihovih učenika, velika većina nastavnika gleda na ulazak BiH u EU s optimizmom. Pozitivan pomak prvenstveno vide u područjima za koji su profesionalno zainteresirani, kao što su unaprjeđenje kvalitete obrazovanja uopće i, posebno, obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika. Štoviše, oni vjeruju da će nakon integracije porasti društveni ugled nastavnika, kao i da će nastavnicima iz BiH biti omogućeno predavati u drugim državama. Manje ih brine očuvanje nacionalnog identiteta. Naime, za razliku od dijela svojih učenika koji su skloni europesizmu, oni ne misle da će integracija u europsku obitelj dovesti u pitanje nacionalne identitete u BiH.

Direktori srednjih škola

- Stavovi o predmetu

Odgovarajući na pitanje o DLJP-u, direktori su potvrdili mišljenje nastavnika da je uvođenje tog predmeta potaklo niz promjena u životu i radu škole, osobito u odnosima između glavnih obrazovnih aktera. Među pozitivnim pomacima osobito spominju otvaranje škola

organizacijama civilnog društva, porast interesa učenika u odlučivanju i njihov sve veći utjecaj u tome te posvećivanje veće brige socijalno ugroženim učenicima. Istovremeno procjenjuju da je DLJP-a manje utjecao na porast kvalitete suradnje između roditelja i škole, kao i na češće zajedničko planiranje nastave od strane učenika.

Podudarnost mišljenja i stavova nastavnika i direktora o učincima DLJP-a na školu postaje razumljiva kad se analiziraju odgovori direktora na pitanje o tome koliko poznaju sadržaj programa DLJP-a, način na koji njihov nastavnik ostvaruje program u nastavi te udžbenik i priručnik iz DLJP-a. Direktori smatraju da dobro poznaju sve četiri dimenzije programa, no podaci otkrivaju da najbolje poznaju rad svojih nastavnika, a potom sadržaj programa i udžbenika te da tek osrednje poznaju sadržaj priručnika.

Na pitanje o tome što DLJP treba razviti kod učenika, direktori najveću prednost daju razumijevanju građanskih prava i odgovornosti te načina na koji funkcionira demokracija, dakle onim sadržajima koji općenito zauzimaju središnja mjesta u pripremi mladih za aktivno građanstvo. No zabrinjava podatak da su najmanje skloni misliti da bi DLJP trebao kod učenika razviti kritički pristup informacijama, usprkos tome što se ta vještina također ubraja među ključne kompetencije suvremenog građanina.

Kad uspoređuju DLJP s drugim predmetima, direktori se slažu da je taj predmet interdisciplinarniji, bliži potrebama demokratskog društva, više usmjeren na usvajanje vrijednosti i zanimljiviji učenicima od drugih nastavnih predmeta. Istovremeno, velika većina ih smatra da DLJP nema ni bolji ni lošiji položaj od drugih predmeta u školi. Nadalje, slažu se da je za poboljšanje položaja DLJP-a presudna podrška učenika i struke, kao što je udruženje nastavnika DLJP-a, potom medija i direktora škola, nastavničkih fakulteta i istraživačkih ustanova te kolega nastavnika. Zanimljivo je da oni školski odbor, koji je ključan za donošenje odluka važnih i za položaj DLJP-a u školi, u tom smislu ne vide kao posebno značajan faktor promjena.

Kvalitetna nastava DLJP-a za direktore prvenstveno ovisi o entuzijazmu te o kontinuiranom stručnom usavršavanju i kvalitetnom obrazovanju nastavnika, a potom o motiviranosti učenika, osiguranju uvjeta za provođenje učeničkih projekata, razmjeni iskustava među nastavnicima te o opremljenosti škole novim tehnologijama i školske knjižnice odgovarajućom literaturom.

Mogućnost unaprjeđenja nastave DLJP-a direktori prvenstveno vide u povećanju udjela istraživanja i društveno korisnog učenja u nastavi, kao i u osiguranju kontinuiranog stručnog usavršavanja nastavnika. Vrlo mali broj ih misli da bi se nastava DLJP-a unaprijedila kad bi priprema aktivnih građana postala prioritetom odgojno-obrazovne politike, u čemu se oni znatno razlikuju od nastavnika za koje je upravo to ključna pretpostavka unaprjeđenja nastave. Razlike između te dvije grupe uočene su i kod prijedloga da bi nastavu trebalo više povezati s istraživanjem i društveno korisnim učenjem u lokalnoj zajednici, čemu veću prednost daju direktori.

U odgovorima na pitanje o kompetencijama koje su nastavnicima DLJP-a neophodne za kvalitetnu nastavu, direktori se uglavnom slažu s nastavnicima. Za njih su to prvenstveno stručna znanja, a potom vještine primjene aktivnih metoda podučavanja i sposobnost sagledavanja problema iz perspektive učenika te motiviranost za kontinuirano informiranje i obrazovanje. Na posljednja dva mjesta dospjeli su inače važne nastavničke kompetencije za DLJP, kao što su sposobnost obrade kontroverznih tema i vještine nenasilnog rješavanja problema. Interkulturalna osjetljivost nastavnika je pak i kod njih, kao i kod nastavnika, ostala nezamijećena.

Četiri petine direktora tvrdi da mnogo ili vrlo mnogo podržava svoje nastavnike DLJP-a u nastojanju da svoju nastavu učine što kvalitetnijom. No kad se njihovi odgovori o tome kako se kvaliteta nastave DLJP-a može unaprijediti dovedu u vezu s tipom podrške koju pružaju svojim nastavnicima da to i ostvare, ne može se zaključiti da njihova potpora nastavnicima ne ide u pravcu u kojemu oni vide mogućnost unaprjeđenja kvalitete nastave DLJP-a.

- Politička kultura

Ispitivanje političke kulture direktora srednjih škola provedeno je s istim varijablama koje su korištene u ispitivanju nastavnika. Rezultati odgovora na pitanje o političkoj efikasnosti potvrđuju da direktori uživaju relativno dobar položaj u sustavu odlučivanja o odgoju i obrazovanju na razini kantona/županije/distrikta, ali i države BiH. Kad se po tome usporede s nastavnicima, uočava se da upola manje nastavnika osjeća političku efikasnost na razini županije, ali i da svaki peti tvrdi da je marginaliziran u procesu donošenja odluka u svojoj školi.

Po odabiru životno važnih vrijednosti, direktori su slični nastavnicima DLJP-a. I oni najviše drže do tzv. post-materijalističkih i demokratskih vrijednosti. Osim obitelji, koja im je na prvom mjestu, najviše cijene mir i sigurnost, ravnopravnost svih ljudi, pravedno sudstvo i privatnost doma. U tom odabiru, na posljednje mjesto je dospjelo bogatstvo, prema kojemu direktori nisu negativno orijentirani, nego je ono za njih manje životno važno od niza drugih post-materijalističkih i demokratskih vrijednosti.

Po pitanju političkoga, društvenoga i profesionalnog povjerenja, zamjećuje se da i direktori, kao i njihovi nastavnici imaju vrlo malo povjerenja u političare i državne vlasti BiH. Entitetske vlasti su u nešto povoljnijem položaju, no tek je kod kantonalnih/županijskih ili vlasti distrikta prosječna ocjena pomaknuta na sredinu skale i otprilike izjednačena sa stupnjem povjerenja koji direktori imaju prema dijelu međunarodnih institucija i organizacija. Ovdje je izuzetak Europska Unija, prema kojoj direktori u odnosu na druge međunarodne organizacije imaju najveće povjerenje. Od društvenih institucija i organizacija, osrednje povjerenje iskazuju tek prema svojim vjerskim institucijama, dok nevladinim organizacijama i javnim medijima uglavnom ne vjeruju. Što se profesionalne sfere tiče, zanimljivo je da ne vjeruju strukovnim sindikatima, osrednje povjerenje imaju u prosvjetne savjetnike, a stvarno vjeruju samo u kolege na poslu, mlade i sebe same.

U skladu s podatkom da direktori vjeruju u Europsku Uniju i da relativno visoko pozicioniraju pripadnost europskoj kulturi kao svoju životnu vrijednost, je i podatak da ih velika većina doživljava ulazak BiH u EU kao poželjnu promjenu. Njihovi stavovi o učincima ulaska uglavnom su umjereni i bliski su tzv. europragmatistima, što znači da očekuju pozitivne pomake, ali ne i da će ti pomaci biti veliki. Područja u kojima očekuju veće promjene su obrazovanje, sudstvo i zapošljavanje. U odnosu na obrazovanje, direktori su skloni vjerovati da će ulazak BiH u EU pridonijeti unaprjeđenju kvalitete obrazovanja djece i mladih, kao i obrazovanja i usavršavanja učitelja u BiH.

ZAKLJUČAK

Rezultati našeg istraživanja u skladu su s nizom istraživanja o građanskom obrazovanju iz drugih zemalja. Njima se potvrđuje da je građansko obrazovanje snažan instrument razvoja aktivnog i odgovornog građanstva bez čega nije moguće osigurati stabilnost i razvoj suvremenih demokracija. To se posebno odnosi na tranzicijska društva u kojima su institucionalne političke promjene prethodile promjenama društvenih kulturnih normi. Posljedica toga je jaz između političkih ciljeva i praksi, što je u velikoj mjeri dovelo do erozije osjećaja političke efikasnosti kod građana, a time i do porasta njihova nepovjerenja u

političke institucije i aktere vlasti. Mladi su u takvim okolnostima primorani okrenuti se svojim 'malim' intimnim svjetovima u kojima gube interes za društvena i politička zbivanja, potrebu za građanskim angažmanom, kao i osjećaj solidarnosti i društvene odgovornosti. Građansko obrazovanje nosi potencijal za promjenu, no u kojoj mjeri će taj potencijal biti i realiziran na dobrobit građana i društva u cjelini ovisi o složenoj mreži faktora koji pripadaju i školskom i izvanškolskom kontekstu, dio kojih smo nastojali obuhvatiti i objasniti ovim istraživanjem.

Na temelju rezultata istraživanja izrađene su preporuke namijenjene najvažnijim akterima odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini – ministarstvima obrazovanja na svim razinama, Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje i pedagoškim zavodima te nastavničkim fakultetima, direktorima srednjih škola i nastavnicima DLJP-a.

PREPORUKE

Prosvjetnim vlastima: Ministarstvu civilnih poslova BiH, Ministarstvu obrazovanja Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko Distrikta te kantonalnim/županijskim ministarstvima obrazovanja

- Odrediti da se vrijednosti koje promiče DLJP, osobito ljudska prava, jednakost, kulturni pluralizam, nenasilje i vladavina prava, ugrade u sve normativne i strategijsko-razvojne dokumente u području odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini, s posebnim naglaskom na razvoj škola i fakulteta kao demokratskih zajednica učenja i podučavanja u skladu s europskim smjernicama.
- Postići dogovor o izradi jedinstvenog okvira građanskih i socijalnih kompetencija te odgovarajućih ishoda učenja u DLJP-u i drugim nastavnim predmetima za sve razine odgojno-obrazovnog sustava; u skladu s tim po potrebi inicirati ciljeve i sadržaj Zajedničke jezgre.
- Postići dogovor o usklađivanju programa DLJP-a i načina njegove provedbe na državnoj, entitetskoj i razini kantona/županija/distrikta u skladu sa Zajedničkom jezgrom NPP, s posebnim naglaskom na uključivanje volonterskog rada u zajednici kao obveznog dijela DLJP-a.
- Postići dogovor o osiguranju kontinuiranog praćenja te vanjskog i unutarnjeg vrednovanja nastave DLJP-a kao obveznog dijela sustava osiguranja kvalitete odgoja i obrazovanja.
- Postići dogovor o izradi jedinstvenog okvira nastavničkih kompetencija za DLJP, zajedno s odgovarajućim ishodima učenja u sustavu obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a.
- Osigurati pravne pretpostavke za aktivno sudjelovanje nastavnika DLJP-a u donošenju odluka koje se odnose na njihov rad i stručno usavršavanje na svim razinama odlučivanja.
- Osigurati pravne i materijalne pretpostavke za kontinuiranu i učinkovitu suradnju škola i civilnog sektora u ostvarivanju ciljeva DLJP-a.
- Postići dogovor o uključivanju fundamentalnih, razvojnih i primijenjenih istraživanja u području DLJP-a među znanstveno-istraživačke prioritete te osigurati materijalne pretpostavke za provođenje takvih istraživanja, s ciljem izgradnje analitičke baze za unaprjeđenje teorije, politike i prakse DLJP-a.

Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje te pedagoškim zavodima

- Ugraditi vrijednosti koje promiče DLJP, osobito ljudska prava, jednakost, kulturni pluralizam, nenasilje i vladavinu prava, u sve nastavne predmete na svim razinama odgoja i obrazovanja te u rad svih odgojno-obrazovnih institucija kako bi se one transformirale u demokratske zajednice učenja i podučavanja u skladu s europskim smjernicama.
- U suradnji sa svim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja odrediti sadržaj i izraditi jedinstveni okvir građanskih i socijalnih kompetencija te ishoda učenja u DLJP-u i drugim nastavnim predmetima za sve razine odgojno-obrazovnog sustava; u skladu s tim po potrebi revidirati ciljeve i sadržaj Zajedničke jezgre.
- Uskladiti program DLJP-a i načine njegove provedbe na državnoj, entitetskoj i razini kantona/županija/distrikta u skladu sa Zajedničkom jezgrom NPP.
- U program DLJP-a uvesti volonterski rad u zajednici kao obavezan dio predmetnih sadržaja te uključiti više društveno relevantnih i kontroverznih tema za koje su učenici neposredno zainteresirani; program više usmjeriti na razvoj vještina istraživanja problema, provjere informacija i kritičke analize, etičke samorefleksije, sagledavanja problema s različitih gledišta, racionalnog i logičkog dokazivanja, aktivne participacije u odlučivanju, dijaloga te timskog i volonterskog rada u lokalnoj zajednici; ostvarenje programa više povezati s istraživačkim i interaktivnim metodama podučavanja i učenja, kao i raznolikim izvorima učenja, uključujući lokalnu zajednicu, civilni sektor i nove informacijsko-komunikacijske tehnologije.
- U suradnji sa svim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja odrediti pokazatelje kvalitete programa, nastave i postignuća učenika u DLJP-u te pokazatelje demokratske školske kulture kao obavezni dio kontinuiranog praćenja te vanjskog i unutarnjeg vrednovanja u sklopu sustava osiguranja kvalitete odgoja i obrazovanja.
- U suradnji sa svim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja, a u skladu s jedinstvenim okvirom građanskih i socijalnih kompetencija, ishodima učenja i pokazateljima kvalitete DLJP-a, izraditi jedinstveni okvir nastavnih kompetencija s odgovarajućim ishodima učenja u sustavu obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a, koji će biti usmjereni na potrebe nastave prakse, s osobitim naglaskom na ovladavanje vještina kojima se kod učenika razvija participatorno, suradničko i istraživačko učenje u zajednici i za zajednicu.
- Zagovarati i osigurati kontinuirano i potrebama prakse usmjereno stručno usavršavanje svih nastavnika DLJP-a; u sklopu stručnog usavršavanja osposobiti nastavnike DLJP-a za strategijsko planiranje, preuzimanje liderstva u pokretanju obrazovnih promjena i vrednovanje postignuća.
- U suradnji sa svim relevantnim akterima istraživanja odgoja i obrazovanja sustavno provoditi fundamentalna, razvojna i primijenjena istraživanja nastave DLJP-a i razvoja škole kao demokratske zajednice te izvještavati o rezultatima takvih istraživanja sve aktere obrazovanja sa svrhom podizanja svijesti o važnosti učenja za građanstvo, praćenja i analize prakse, provjere nastavnih modela, donošenja prijedloga za poboljšanje nastave na temelju empirijskih podataka i stvaranja baze podataka za unaprjeđenje teorije, politike i prakse DLJP-a.

Nastavničkim fakultetima

- Ugraditi vrijednosti koje promiče DLJP, osobito ljudska prava, jednakost, kulturni pluralizam, nenasilje i vladavinu prava u sve akte kojima se regulira život i rad visokoškolske ustanove u skladu s europskim smjernicama.
- U suradnji s drugim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja izraditi jedinstveni okvir nastavničkih kompetencija za DLJP s odgovarajućim ishodima učenja.
- U skladu s jedinstvenim okvirom građanskih i socijalnih kompetencija, ishoda učenja i kriterija kvalitete DLJP-a usklađenih sa Zajedničkom jezgrom uvesti odgovarajuću skupinu predmeta na diplomsku razinu koji su usmjereni na potrebe organizacije, vođenja i vrednovanja participatorne, suradničke, istraživačke i zajednici usmjerene nastave DLJP-a, s posebnim naglaskom na volonterski rad učenika.
- Suradivati s drugim relevantnim akterima stručnog usavršavanja nastavnika u određivanju ishoda učenja te izradi i provedbi programa stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a.
- U suradnji sa svim relevantnim akterima istraživanja odgoja i obrazovanja provoditi fundamentalna, razvojna i primijenjena istraživanja nastave DLJP-a i razvoja škole kao demokratske zajednice; rezultate tih istraživanja koristiti kao polazišta za unaprjeđenje obrazovanja budućih nastavnika DLJP-a, uključujući njihovu pripremu za provođenje akcijskih istraživanja u razredu i školi.

Direktorima srednjih škola

- Ugraditi vrijednosti koje promiče DLJP, osobito ljudska prava, jednakost, kulturni pluralizam, nenasilje i vladavinu prava u sve akte kojima se regulira život i rad škole; aktivno promicati demokratski model upravljanja školom kako bi ona postala demokratska zajednica učenja i podučavanja u skladu s europskim smjernicama.
- Preko svojih udruženja ili aktiva na svim razinama odlučivanja osigurati veći utjecaj na donošenje odluka i izradu jedinstvenog okvira građanskih i socijalnih kompetencija i odgovarajućih ishoda učenja te njihovo usklađivanje sa Zajedničkom jezgrom; u svojoj školi osigurati uvjete za punu provedbu ciljeva DLJP-a u skladu sa Zajedničkom jezgrom.
- Zalagati se i osigurati uvjete da nastava DLJP-a učinkovito razvija učeničke vještine i dispozicije važne za svakodnevni život građana, kao što su istraživanje problema za koji su učenici zainteresirani, provjera informacija i kritička analiza, etička samorefleksija, sagledavanje problema s različitih gledišta, racionalno i logičko dokazivanje, aktivna participacija u odlučivanju i dijalog te timski i volonterski rad u lokalnoj zajednici.
- Osigurati uvjete za provođenje DLJP-a korištenjem istraživačkih, suradničkih i interaktivnih metoda i strategija podučavanja i učenja, kao i raznolikih izvora podučavanja i učenja, osobito Interneta.
- Kao dio nastave DLJP-a i unaprjeđenja škole kao demokratske zajednice učenja i podučavanja osigurati uvjete za učinkovito sudjelovanje svih učenika u procesu donošenja odluka za koje su učenici neposredno zainteresirani.
- S ciljem pune realizacije programa DLJP-a i izgradnje škole kao demokratske zajednice osigurati čvršće povezivanje škole s lokalnom zajednicom, osobito uključivanjem roditelja, organizacija civilnog društva, lokalnih političkih lidera i stručnjaka u nastavu DLJP-a i rad škole.

- Postupno razvijati svoju školu kao samoplanirajuću i samorazvijajuću odgojno-obrazovnu ustanovu koja polazi od načela osiguranja kvalitete, te u suradnji sa svim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja osigurati uvjete za kontinuirano praćenje i vrednovanje postignuća učenika i nastave DLJP-a te cjelokupnog rada škole.
- Imajući na umu zajednički okvir nastavničkih kompetencija i ishoda učenja, nastavnicima DPLJ-a dati podršku i osigurati uvjete za njihovo kontinuirano usavršavanje, osobito za aktivno uključivanje u stručne rasprave ili debate koje organiziraju nastavnički aktivisti te sudjelovanje na odgovarajućim stručnim seminarima, skupovima i konferencijama.
- Promicati ideju i osigurati uvjete za suradnju i razmjenu učenika, nastavnika i škola u ostvarivanju ciljeva DLJP-a na svim razinama, od kantonalne/županijske i državne, do europske i međunarodne.
- U suradnji sa svim relevantnim akterima istraživanja odgoja i obrazovanja omogućiti provođenje fundamentalnih, razvojnih i primijenjenih istraživanja nastave DLJP-a i razvoja škole kao demokratske zajednice; rezultate tih istraživanja učiniti dostupnim nastavnicima, roditeljima i drugim zainteresiranim lokalnim akterima odgoja i obrazovanja.

Nastavnicima DLJP-a

- Učiniti vrijednosti ljudskih prava, jednakosti, kulturnog pluralizma, nenasilja i vladavine prava jasnim polazištem cjelokupne nastave DLJP-a.
- Nastavu DLJP-a više povezati sa svakidašnjim životom učenika i temama koje ih neposredno zanimaju, uključujući kontroverzne teme oko kojih nije postignut društveni dogovor; u skladu s tim, nastavu više usmjeriti na razvoj vještina i dispozicija povezanih s istraživanjem problema, provjerom informacija i kritičkom analizom, etičkom samorefleksijom, sagledavanjem problema s različitih gledišta, racionalnim i logičkim dokazivanjem, aktivnom participacijom u odlučivanju, dijalogom te timskim i volonterskim radom u lokalnoj zajednici.
- U nastavi DLJP-a više mjesta dati iskustvenim, istraživačkim, suradničkim i interaktivnim metodama i strategijama podučavanja i učenja te koristiti različite izvore podučavanja i učenja, uključujući televizijske emisije, filmove, rezultate znanstvenih istraživanja, pravne akte, statističke podatke i izvještaje nevladinih organizacija.
- Radi unaprjeđenja kvalitete nastave DLJP-a osigurati sudjelovanje roditelja, lokalnih političkih lidera, predstavnika civilnog sektora te više koristiti nove informacijsko-komunikacijske tehnologije, osobito Internet.
- Kao sastavni dio nastave DLJP-a omogućiti učenicima da aktivno i odgovorno sudjeluju u odlučivanju o temama koje će se obrađivati, metodama učenja i postupcima vrednovanja njihova postignuća.
- U suradnji sa drugim nastavnicima u školi, zajednički planirati nastavne i izvannastavne aktivnosti kako bi se osigurala interdisciplinarnost u razvoju učenika kao aktivnih i odgovornih građana.
- Koristiti različite oblike vrednovanja učenikova postignuća u DLJP-u, s naglaskom na primjenu stečenih znanja u istraživačkim projektima i volonterskom radu u lokalnoj zajednici.

- Zagovarati i aktivno doprinijeti osnivanju aktiva i udruženja nastavnika DLJP-a na svim razinama; koristiti te forme kao institucionalni okvir za pokretanje i organizaciju stručnih diskusija i debata te razmjenu iskustava kako bi imali veći utjecaj na donošenje odluka koji se odnose na njihovo obrazovanje, usavršavanje i praksu, uključujući izradu zajedničkog okvira građanskih i socijalnih kompetencija te ishoda učenja u DLJP-u, usklađivanje programa DLJP-a i načina njegove provedbe na svim razinama te po potrebi izmjenu Zajedničke jezgre, određivanje pokazatelja kvalitete programa, nastave i postignuća učenika u DLJP-u te demokratske kulture škole, kao i određivanje zajedničkog okvira nastavničkih kompetencija i ishoda učenja na nastavničkim fakultetima.
- Kontinuirano sudjelovati u programima stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a i predlagati nove module usavršavanja primjerene potrebama provođenja interaktivne i istraživačke nastave, volonterskog rada učenika, strategijskog planiranja i preuzimanja liderstva u pokretanju obrazovnih promjena te akcijskog istraživanja nastavne prakse.
- Uključiti se u projekte razmjene učenika, nastavnika i škola na svim razinama, od kantonalne/županijske i državne, do europske i međunarodne.
- Suradivati sa svim relevantnim akterima istraživanja odgoja i obrazovanja prilikom provođenja fundamentalnih, razvojnih i primijenjenih istraživanja nastave DLJP-a i razvoja škole kao demokratske zajednice; koristiti rezultate tih istraživanja za unaprjeđenje nastave DLJP-a.

1. POLAZIŠTA ISTRAŽIVANJA

1.1. ZAŠTO GRAĐANSKO OBRAZOVANJE?

Građanin demokratskog društva istovremeno je pripadnik i društvene i političko-teritorijalne zajednice. U prvom slučaju ima status društvenoga, a u drugome političkog subjekta. Ono što bitno objedinjuje ta dva statusa sadržano je u pojmu 'subjekt'. To je oznaka za posebnu vrstu identiteta pojedinca koji se postupno oblikuje kao posljedica korištenja slobode u upravljanju sobom i svojim interesima, pri čemu je sloboda shvaćena kao opća društvena i politička norma. Kako i u kojoj mjeri će građanin svoju slobodu iskoristiti za osiguranje svojih interesa na način da njegovo djelovanje istovremeno bude i potvrda slobode kao opće društvene i političke norme, uvelike ovisi o tome koliko i koja znanja posjeduje o sebi kao građaninu, raspolaže li repertoarom odgovarajućih vještina i imaju li ta znanja i vještine status vrijednosti kojima je privržen i zbog kojih je motiviran za sudjelovanjem u procesima demokratskog odlučivanja, svjestan da samo na taj način može osigurati svoje interese, a da pri tome ne ugrozi ostvarenje interesa drugih.

Ta znanja i vještine ne donosimo na svijet rođenjem. Aktivni i odgovorni građanin se ne rađa, nego postaje učenjem. Povijest pamti totalitarna društva i države obespravljenih masa, ali i meritokratske demokracije građana kojima je bilo uskraćeno učenje o sebi. Za suvremene liberalne demokracije takvo je stanje neodrživo. Odsustvo svijesti o svojim pravima, slobodama i odgovornostima, onemogućuje aktivno i odgovorno sudjelovanje građana u procesima demokratskog odlučivanja, što dovodi u pitanje i opstanak i razvoj ideje i prakse demokracije. U skladu s tim, učenje za građanstvo više nije moguće zanemariti niti prepustiti učincima slučajnih socijalizacijskih faktora. Umjesto toga, ono postaje važan dio društvene obveze institucionalnog odgoja i obrazovanja. Cilj je pripremiti građane demokratskih društava da razumiju svoj subjektivni politički status, kako bi znali i bili voljni preuzeti aktivnu ulogu u njegovoj zaštiti.

Na žalost, sve do nedavno su i teorije i istraživanja u području društvenih znanosti uglavnom zanemarivali utjecaj sustavnog obrazovanja na znanja, vještine i ponašanje građana, što je imalo negativan učinak i na samu praksu obrazovanja. U daljnjem tekstu ćemo pokazati kako se mijenjao odnos prema obrazovanju i što je dovelo do tih promjena. Svrha analize jest izrada teorijskog okvira za potpunije razumijevanje rezultata istraživanja koje smo proveli u Bosni i Hercegovini sa svrhom provjere učinaka nastavnog predmeta demokracije i ljudskih prava na učenicima, njihovim nastavnicima i direktorima škola. Bosna i Hercegovina je odgovorila na potrebe tranzicijske demokracije za aktivnim građanstvom uvođenjem posebnog predmeta u srednje škole. Istraživanje je trebalo odgovoriti koliko se u tome i uspjelo.

1.1.1. Politička kultura

Interes za način na koji pojedinac razumije društvene i političke odnose u demokraciji, kao i svoju ulogu u njihovom razvoju, dio je novijih pravaca istraživanja u društvenim znanostima, koji se pojavljuju kao nadopuna ili alternativa dvaju do tada dominantnih pristupa: institucionalno-normativnoga, koji naglašava bitnu ulogu političkih institucija i zakona, i

teorije racionalnog izbora, koja ističe važnost javnih politika i uloge društvenih aktera. Jedan od najvažnijih poticaja promjeni bila je knjiga Gabriela Almonda i Stanlyja Verbe *The Civic Culture* (1963), u kojoj se uvodi shvaćanje da su kultura, vrijednosti, stavovi i vjerovanja, a ne institucije i racionalni izbori, ključni za razumijevanje društvenih i političkih odnosa.

Za razliku od predstavnika te dvije struje, Almond i Verba tvrde da razvoj stabilne i djelotvorne demokracije ne ovisi toliko o političkoj vlasti, dakle o institucionalnoj ili 'objektivnoj' dimenziji politike, ali ni o mogućnosti isključivo racionalnog djelovanja, koliko, s jedne strane, o orijentaciji ili stajalištu građana prema političkim procesima i, s druge strane, o njihovim stavovima prema ulozi pojedinca u tim procesima i mogućnosti individualnog utjecaja na te procese, dakle o 'subjektivnoj' dimenziji. Tu subjektivnu dimenziju autori su nazvali političkom kulturom. Riječ je o složenoj mreži kognitivnih, afektivnih i evaluativnih ili prosudbenih orijentacija koje su temelj političkog vjerovanja o različitim 'objektima' politike, kao što su sustav, akteri i učinci vlasti. Na temelju analize različitih orijentacija autori dolaze do tri osnovna tipa političke kulture:

- *parohijalni*: pojedinac je orijentiran na primarne društvene grupe, nema svijest o političkom sustavu kao cjelini i nema jasne političke orijentacije;
- *podanički*: pojedinac ima svijest o sustavu kao cjelini i učincima vlasti, ali ne i o sebi kao političkom akteru;
- *participatorni*: pojedinac ima razvijenu svijest o svim političkim objektima, uključujući svoju ulogu u političkim procesima, zainteresiran je za politička zbivanja, jasno artikulira svoje političke zahtjeve i spreman je angažirati se u ostvarenju postavljenih političkih ciljeva.

Dvadesetak godina kasnije Almond i Verba će nadopuniti neka svoja ranija shvaćanja (Almond i Verba 1989), no njihova prva knjiga već je otvorila vrlo dinamičan prostor teorijskih rasprava. Jedno od najvažnijih pitanja postalo je ono o odnosu između političke kulture i razvoja demokracije. Iako među autorima po tom pitanju postoje brojne razlike, npr. u određivanju liste preduvjeta učinkovite demokracije, kao i osnovnih odrednica političke kulture, svi se slažu da se razumijevanje dobro uređene političke zajednice ne smije zaustaviti na analizi političkih institucija nego da treba obuhvatiti znanja, vještine i osobine, odnosno obrasce ponašanja građana ili, drugim riječima, njihovu političku kulturu.

Osobito su u tome ustrajni predstavnici deliberativne demokracije, kao što je Amy Gutmann (1996), koja traži da se normativni pristup demokraciji zamijeni deliberativnom pristupom, kako bi se saznalo na koji način građani sudjeluju u konstituciji demokracije. Jer, kako tumači Vladimir Vujčić (1999), univerzalne norme demokracije ne govore mnogo o načinu na koje se one i ostvaruju jednom kad je demokracija konstituirana. Demokracija se ne održava i ne funkcionira pukom logikom svojih normi i procedura, nego logikom svojih građana. U skladu s tim, ističe autor, normativno razumijevanje demokracije mora se nadopuniti operativnim, koje je odraz političke kulture građana, a ne samo univerzalnih normi demokracije.

1.1.2. Participacija

Jedna od najvažnijih komponenti političke kulture u sklopu zapadnih liberalnih demokracija jest politička participacija. Verba i Nie (1972) određuju participaciju kao svaku aktivnost kojom se, direktno ili indirektno, utječe na djelovanje vlasti, bilo da je riječ o provedbi javne

politike ili izboru osoba koje tu politiku donose. Za Roberta Dahla (2005) participacija je jedno od pet ključnih kriterija dobre demokratske vladavine. Učinkovita participacija predstavlja poseban oblik demokratske prakse koja svim građanima omogućuje da iznesu svoje stavove o javnim pitanjima prije nego ona postanu dio javne politike.

Participacija znači odnos, pa Robert Putnam (1993) raspravlja o njoj u sklopu analize društvenih mreža, odnosno članstva u civilnim organizacijama, kao jednoj od tri glavne komponente socijalnog kapitala. Druge dvije komponente su povjerenje i društvene norme, shvaćene kao norme uopćene uzajamnosti, koje označavaju kontinuirane odnose suradnje i razmjene među ljudima (Šalaj 2003:131). Riječ je o mrežama unutar kojih se građani povezuju, a koje mogu biti horizontalne i vertikalne. Horizontalne veze su one koje uključuju aktere ekvivalentnog statusa i moći, za razliku od vertikalnih, u kojima među akterima u tome postoje znatne razlike. Društvo u kojemu su horizontalne veze jake, u kojemu se pojedinci slobodno udružuju i donose odluke kako bi zaštitili zajedničke interese ima razvijen društveni kapital. Suprotno tome, nizak stupanj društvenog kapitala obilježava društvo u kojemu vertikalne veze dominiraju nad horizontalnima.

Najčešći oblici političke participacije su: izlazak na lokalne i nacionalne izbore, volontiranje u kampanjama za izbore, članstvo u političkoj stranci i dr. politički aktivnim organizacijama te kandidiranje za javne funkcije. Pozornost istraživača sve do nedavno bila je usmjerena uglavnom samo na jedan aspekt političke participacije – izlazak na lokalne i nacionalne izbore.

Osim političke participacije važna dimenzija političke kulture je i građanska participacija, odnosno angažiranost građana u sferi civilnog društva. Odnosi se na sudjelovanje pojedinca u neformalnim aktivnostima samostalno ili u zajednici s drugima s ciljem osiguranja svojih interesa i interesa svoje zajednice.

Rezultati mnogih istraživanja posljednjih dvadesetak godina kontinuirano potvrđuju silazni trend u angažiranosti pojedinca u zajednici i za zajednicu, što se osobito odnosi na mlade. Oni sve rjeđe participiraju u odlučivanju i sve su manje zainteresirani za politička događanja (Putnam, 2000; Macedo, 2005; Verba i Nie 1972; Maiello et al 2003).

U jednom istraživanju mladih Austrijanaca od 17. do 23. godine koje je zanimljivo naslovljeno 'Mladi ne pitaju – političari odgovaraju' (Friesl et al. 1993), tek je svaki sedmi ispitanik izrazio privrženost nekoj političkoj stranci, a više od polovice ih je potvrdilo svoju nezainteresiranost za politiku. U komentaru su autori naglasili da je generacija 1968e bila zainteresirana za intervenciju u političke procese svim sredstvima, a generacija 1990ih se svjesno i namjerno opredijelila za promatračku ulogu.

Raspravljajući o «krizi» političke participacije, neki analitičari tvrde da je taj fenomen potrebno prvenstveno razmotriti u odnosu na način na koji se u određenom povijesnom, društvenom, političkom i kulturnom kontekstu određuje građanstvo. Teoretičari npr. republikanske i komunitarijanske orijentacije vide građanstvo drugačije od liberala ili socijaldemokrata, a ovi od neoliberala (Heater 2004). Razlikama u shvaćanju građanstva znatno su doprinijeli i istraživači koji ga svode na stavove o tome kako se treba ponašati 'dobar građanin', a ne u kojoj mjeri se građani tako i ponašaju. Te percipirane norme građanstva obično uključuju dimenziju političke participacije, neovisnost mišljenja o politici, procesima i akterima, stavove prema društvenom poretku i vlasti te njihovu sukladnost s obrascima ponašanja i solidarnost prema onima koji žive u lošijim uvjetima.

Shvaćanje da nije riječ o nezainteresiranosti mladih za sudjelovanje u demokratskim procesima nego o promjeni dominantnih oblika političke participacije i građanske angažiranosti, dosljedno zastupa R.J. Dalton. (2006). On problem vidi u brkanju dviju različitih dimenzija građanstva, koje se ne isključuju, ali koje, svejedno, odražavaju različite pristupe. Prvo je građanstvo koje odgovara konvencionalnom tipu. Ono polazi od dužnosti prema društvenom poretku i državi, pa se u njemu naglašava lojalnost prema vlastima i oblici participacije koji prvenstveno uključuju izlazak na izbore. Drugi tip je angažirano građanstvo koje je novijeg datuma. Ono je povezano s drugačijim oblicima participacije građana. Riječ je o sudjelovanju u civilnim akcijama i radu u organizacijama civilnog društva, u sklopu čega se naglašava solidarnost, neovisno mišljenje i prosuđivanje te opći politički interes, a ne lojalnost prema državnoj vlasti. Angažirani građanin je orijentiran na društvene potrebe, politički je neovisan i djeluje u skladu sa svojim načelima; podupire postmaterijalističke, samoekspresivne i samoaktualizirajuće vrijednosti (Inglehart 1990; Inglehart and Welzel 2005) i predstavlja stup onoga što se u literaturi naziva 'jakom demokracijom'. Angažirano građanstvo, dakle, ne isključuje participaciju, kao ni odgovornost pojedinca prema zajednici, no jedno i drugo vidi drugačije od konvencionalnog građanstva.

Dalton taj prijelaz iz konvencionalnog u angažirano građanstvo dovodi u vezu s generacijskim promjenama u obrascima političke socijalizacije. Generacija mladih neposredno nakon Drugoga svjetskog rata odgajana je kao «dobri građani», koji su svjesni i koji djeluju u skladu sa svojim građanskim obvezama i dužnostima. Središnja dužnost bila je izlazak na izbore, no to se nije, kao ni sudjelovanje u životu zajednice, shvaćalo kao važan oblik političkog utjecaja. Politička aktivnost današnjih generacija mladih manje je vođena osjećajem dužnosti, a više razumijevanjem svojih prava i sloboda. Njihova participacija motivirana je mogućnošću izravnog utjecaja na vlast pojedinačno ili u zajednici s drugima, zbog čega je za taj tip građanstva primjerenije koristiti naziv angažirano ili deliberativno građanstvo. Građanstvo koje se temelji na dužnosti, pojašnjava autor, potiče privrženičko ponašanje i podređenost političkom autoritetu, dok angažirano građanstvo, koje naglašava sudjelovanje i društvenu odgovornost, potiče snošljivost i suradnju. Drugim riječima, zaključuje Dalton, iako je izlazak na birališta reduciran, repertoar političkih akcija zapravo je proširen. Trend političke aktivnosti pokazuje promjene u stilu političke akcije, a ne samo promjenu u stupnju participacije (v. još Dalton 2006; Craig 1996). Angažirani stil građanstva, za razliku od konvencionalnoga, teži boljoj građanskoj kontroli političke vlasti i političkih aktera.

U skladu s tim, ističe Dalton, pogrešno je od mladih tražiti da se «ponašaju kao njihovi djedovi» nego treba prihvatiti činjenicu da su se norme građanstva izmijenile. Potvrda tomu su rezultati World Value Surveyja iz 1981. i 1999., koji govore o znatnom porastu sudjelovanja građana demokratskih zemalja u aktivnostima organizacija civilnog društva, kao što su grupe za zaštitu okoliša, grupe za zaštitu ženskih prava, mirovne grupe i grupe za građansku inicijativu. Primjerice, godine 1981. samo je 6 posto Amerikanaca bilo učlanjeno u građanske organizacije, a dvadeset godina kasnije ih je bilo 33 posto. Izlazak na izbore ni danas nije značajnije ugrožen, no mladi su danas skloniji direktnom odlučivanju na referendumima, radije sudjeluju u akcijama civilnog društva, uključujući proteste i potpisivanje peticija, nego u političkim kampanjama, a dobrovoljni rad pretpostavljaju stranačkoj aktivnosti.

Da je riječ o rastućem globalnom trendu potvrđuju i rezultati međunarodnog istraživanja International Association for the Evaluation of Educational Achievement - IEA (Torney-Purta et al. 1999; 2001) na učenicima od 14-15 godina. Istraživanje je, naime pokazalo da učenici te

dobi odbijaju sudjelovati u konvencionalnim oblicima političke participacije (članstvo u stranci, obraćanje novinama pismenim putem i kandidiranje za lokalnu ili gradsku javnu službu), ali ne i u radu organizacija u kojima djeluju njihovi vršnjaci i u kojima su rezultati njihovih nastojanja odmah vidljivi, kao što je sudjelovanje u školskim vijećima ili parlamentima mladih. Istraživanje 'European Youth Trends' (Concil of Europe 1998) potvrdilo je porast odgovornosti učenika u školi i građana u lokalnoj zajednici, ali i ukazalo na prepreke koje stoje na putu participacije mladih, kao što je ograničen broj tema o kojima mogu odlučivati, nedostatak veze s izbornim tijelom, dominacija protekcionističkih i paternalističkih obrazaca ponašanja starijih te poteškoće u pridobivanju aktivnih sudionika.

1.1.3. Povjerenje

Druga važna komponenta političke kulture je povjerenje. Ono se općenito određuje kao vjerovanje da nas drugi neće namjerno i svjesno povrijediti ako to mogu izbjeći i da će, kad je to moguće, štititi naše interese. To znači da je u temelje povjerenja ugrađena svijest o zajedničkim interesima i odsustvu zle namjere. U radovima R. Putnama (1993) povjerenje je veza između preostale dvije komponente socijalnog kapitala - normi uopćene uzajamnosti i horizontalnih mreža građanskog angažmana, a predstavlja najbolji empirijski pokazatelj socijalnog kapitala.

Povjerenje nije jednoznačan pojam. Postoje razlike u odnosu na razinu i tip povjerenja, kao i u odnosu na oblik podrške koju određeni tip povjerenja osigurava. Strukturu tih odnosa moguće je prikazati na sljedeći način (prema: Maldini 2008):

RAZINE POVJERENJA	TIP POVJERENJA	OBLIK PODRŠKE
osobna	interpersonalno povjerenje (kao povjerenje u primarne grupe)	koncentrirana podrška
opća (općedruštvena)	interpersonalno povjerenje (kao povjerenje u druge)	difuzna podrška
	opće (generalizirano) povjerenje	
institucionalno-politička	povjerenje u demokraciju kao poredak	koncentrirana podrška
	povjerenje u sustav/režim i institucije sustava	
	povjerenje u aktere političke vlasti	

Drugim riječima, postoje dvije široke kategorije povjerenja: interpersonalno, koje još nazivamo društvenim, socijalnim ili horizontalnim, i institucionalno, za koje još koristimo termin političko ili vertikalno (Putnam 1993). Interpersonalno obuhvaća povjerenje u ljude, od partikulariziranog ili konkretnog povjerenja u osobe koje pripadaju primarnim grupama (obitelj, rođaci i sl.) do generaliziranoga ili apstraktnog povjerenja u ljude uopće. Prvi tip interpersonalnog povjerenja rezultat je znanja o konkretnom drugome i on u velikoj mjeri određuje druga dva tipa povjerenja, koje je rezultat uopćenih informacija o društvenim grupama. Ta tri tipa povjerenja u određenoj mjeri utječu na tri tipa povjerenja koje nalazimo na institucionalno-političkoj razini i koje označavamo kao političko ili vertikalno povjerenje, što nije slučaj kad se ispituje individualna razina. Pojedinaac, naime, može imati veliko povjerenje prema članovima svojih primarnih grupa i pripadnicima drugih grupa i ljudima uopće, a da nema povjerenja u političke institucije i aktere političke vlasti, ali ne i obratno.

Nadalje, povjerenje u odnosu na obje kategorije može biti koncentrirano i difuzno. Povjerenje u primarne grupe uvijek je koncentrirano, za razliku od povjerenja u pripadnike drugih grupa i ljude uopće, koje je uglavnom difuzno. Na institucionalno-političkoj razini, difuzno povjerenje javlja se u odnosu na sustav/režim i djelovanje ključnih političkih institucija, kao što su parlament, političke stranke, sudstvo i izvršnu vlast, dok se koncentrirano povjerenje odnosi na posebne političke aktere, kao što su predsjednik države ili premijer, ministri i stranačke vođe.

S obzirom da je povjerenje ključno za stabilnost demokratskog društva, jedno od najvažnijih teorijskih pitanja je ono o njegovu podrijetlu (Maldini, 2008). U odnosu na društveno povjerenje, nije jasno je li ono posljedica samointeresa (ako želim da drugi vjeruje meni, i ja moram u njega imati povjerenja), kako to tvrdi teorija racionalnog izbora, ili socijalizacije u ranom djetinjstvu kad se razvijaju osobine ličnosti povezane s vjerom u mogućnost suradnje s drugima, kako to tvrde predstavnici socio-psihološke teorije, ili pak obilježje društvenog sustava koji pojedincu otvara prostor za stjecanje povjerenja kroz interakciju s drugima, što zastupaju socijetalne teorije.

Pitanje podrijetla političkog povjerenja podijelilo je teoretičare u dva tabora. Oni koji zastupaju kulturološki pristup smatraju da je podrijetlo političkog povjerenja egzogeno. Ono ovisi o kulturnim normama i vrijednostima koje dominiraju u nekom društvu i koje pojedinac uči socijalizacijom, odnosno inkulturacijom. Prema institucionalnom pristupu, političko povjerenje je endogeno i uči se kroz proces političke socijalizacije. Prvenstveno je povezano s učinkovitošću političkih institucija i vlasti. Ono govori o zadovoljstvu pojedinca načinom na koji vlast osigurava političku i društvenu stabilnost te ekonomski i kulturni razvoj, što znači da je tijesno povezano s legitimitetom vlasti. Dok je političko povjerenje ključno za stabilno i uspješno funkcioniranje političkih institucija i aktera političke i administrativne vlasti, politički legitimitet je pretpostavka održavanja i funkcioniranja političkog poretka (Vujčić 1999).

Diskusija o podrijetlu političkog povjerenja osobito je važna za razumijevanje stanja u tranzicijskim zemljama, u kojima su institucionalne demokratske promjene uspostavljene znatno brže nego što se mogla razviti demokratska politička kultura (Mishler i Rose 2001; Maldini 2008). Po tome se tranzicijske zemlje bitno razlikuju od razvijenih demokracija u kojima su ta dva aspekta konsolidirana, zbog čega građani zadržavaju povjerenje prema političkom sustavu i institucijama čak i u razdobljima političke krize. Ako su zastupnici kulturološkog pristupa u pravu, onda će tranzicijske zemlje još dugo ostati tranzicijske, budući da je prijelaz iz komunističke u demokratsku političku kulturu dugotrajan proces koji pretpostavlja društvenu modernizaciju i smjenu generacija (Almond i Verba 1989). No, ako su predstavnici institucionalnog pristupa u pravu, onda je brza promjena moguća, jer ona prvenstveno ovisi o kvaliteti političkog upravljanja procesima demokratizacije (v. o tome u: Finkel 2002; Finkel i Smith 2011).

Djelovanje vlasti i političkih aktera istovremeno uvjetuje i biva uvjetovano povjerenjem građana. O pouzdanosti, vjerodostojnosti i učinkovitosti političkih lidera na vlasti ovisi hoće li građani imati veće ili manje povjerenje i prema njima samima i prema političkim institucijama i prema demokraciji kao poretku. Dobra vladavina, koja se očituje kroz pošteno političko nadmetanje, otvaranje prostora za participaciju svih građana, transparentnost u donošenju odluka, ostvarivanje proklamiranih ciljeva i djelovanje u skladu sa zakonom, doprinosi porastu političkog povjerenja, kao i potpori demokratskom poretku i njegovu razvoju, ali i društvenom povjerenju, i obratno. Naime, povjerenje u druge članove društva

doprinosi stabilnosti i učinkovitosti vlasti, kao što i vlast uspostavljanjem demokratskog okvira za društvene aktivnosti, poput obrazovanja i zdravstva, i njihovim demokratskim reguliranjem, doprinosi porastu društvenog povjerenja.

Na žalost, gotovo sva istraživanja, uključujući World Value Survey, European Value Survey, redovita istraživanja Freedom House-a i IEA, potvrđuju da ta veza slabi i da građani imaju sve manje povjerenja u institucije i aktere političke vlasti, no ne nužno i u demokraciju kao poredak, što ima veze s činjenicom da je upravo demokracija politički okvir unutar kojega se zbiva promjena dominantnih obrazaca participacije s naglaskom na neformalne i direktne oblike angažmana.

Gallup International i Environics International su 2000. proveli istraživanje na 36.000 ispitanika iz 47 zemalja (statistički značajno za 1,4 milijardu ljudi) o tome koje od 17 institucija ili organizacija "djeluju u najboljem društvenom interesu" (parlamenti, pravni sustav, obrazovni sustav, zdravstveni sustav, religijske ustanove, mediji, radnički sindikati, oružane snage, policija, UN, nevladine organizacije, velike domaće kompanije, multinacionalne kompanije, Svjetska banka, MMF i WTO). Rezultati su sljedeći:

- najveći broj ispitanika (otprilike između tri petine i tri četvrtine) ima povjerenje u oružane snage, obrazovni sustav, UN, religijske institucije, policiju, zdravstveni sustav i nevladine organizacije, kojima su posebno skloni građani Europske Unije i SAD kad promiču zdravi okoliš i društveni razvoj;
- najmanji broj ispitanika (nešto više od jedne trećine) ima povjerenje u nacionalne parlamente i velike domaće ili međunarodne kompanije, prema kojima su posebno sumnjičavi na Srednjem Istoku, Latinskoj Americi te Istočnoj i Srednjoj Europi;
- dvije trećine ispitanika misli da se njihove zemlje ne vode u skladu s voljom naroda
- većina ispitanika smatra da se svijet ne vodi u pravom smjeru;
- od pet karakteristika dobrog vođe, ispitanici najviše cijene poštenje i posjedovanje vizije, zatim iskustvo i intelektualni potencijal, a najmanje samilost;
- oko dvije petine ispitanika ne vjeruje vođama jer "ne rade ono što govore".

I u istraživanju IEA (Torney-Purta 2001) među mladima na završetku osnovne škole ili početku srednje utvrđeno je da njihovi ispitanici nemaju povjerenja prema institucijama vlasti, jer smatraju da su one udaljene od građana i da operiraju iza zatvorenih vrata; da političari manipuliraju izbornim tijelom i djeluju prema svojim, a ne javnim interesima. Slično spominju D. Yencken i N. Henry (2008). Autori tvrde da je opadanje povjerenja uzrokovano većim brojem faktora: smanjenje razlika i približavanje centru većine stranaka, manipulacija političkog sustava za izborne ciljeve, zapostavljanje pitanja od fundamentalne važnosti za naciju i gladijatorski politički stil. U takvim okolnostima, tvrde autori, građani se okreću 'malim', privatnim stvarima koje mogu kontrolirati. No nezainteresiranost i otuđenje građana od politike odraz je i «sve većih očekivanja građana u odnosu na to da vlast mora osigurati više prostora za njihovu participaciju, pokazati i dokazati veću odgovornost i transparentnost, ojačati vladavinu prava, osigurati više slobode i jednakosti te više biti osjetljiva na zahtjeve građana, društvenih organizacija, medija i javnih debata.» (Yencken i Henry, 2008:18). Politički integritet je krucijalan za povratak povjerenja građana. Primjeri nedostatka toga su neopravdano neostvarivanje izbornih obećanja, nepoštivanje kodeksa ponašanja osoba u tijelima vlasti i manipuliranje činjenicama za političke ciljeve.

Nepovjerenje ipak nije globalno obilježje odnosa građana prema vlasti. Prema podacima World Value Survey-ja, u kojemu se ispituje generalizirano povjerenje, Finska, Danska, Norveška, Švedska i Nizozemska se nalaze na vrhu, a Brazil, Tanzanija, Rumunjska i Uganda

na dnu ljestvice povjerenja. Visoki stupanj nepovjerenja građana prema političkim institucijama osobito prati tranzicijska društva. Neka istraživanja tranzicije bilježe i nezadovoljstvo mladih organizacijama civilnog društva za koje tvrde da 'postoje samo za dobrobit onih koji ih financiraju ili za plaćene djelatnike' (Roberts et al. 2002).

1.1.4. Efikasnost i kompetentnost: znanja, vještine i informiranost

Spremnost na participaciju, povjerenje i potpora koju građani daju političkim institucijama često se u raspravama o političkoj kulturi povezuje s pojmom političke ili građanske efikasnosti. U najširem smislu određuje se kao osjećaj da je politička i društvena promjena moguća i da pojedinac može na nju utjecati. Edward Muller (1970) je istražujući to područje došao do zaključka da politička učinkovitost uključuje dvije dimenzije. Jedna je samopouzdanost, odnosno osjećaj povjerenja pojedinca u vlastite sposobnosti zahvaljujući kojima može utjecati na odluke vlasti, a druga je vjerovanje u sposobnost članova svoje političke zajednice da to isto mogu učiniti. Gledajući dugoročno, osjećaj povjerenja u vlastite snage, rađa zadovoljstvom, jer predstavlja dokaz da je vlast responsivna, odnosno osjetljiva na zahtjeve građana.

Muller smatra da su osjećaj samopouzdanja, vjerovanje u responsivnost vlasti te vještine potrebne za učinkovito političko ponašanje, tri središnje komponente političke kompetentnosti građana, za koju Almond i Verba koriste izraz 'subjektivna kompetentnost'.

Riječ je o središnjoj karici političke kulture koja je pretpostavka i učinkovite participacije i društvenog, odnosno institucionalnog povjerenja i političke učinkovitosti.

Politička kompetentnost za demokraciju je složen pojam koji uključuje odgovarajuća znanja, vještine, vrijednosti, stavove, motivaciju ili zainteresiranost i obrasce ponašanja. Danas više nema dvojbe oko toga trebaju li demokratski građani imati odgovarajuća znanja i biti dovoljno informirani o demokratskim institucijama, procesima, pitanjima i problemima kako bi bili u stanju učinkovito sudjelovati u procesima odlučivanja. No teoretičari se često spore oko prioriteta: jesu li za demokraciju važnija znanja i razumijevanje demokratskih načela i institucija ili opredijeljenost i angažiranost građana. Prije nekoliko desetljeća političkom znanju javnosti nije se pridavala posebna pozornost. Od glasača se tražilo da posjeduje bazične informacije o funkcioniranju vlasti i kandidatima koji se natječu za vlast, kako bi mogao ispuniti svoju najvažniju građansku dužnost - sudjelovati na izborima.

U suvremenim uvjetima kompetentnost reducirana na jednu dimenziju nije prihvatljiva. Zdrava demokracija, ističe Margaret Branson (2007), jedna od najutjecajnijih autorica u području građanskog obrazovanja, pretpostavlja uravnoteženost dviju dimenzija. Prva je političko sudjelovanje, a odnosi se na spremnost i sposobnost pojedinca da djelotvorno sudjeluje u odlučivanju o društvenim pitanjima. Druga je razumijevanje i opredijeljenost za ključna demokratska načela, procese i institucije. S obzirom da smo neke od tih komponenti obradili ranije, u nastavku teksta ćemo se usredotočiti na pitanje razumijevanja.

Jasno je da se dobri građani ne rađaju nego stvaraju (Galston 2001). No pitanje je koje i koliko znanja treba građanima kako bi oni bili politički kompetentni i mogli učinkovito sudjelovati u procesima demokratskog odlučivanja. O tome postoje različita mišljenja koja se mogu dovesti u vezu s političkom opredijeljenošću istraživača, no autori liberalne orijentacije uglavnom se slažu oko tzv. jezgrovnih sadržaja koji odgovaraju na pitanje "što je vlada i što

ona radi". Raniji autori su tvrdili da demokratski građanin treba biti dobro informiran o političkim temama i poznavati najvažnija politička pitanja i njihovu povijest, relevantne činjenice i predložene alternative, stranke koje ih zastupaju i moguće posljedice. U nastojanju da konstruiraju pouzdan instrument za mjerenje političkog znanja, Delli Carpini i Scott Keeter (1993), koji spadaju u najutjecajnije suvremene autore u ovom području, u jednom svom istraživanju su tražili od eksperata da odrede bitna tematska područja koja bi demokratski građani trebali poznavati. Najveće slaganje među ekspertima bilo je u odnosu na institucije i procese, pitanja i politike, povijest i aktualne političke koalicije. Kombinirajući rezultate svojih istraživanja s rezultatima pedesetgodišnjeg anketiranja građana o izborima koje provodi američki National Election Studies, prikupili su i provjerili više od 2000 pitanja znanja na temelju kojih su izradili tzv. model od pet faktora. Model mjeri znanja o substantivnim temama, institucijama i procesima, rodno specifičnim temama, javnim osobama i političkim strankama.

U istraživanjima IEA (Torney-Purta 2001; Schulz et al., 2010), ispituje se političko i građansko znanje, zajedno s nizom drugih dimenzija političke kompetencije. Tako su se u najnovijem istraživanju (Schulz et al., 2010), koje je provedeno u 38 zemalja, na više od 140.000 učenika u dobi od 14-15 godina i 62.000 nastavnika različitih profila iz 5.300 škola, znanje ispitivalo zajedno sa stavovima i obrascima ponašanja, što znači da su objedinjene kognitivna i afektivno-ponašajna dimenzija. Kognitivna je uključivala dva elementa: a) znanje, odnosno informacije koje učenik koristi prilikom rješavanja složenih kognitivnih zadataka i b) rezoniranje i analiziranje, odnosno načini na koje učenik koristi informacije kako bi izveo odgovarajuće zaključke. Ta dva elementa su se provjeravala na sljedećim sadržajima:

- *znanje o građanskom društvu i sustavu*: a) građani (uloge, prava i odgovornosti te mogućnosti); b) državne institucije bitne za vladavinu građana i uspostavu zakona i c) građanske institucije koje predstavljaju mostovi između građana i državnih institucija;
- *građanska načela*: a) jednakost; b) temeljne slobode (vjeroispovijesti, govora te sloboda od straha i potrebe) i c) društvena kohezija (osjećaj pripadništva, kohezija i zajednička vizija);
- *građanska participacija*: a) odlučivanje (upravljanje organizacijom i izlazak na izbore); b) vršenje utjecaja (debatiranje, demonstriranje, predlaganje i selektivna potrošnja) i c) participacija u zajednici (volontiranje, participacija u civilnim organizacijama, informiranje);
- *građanski identiteti*: a) građanska samo-percepcija (iskustvo o položaju pojedinca u građanskim zajednicama i b) građanska povezanost (osjećaj povezanosti s različitim građanskim zajednicama i uloge koje pojedinac u njima ima).

Afektivno-ponašajna dimenzija obuhvatila je tri aspekta:

- *vrijednosti* (fundamentalna vjerovanja o demokraciji i građanstvu);
- *stavove* (o građanskom odgoju i građanstvu, pravima i odgovornostima društvenih grupa, te institucijama);
- *aktualno ponašanje* (sudjelovanje u građanskim aktivnostima u školi ili lokalnoj zajednici) i *očekivano ponašanje* (anticipacija sudjelovanja u građanskim protestima, političkog sudjelovanja i sudjelovanja u građanskim aktivnostima).

S obzirom da su se znanje, razumijevanje i analitička sposobnost vrednovali, izrađena je skala od tri razine (od 1= najniža, do 3= najviša) s detaljnim objašnjenjima za svaku pojedinu razinu (Schulz et al. 2010: 34). Razinama znanja pozabavili su se i drugi istraživači. Tako je američki National Center for Education Statistics u svom izvještaju iz 1989. o rezultatima

nacionalnog vrednovanja napretka u obrazovanju (National Center for... 1998) rangirao postignuća na sljedeći način: bazična razina (djelomično poznavanje područja); 2. razina osposobljenosti (standardno ili solidno poznavanje područja) i 3. napredna razina (iznadprosječno poznavanje područja).

Navedena istraživanja dio su velikog broja sličnih nastojanja na nacionalnoj, regionalnoj i međunarodnoj razini da se ustanovi s kojim znanjima i vještinama raspolažu mladi i odrasli građani suvremenih demokracija, budući da su se znanja i vještine pokazale kao najbolji prediktor političke participacije, povjerenja i učinkovitosti. Neovisno od ispitivanja znanja i razumijevanja političkih tema, institucija i sl., i dalje se provode istraživanja političke informiranosti i stavova građana, koja desetljećima zaokupljaju istraživače, osobito u vezi s izlaskom građana na izbore.

No pravi razvoj porasta tih istraživanja je dvojak. S jedne strane, empirijski je potvrđeno da su informiraniji građani spremniji sudjelovati u politici i sposobniji učinkovito braniti svoje interese u kontekstu zajedničkih potreba; da su politički učinkovitiji, da imaju stavove koji su konzistentniji i stabilniji te da su u stanju svoje stavove povezati s političkom participacijom na smislen i racionalan način (Delli-Carpini i Keeter 1996: 19). Za razliku od njih, neinformirani ili slabo informirani građani ne mogu slijediti javne diskusije o društvenim pitanjima, nisu spremni razmotriti i prihvatiti alternative, donose političke sudove na temelju procjene karaktera neke osobe, a ne razumijevanja problema i općenito su manje spremni participirati u odlučivanju (Popkin i Dimock 1999).

S druge strane, rezultati istraživanja kontinuirano potvrđuju ne samo da opada interes građana za političku participaciju i da raste nepovjerenje prema političkoj vlasti, nego i da nije došlo do porasta znanja i informiranosti usprkos znatnom produljenju razdoblja školovanja (Delli Karpini i Keeter 1996: 110). U opsežnom istraživanju o političkom znanju koje je 1998. provela američki National Association of Secretaries of States na mladima između 15 i 24 godine (tzv. generacija Y), pronađeno je da oni imaju nejasniju sliku o tome što znači biti građanin u demokratskom društvu od ranije generacije mladih (tzv. generacija X). Oni su npr. prava razumijevali bez odgovornosti ili su ih poistovjećivali s pružanjem pomoći drugima, odnosno s idejom o dobroj osobi. U istraživanju Pew Research Center for People and the Press iz 2007. (Pew Research Center for people and Press 2007), od ukupno 23 pitanja, jedna trećina ispitanika točno je odgovorilo na dvije trećine pitanja, a jedna trećina na manje od trećine pitanja.

U istraživanjima IEA (Torney-Purta et al. 2001) nađeno je da učenici u većini zemalja razumiju temeljna demokratska načela i vrijednosti (npr. važnost političkog pluralizma, podjele vlasti ili slobode govora), no njihovo znanje je često površno i ne prelazi razinu prepoznavanja određenog pojma. Nadalje, nije nađena značajnija razlika u znanju između učenika koji pripadaju tzv. 'starim' i onih koji pripadaju tzv. 'novim' demokracijama. Među deset zemalja čiji su prosječni rezultati bili statistički značajno iznad međunarodnog prosjeka našle su se Poljska, Cipar, Slovačka i Češka, a među deset zemalja koje su bile statistički značajno ispod međunarodnog prosjeka, Estoniji i Rumunjskoj, pridružile su se Portugal i Belgija. U najnovijem istraživanju (Schulz et al. 2010) od 38 zemalja 14 je postiglo prosječni rezultat koji je bio statistički značajno ispod međunarodnog prosjeka. Među slabije rangiranim zemljama našli su se Malta, Bugarska i Cipar, zajedno s Luksemburgom, Grčkom i Belgijom.

Isto istraživanje je potvrdilo složenost odnosa između građanskog znanja, građanske angažiranosti i građanskih stavova. Bolji rezultat u ispitivanju znanja ne znači automatski i veću posvećenost demokraciji ili veću građansku angažiranost. Neke države su se smjestile nisko po znanju, ali visoko po angažiranosti. Vrlo je malo učenika koji su postigli visok rezultat na kognitivnim zadacima bilo uključeno u akcije civilnog društva. Učenici koji misle da će sudjelovati na nacionalnim izborima ne moraju sudjelovati u građanskim akcijama, kao što je npr. prikupljanje novaca za sirotinju. Štoviše, u nekim su zemaljama najuspješniji pokazali nizak stupanj potpore pravima imigranata ili žena, a u većini tzv. 'novih' demokracija prosječna potpora za ženska prava bila je ispod međunarodnog minimuma.

Rezultate istraživanja o ulozi političkog znanja u razvoju političkih i građanskih kompetencija, a time i demokratske političke kulture građana, najbolje sumira William Galston (2001: 223-224), koji tvrdi da takvo znanje:

- pomaže građanima da razumiju svoje interese kao pojedinci i kao pripadnici društvenih grupa. Što više znanja imamo, bolje ćemo razumjeti utjecaj javnih politika na naše interese i učinkovitije ćemo promicati svoje interese u političkom procesu;
- povećava stabilnost političkih stavova, a time i stupanj slaganja građana o važnim društvenim temama, pitanjima i problemima;
- osigurava razumijevanje političkih događanja i olakšava integraciju novih sadržaja u sustav već postojećeg znanja koje posjeduje pojedinac;
- suzbija stereotipe i predrasude te nas čini otvorenijima prema kulturnim razlikama i strancima u našoj zajednici;
- pozitivno utječe na generalizirano povjerenje («Neznanje je otac straha, a znanje majka povjerenja»);
- jača potporu demokratskim vrijednostima; što više građani znaju o političkim načelima i institucijama, vjerojatnije je da će podržati demokratska načela;
- pozitivno utječe na političku participaciju građana, osobito na njihov izlazak na izbore.

Čini se da je znanje povezano s obiteljskim i, donekle, socio-ekonomskim kontekstom, osobito s obrazovnim statusom roditelja, njihovim radnim mjestom, bogatstvom kućne biblioteke, interesom roditelja i njihovim razgovorom s djecom o društvenim i političkim temama. Djeca čiji roditelji imaju viši stupanj obrazovanja, koji rade na bolje plaćenim poslovima i koji su politički i društveno aktivni, kao i djeca čija obiteljska knjižnica sadrži publikacije u kojima se raspravlja o društvenim i političkim pitanjima, odnosno koja o tim pitanjima češće raspravljaju s roditeljima, pokazuju bolje znanje i razumijevanje u tom području od djece kojima su te mogućnosti uskraćene (Schulz et al. 2010).

Zanimljivo je da razlika u znanju između učenika i učenica, u korist učenika, u zadnjem IEA istraživanju nije potvrđena. Naime, ranija IEA istraživanja, kao i velik broj drugih studija godinama su nalazili da žene manje poznaju i razumiju političke teme te da su manje za njih zainteresirane za politiku, no i da se razlika između te dvije grupe kontinuirano smanjuje zadnjih desetljeća. Novijim provjerama (Jamieson i Kenski, K. 2000; Mondak i Anderson 2004) otkriveno je da je taj tzv. rodni jaz pod utjecajem konteksta i načina na koji se postavljaju pitanja u istraživanju.

Ti rezultati potvrđuju presudnu ulogu socijalizacije u oblikovanju demokratskog građanstva, zbog čega je važno saznati koji socijalizacijski faktori dominiraju u tom procesu. Istraživanje IEA (Schulz et al. 2010) sugerira zaključak da obiteljski kontekst, osobito opremljenost kućne knjižnice odgovarajućim publikacijama, kao i razgovori s roditeljima o društvenim i političkim temama, doprinosi boljem znanju i razumijevanju u tom području. Drugi faktor su

informativni mediji. U spomenutom istraživanju Pew Research Center for People and the Press iz 2007. pokazalo se da ispitanici koji redovito čitaju ili slušaju vijesti znaju više od onih koji nemaju tu naviku. Nadalje, ispitanici koji koriste više izvora informiranja, znaju više od onih koji su usmjereni na manji broj izvora.

1.1.5. Građansko obrazovanje

Iako obitelj i informativni mediji nedvojbeno doprinose razvoju građanskih kompetencija, uključujući znanje, sve je više istraživača koji smatraju da u tom procesu presudnu ulogu ima formalno obrazovanje i, osobito, sustavno učenje u sklopu građanskog obrazovanja. Ranije se znanje uglavnom istraživalo kao dio informiranosti i izloženosti informativnim medijima. Do promjene fokusa s naglaskom na građansko obrazovanje dolazi zbog sve ozbiljnijih izazova s kojima se susreću razvijene demokracije i zbog shvaćanja da je građansko obrazovanje ključ za rješavanje društvenih problema (Kerr, 2004). Posljedica toga je da građansko obrazovanje postaje sastavni dio nacionalnih kurikulumu u demokratskim državama te da se njegovi ciljevi i sadržaj neprekidno mijenjaju kako bi se što učinkovitije mladi pripremili za ulogu informiranih, aktivnih i odgovornih građana. Naglasak se stavlja na znanja, vještine i vrijednosti te na participaciju u odlučivanju i odgovorno ponašanje temeljeno na načelima ljudskih prava i sloboda, jednakosti i nediskriminacije, kulturnog pluralizma i vladavine prava.

Potaknuti tim promjenama, istraživači IEA u svom zadnjem izvještaju (Schulz et al. 2010) koriste termin: *civic and citizenship education*, kojim se objedinjuju, s jedne strane, znanje i razumijevanje formalnih institucija i procesa građanskog života, kao što je sudjelovanje u izborima (*civic education*) i, s druge strane, znanje, razumijevanje te mogućnosti uključivanja i participacije s ciljem razvoja lokalne i školske zajednice te društva u cjelini (*citizenship education*).

Građansko obrazovanje predstavlja generički termin budući da različite zemlje različito označavaju područje formalnog učenja i poučavanja za demokraciju, ljudska prava i građanstvo (npr. obrazovanje za demokratsko građanstvo, državljansko obrazovanje, personalno i socijalno učenje i sl.). Dijelom je to posljedica načina na koji se takvi programi ostvaruju u školi. Izvještaj IEA za Europu otkriva postojanje sljedeća tri modela integracije koji se u praksi mogu naći u različitim kombinacijama:

- poseban predmet, koji može biti obvezni ili izborni (uvelo ga je više od polovice od 38 zemalja iz uzorka, a od europskih zemalja to su: Češka Republika, Engleska, Estonija, Irska, Litva, Luksemburg, Poljska, Rusija, Slovačka, Slovenija, Španjolska i Švicarska)
- uključivanje odgovarajućih sadržaja u postojeće predmete, što je potvrdilo više od četiri petine zemalja
- kroskurikularna tema, što je također prisutno u oko polovice zemalja iz uzorka.

Nadalje, u otprilike polovice zemalja učenici se pripremaju za građanstvo u sklopu izvannastavnih aktivnosti (istraživački projekti), rada učeničkih vijeća, organizacije i sudjelovanja u obilježavanju posebnih dana te kao integralni dio kulture i ozračja u školi. U nižim razredima osnovne škole dominira kroskurikularni pristup, a u višima se najčešće provodi kroskurikularno ili integrirano u postojeće predmete, kao što su društvo, povijest i zemljopis. U odnosu na srednju školu povećava se udio zemalja u kojima se građansko

obrazovanje provodi kao poseban predmet, ali i kao dio školskog kurikuluma, što uključuje volonterski i društveno koristan rad u lokalnoj zajednici.

Uočen je i opći trend proširivanja ciljeva građanskog obrazovanja. U sve većem broju zemalja traži se da građansko obrazovanje, osim znanja i razumijevanja, promiče građanske vrijednosti i stavove, kao i da se njime otvore mogućnosti participacije učenika u građanskim aktivnostima izvan škole. U nekim se zemljama takvo obrazovanje svrstava u područje iskustvenog učenja ili učenja kroz participaciju u odlučivanju u školi i lokalnoj zajednici, no mogućnosti za participaciju još su ograničene. U Europi je sve više naglasak na učenju sljedećih područja (Eurydice 2005:10):

- politička pismenost (npr. učenje o društvenim, političkim i građanskim institucijama i organizacijama te ljudskim pravima, interkulturno učenje i učenje o ustavu i zakonima);
- razvoj kritičkog mišljenja, zajedno s odabranim vrijednostima i stavovima (npr. aktivna participacija, poštivanje dostojanstva osobe, nenasilno rješavanje sukoba, antirasističke strategije, društvena i moralna odgovornost);
- aktivna participacija (npr. uključivanje u lokalnu zajednicu, vježbanje demokracije u školi, rad s drugima, provođenje i uključivanje u projekte na različitim razinama).

Što se sadržaja tiče, čini se da je među demokratskim zemljama postignuta suglasnost oko nekih ključnih tema pravne pismenosti, kao što su političke institucije i procesi te ljudska prava. Taj 'klasični' sadržaj se proširuje u različitim smjerovima, od tema društvene kohezije i zaštite okoliša, preko međukulturnog razumijevanja, nenasilnog rješavanja sukoba i globalnih komunikacija, do međunarodnog i europskog građanstva.

Obrazovanje općenito, a građansko obrazovanje posebno, nedvojbeno doprinosi povećanju političkog znanja učenika, ali i njihovoj participaciji, kao i osjećaju da imaju što reći u procesima odlučivanja (Niemi i Finkel 2007). Učenici koji su uključeni u odgovarajuće aktivnosti u školi bolje razumiju političke i društvene teme. Analizirajući podatke američkog National Assessment of Educational Progress (NAEP), Niemi i Junn (1998) su pronašli da igranje uloga u fiktivnim izborima i simulacije suđenja imaju pozitivan utjecaj na učeničko znanje o građanstvu. Sudjelovanje u radu učeničkih ili školskih vijeća ili parlamenata mladih dobar su prediktor građanskog znanja i angažiranosti (Torney-Purta et al., 2001). Iako postoje značajne razlike u političkoj participaciji između srednjoškolaca i odraslih, učenici mogu sudjelovati u nizu školskih aktivnosti kroz koje osvježuju i prakticiraju svoju moć u mijenjaju načina na koji se školom upravlja, čime jača njihov osjećaj političke efikasnosti.

Maiello i suradnici (2003) su potvrdili da je građansko obrazovanje važno za razvoj interesa za izlaženjem na izbore. Kao najbolji prediktor glasovanja kod njih se pojavilo učenje o glasovanju, ali samo ono koje se odvija u razrednoj atmosferi otvorenoj za diskusiju. Iz toga su zaključili da otvorenost za diskusiju u razredu utječe na građansku angažiranost više od građanskog znanja, a to onda znači da bi građansko obrazovanje trebalo više uključivati grupni rad i otvorenu diskusiju ako se njime žele ostvariti ciljevi aktivnog i angažiranog građanstva. Istraživanja IEA su otkrila da osim otvorenog razrednog ozračja i demokratsko vođenje škole unaprjeđuje znanja, stavova i participaciju (Torney-Purta 2001; v. još Campbel 2008).

Drugim riječima, ključ uspostave i razvoja demokratske političke kulture, koja uključuje komponente aktivne participacije, društvenog i političkog povjerenja, osjećaja efikasnosti, te znanja i informiranosti, nedvojbeno je građansko obrazovanje (Branson 2001). No taj

potencijal nema svako građansko obrazovanje (Gutmann 1987). Da bi formalno učenje i poučavanje zadovoljavajuće doprinijelo razvoju građanskih i političkih kompetencija, važno je primijeniti one modele građanskog obrazovanja koji istovremeno doprinose razvoju učenika kao osobe, člana društvene zajednice i aktivnog političkog subjekta. Ostvarenje tih ciljeva znači uvođenje sadržaja koji građanstvo povezuju s ljudskim pravima i slobodama, pravnom pismenošću, interkulturnim obrazovanjem, nenasiljem i globalnom međuovisnošću. Ti sadržaji traže uvođenje nekonvencionalnih nastavnih metoda koje su više okrenute učeniku i njegovim odnosima s drugima, ali i novih obrazaca vođenja i upravljanja razredom i školom. Razvijena demokratska kultura razreda i škole istovremeno je i odraz i formativni faktor demokratske političke kulture učenika.

1.2. MEĐUNARODNI POLITIČKI KONSENZUS U PODRUČJU OBRAZOVANJA

1.2.1. Međunarodni i europski okvir za promicanje građanskog obrazovanja

Prije više od pola stoljeća međunarodna zajednica se kroz Opću deklaraciju o ljudskim pravima i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima opredijelila za utemeljenje obrazovanja na globalno prihvaćenim vrijednostima i tražila da ono doprinese jačanju ljudskog dostojanstva, poštivanju ljudskih prava, učinkovitom sudjelovanju svih u demokratskom odlučivanju te promicanju međukulturnog razumijevanja i snošljivosti. Kad je 1993. godine Svjetska konferencija o ljudskim pravima pokazala da, usprkos dogovoru i sve jasnijim smjernicama, mnogi sustavi formalnog obrazovanja ne poučavaju djecu i mlade o njihovim pravima, osporavajući im time građanska znanja i vještine koji su uvjet demokratskog razvoja i održivosti demokratskih društava, neslužbeno je proklamirano pravo na obrazovanje za ljudska prava. Dvije godine kasnije pokrenuto je UN-ovo Desetljeće obrazovanja za ljudska prava (1995-2004), a 2007. Svjetski program obrazovanja za ljudska prava usmjeren na uvođenje tog područja u osnovne i srednje škole.

U skladu s globalno prihvaćenim smjernicama, Vijeće Europe također pojam korisnog i kvalitetnog obrazovanja povezuje s obrazovanjem za ljudska prava. Odbor ministara Vijeća Europe je pred više od dvadeset godina donio 'Preporuku br. R(85)7 o poučavanju i učenju o ljudskim pravima u školama', uz obrazloženje da je "razumijevanje i iskustvo ljudskih prava važan aspekt pripreme svih mladih ljudi za život u demokratskom i pluralističkom društvu». Bio je to prvi zajednički okvir za promicanje aktivnog i na učenika usmjerenog obrazovanja za ljudska prava kojim se nastojala objediniti ljudskopravna, građanska i interkulturna dimenzija učenja za život u europskom demokratskom društvu.

Spajanjem 'dviju' Europa desetljećima razdvojenih ideološkim granicama, priprema djece i mladih za aktivnu ulogu u razvoju demokratskih društava postaje jedan od najvažnijih europskih strategijskih ciljeva. Godine 1997. Vijeće Europe pokreće projekt o obrazovanju za demokratsko građanstvo kojim su se nastojali odrediti ključni koncepti, učinkovite implementacijske strategije i novi oblici demokratskog poučavanja i učenja (v: Audigier 2000; Duerr et al. 2000; Carey and Forrester 2000; Birzea 2000). Obrazovanje za demokratsko građanstvo određuje se kao niz složenih praksi koje se unapređuju suradnjom formalnoga i neformalnog obrazovanja, a služe boljoj pripremi djece, mladih i odraslih za aktivno i odgovorno sudjelovanje u odlučivanju na institucionalnoj razini (škola) i razini

lokalne zajednice (Duerr at al. 2000: 74). Rezultate projekta 2000. godine prihvaća Odbor ministara Vijeća Europe i donosi Preporuku o obrazovanju za demokratsko građanstvo u kojoj se od ministrstava obrazovanja država članica traži da takvo obrazovanje postave kao polazište reformi obrazovnih sustava, kurikuluma i nastave te da s tekstom Preporuke upoznaju najširu javnost radi osiguranja nužne potpore njegovom kvalitetnom uvođenju u škole.

Osam godina kasnije u 'Bijeloj knjizi o interkulturnom dijalogu', koja nosi važan podnaslov 'Živjeti zajedno kao jednaki u dostojanstvu', promicanje aktivnog i odgovornog građanstva čvrsto se povezuje s učenjem za interkulturni dijalog, što bi trebalo dovesti do dubljeg razumijevanja različitih svjetonazora i kulturnih praksi, bolje suradnje, sudjelovanja i uzajamnog poštivanja. Na taj način se ne promiču samo pojedinačno ljudsko dostojanstvo i jednakost nego i odgovornost za zajedničku europsku budućnost (Council of Europe 2008).

Suočena s potrebom poticanja ne samo ekonomske nego i psihološke integracije, i Europska komisija u isto vrijeme pokreće pitanje pripreme građana za ujedinjenu Europu u sklopu promicanja europske dimenzije u obrazovanju. Krajem 1990ih aktivno građanstvo dobiva prioritetno mjesto u izradi obrazovnih politika, politika za mlade i politika za cjeloživotno učenje (European Communities 1998). Zagovaraju se novi oblici europske vladavine kao participatorne demokracije temeljene na načelu autonomnog, informiranog i aktivnog građanstva (Council of the European Communities 2008).

Time aktivno građanstvo postaje jedan od središnjih ciljeva i instrumenata promjene obrazovnih politika u Europskoj Uniji. Pod nazivom 'građansko obrazovanje' uvrštava se među indikatore kvalitete formalnog obrazovanja; u sustave visokog obrazovanja ulazi preko 'Bolonjskog procesa' u sklopu promicanja europske dimenzije; istaknuto mjesto dobiva u razvoju europskog prostora cjeloživotnog učenja i uvrštava se među indikatore kvalitete u tom području (European Commission, 2001) te postaje sastavni dio Lisabonskog procesa. Europska Unija zagovara sveobuhvatan i integriran pristup kvalitetnom cjeloživotnom učenju kojim se učenici, mladi i odrasli potiču i pripremaju za sudjelovanje u odlučivanju od lokalne do europske razine. Od učenja za aktivno građanstvo očekuje se da ojača građansku kulturu temeljenu na pravima i odgovornostima kao preduvjetu demokratskog razvoja i ekonomske stabilnosti Europe (Spajić-Vrkaš 2001).

Od 2008. godine, koja je proglašena 'Europskom godinom interkulturnog dijaloga', i u zemljama Europske Unije zagovara se povezivanje učenja za aktivno građanstvo i učenja za interkulturni dijalog. Aktivnosti koje su vođene u sklopu te Godine trebali su pomoći europskim građanima i stanovnicima Europske Unije koji nemaju taj status, da ojačaju svoju svijest o «važnosti razvoja aktivnog europskog građanstva koji je otvoren svijetu, koji uvažava kulturnu raznolikost i koji je temeljen na zajedničkim vrijednostima».

1.2.2. Međunarodne obveze Bosne i Hercegovine povezane s građanskim obrazovanjem

Bosna i Hercegovina je potpisala niz međunarodnih i europskih dokumenata koji je pravno i/ili politički obvezuju na poštivanje određenih standarda u području obrazovanja. Njihova provedba i otklanjanje prepreka u tom procesu ovisi o političkoj volji obrazovnih vlasti na državnoj, entitetskoj i kantonalnoj/županijskoj odnosno razini regije, no odgovornost snose i

drugi akteri obrazovanja. To se prvenstveno odnosi na osobe koje pripadaju sveučilišnoj i istraživačkoj zajednici te nastavnike praktičare.

Godine 1992. Bosna i Hercegovina je ratificirala Međunarodni pakt o ekonomskim, društvenim i kulturnim pravima (ICESCR) koji određuje da obrazovni sustav mora biti raspoloživ, dostupan, prihvatljiv i prilagodljiv svakom učeniku. I dok načelo raspoloživosti podrazumijeva osiguranje dovoljnog broja škola, a dostupnosti nediskriminaciju uklanjanjem fizičkih barijera u pristupu obrazovnim ustanovama, načela prihvatljivosti i prilagodljivosti prvenstveno pogađaju formu i sadržaj obrazovanja, uključujući kurikulume i nastavne metode, koji trebaju biti u skladu sa životnim potrebama društveno i kulturno različitih grupa učenika. Osiguranje i promicanje nediskriminativnih obrazovnih praksi traži se i Međunarodnom konvencijom o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (ICERD), kojoj je Bosna i Hercegovina pristupila 1993. godine. Iste godine ratificirala je Konvenciju o pravima djeteta (CRC), koja uređuje prava svakog djeteta na obrazovanje i u obrazovanju. Potonja prava se dovode u vezu s osiguranjem kvalitetnog obrazovanja, te se u tom smislu traži da kurikulumi po svom sadržaju budu relevantni za društveni, kulturni, ekološki i ekonomski kontekst u kojemu dijete živi.

Pridruživanjem Vijeću Europe 2002. godine Bosna i Hercegovina se pravno obvezala poštivati visoke europske standarde zaštite i promicanja ljudskih prava, uključujući pravo na obrazovanje. Prema Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, koja se u Bosni i Hercegovini prema Ustavu izravno provodi, obrazovne vlasti su dužne zaštititi i osigurati ne samo pravo na pristup svim javnim obrazovnim ustanovama, nego i pravo na učinkovito obrazovanje te pravo na službeno priznanje obrazovanja koje je učenik stekao.

Zaštita i promicanje tih standarda na visokoškolskoj razini uređena je Bolonjskim procesom kojemu je Bosna i Hercegovina pristupila 2003. godine. Provedba bolonjskih mjera je 2005. postala sastavni dio promjena predviđenih Pregovorima o pridruživanju Europskoj Uniji, a 2008. provedbe Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju.

I međunarodna i europska zajednica pod učinkovitim i kvalitetnim obrazovanjem podrazumijevaju sadržaje i metode poučavanja i učenja od kojih učenik ima ili će imati koristi u svom privatnom, javnom i poslovnom životu. U kontekstu zahtjeva za uspostavljanjem, razvojem i učvršćivanjem demokratskih sustava, to uključuje pripremu učenika za društvene, kulturne i ekonomske izazove s osloncem na slobode, prava i odgovornosti koje ima kao građanin.

1.3. GRAĐANSKO OBRAZOVANJE U BiH

Slijedom dogovora i pristupa najvažnijim instrumentima zaštite ljudskih prava, godine 1996. demokracija i ljudska prava se u Bosni i Hercegovini počinju uvoditi kao izvannastavna aktivnost ili u sklopu nastave ostalih predmeta u osnovne i srednje škole.

Svrha uvođenja bila je pomoći mladima da ovladaju temeljnim znanjima i vještinama te da razviju dispozicije koje su im kao građanima mlade demokracije neophodne. U tom procesu odlučujuću ulogu je imao CIVITAS BiH, koji je kao nevladina organizacija u to vrijeme aktivno djelovao na promicanju građanskog obrazovanja diljem Bosne i Hercegovine.

Zajedno sa Vijećem Evrope, Civitas djeluje u partnerstvu sa obrazovnim vlastima na kreiranju kurikuluma, izobrazbi nastavnika uz primjenu novih interaktivnih metoda, adaptaciji udžbenika i priručnika za nastavnike, kako bi se stvorili preduvjeti za kvalitetno uključivanje građanskog obrazovanja u osnovne i srednje škole u cijeloj zemlji. Značajno je napomenuti da po Ustavu BiH nadležnost za donošenje Nastavnih planova i programa imaju slijedeća ministarstva: Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske, Ministarstva obrazovanja/prosvjete 10 kantona/županija i Odjel za obrazovanje u Vladi Brčko Distrikta, dok Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, kao i Ministarstvo civilnih poslova na razini države imaju samo koordinirajuću i savjetodavnu ulogu. Stoga je i proces uvođenja predmeta i sadržaja vezanih za učenje za demokraciju, ljudska prava i građanstvo bio usmjeren na postizanje dogovora sa svim nadležnim institucijama, uz uvažavanje određenih ograničenja koja bi se povremeno pojavila tokom dogovora.

Od 1999. godine kantoni koji provode NPP na bosanskom jeziku uveli su predmet građansko obrazovanje u osmi razred osnovne škole, čime je obuhvaćeno nešto više od polovice ukupnog broja učenika osnovnih škola u zemlji.

Deklaracijom Konferencije ministara obrazovanja od iz svibnja 2000. godine, izražen je stav da se predmet DLJP-a uvede u sve škole u Bosni i Hercegovini. Vijeće Evrope, Civitas i druge organizacije su pozvane da pomognu u razvoju programa. Ministarstva su nominirala članove tima za izradu NPP-a i obrazovnog modela, a Civitas i Vijeće Evrope su financirali i facilitirali rad, tako da je od školske godine 2001./2002. DLJP uveden kao redovan predmet sa 64 sata u Republici Srpskoj, Brčko distriktu i kantonima koji provode NPP na bosanskom jeziku. U županijama koje provode NPP na hrvatskom jeziku ti se sadržaji izvode kao posebna cjelina u nastavnom predmetu politika i gospodarstvo, no ukupan broj sati predviđenih za ostvarenje te cjeline ovisi o vrsti škole.

Godinu dana nakon uključivanja DLJP-a u kurikulum osnovnih škola, CIVITAS BiH završava izradu nastavnih standarda i nastavni program za srednju školu te počinje raditi na određivanju kompetencija nastavnika DLJP-a i izradi programa za njihovo stručno usavršavanje. Prvi takvi seminari počinju se organizirati 2001. godine. Na temelju tih iskustava, CIVITAS izrađuje sveobuhvatan program za teorijsko-metodičko usavršavanje nastavnika koji objedinjuje 12 modula. Pod nazivom «Program certifikacije za nastavnike DLJP-a», taj se program 2004. počinje ostvarivati u suradnji s Vijećem Evrope u skladu s Memorandumom o suradnji između Vijeća Evrope i CIVITAS-a BiH. Realizacija programa predviđala je dvotjedni trening nastavnika o temeljnim načelima, institucijama i procesima demokracije te praktičnim načinima na koja se te spoznaje mogu učinkovito prenijeti učenicima kako bi se oni uspješno pripremili za izazove demokratskog i aktivnog građanstva. Nastavnike su u teorijskom i praktičnom dijelu poučavali domaći i strani stručnjaci različitog disciplinarnog profila. Prethodna stručna i metodička znanja nastavnika provjeravana su prije početka seminara, a nova znanja stečena tijekom seminara nakon svakog pojedinog modula, kao i na kraju cjelokupnog procesa usavršavanja, kad se nastavnicima, ovisno o rezultatima provjere znanja, dodjeljivao certifikat za rad u školi. Ministarstva su preko predstavnika u Sektoru za nominaciju i Upravnog odbora Programa certifikacije imala pregled i vršila nadzor nad kandidatima koji su morali imati završen neki od fakulteta društvenog smjera.

Vijeće Evrope je osiguravalo kvalitetu praktičnog rada nastavnika, koji su s uspjehom prošli teorijsko-metodički dio, primjenom metode razvojnog portfolija.

Ključni poticaj provedbi predmeta DLJP-a pojavio se 2003. godine kad su usvojeni Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini ("Službeni glasnik BiH", br.18/03) i Zajednička jezgra nastavnih planova i programa za osnovnu školu. Zakon među općim ciljevima obrazovanja određuje da obrazovanje mora promicati poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda te pripremiti svaku osobu «za život u društvu koje poštuje principe demokracije i vladavine zakona» (Čl. 3, st. 3). Za osnovnu školu Zajednička jezgra određuje predmetni okvir, sadržaj i načine učenja za aktivno građanstvo prema dva modela: interdisciplinarni program građanskog odgoja od 1. do 5. razreda osnovne škole (integracija po pojedinim predmetima) i Program DLJP-a za 8. i 9. razred osnovne škole, koji se ostvaruje samostalno kroz jedan sat tjedno, odnosno 33 sata godišnje. U Zajedničkoj jezgri za srednju školu također je određen predmetni okvir, sadržaj i način učenja, uz preporuku da se predmet izvodi u trećim razredima srednjih škola, kao blok-sat dva puta tjedno, kako bi izvođenje odgovorilo na potrebe interaktivne nastave.

Provedba Zajedničke jezgre nije jedinstvena. Analiza nastavnih planova i programa po administrativno-teritorijalnim jedinicama pokazala je sljedeće:

- U Brčko Distriktu se dosljedno provodi Zajednička jezgra, a predmet se izučava s po dva sata tjedno u trećem razredu srednjih škola, bez promjene nastavnog programa i uz poštovanje Memoranduma o certifikaciji nastavnika srednjih škola.
- Prema podacima iz 2008. godine, u većini kantona u kojima se provodi NPP na bosanskom jeziku¹ Zajednička jezgra se dosljedno primjenjuje; izuzeci su: Tuzlanski kanton, u kojemu se DLJP provodi u drugom razredu gimnazije te Zenički i Dobojski kanton, u kojemu se odstupilo od sadržaja određenih Zajedničkom jezgrom tako što su oni reducirani za 16 sati koji su dodijeljeni programu humanitarnog prava.
- U Republici Srpskoj DLJP je uključen s po dva sata sedmično u treći razred srednjih tehničkih i zanatskih škola, a u gimnazijama se izučava u četvrtom razredu.
- U Hercegovačko-neretvanskom kantonu/županiji i u kantonu/županiji Središnja Bosna postoje dva odvojena službena NPP-a: na bosanskom i na hrvatskom jeziku, što znači da pristup DLJP-u nije jedinstven.
- U županijama koje rade po NPP na hrvatskom jeziku² sadržaji se provode u završnim razredima srednjih škola u okviru nastavnog predmeta politika i gospodarstvo, i to u gimnazijama s 16 sati godišnje, a u srednjim tehničkim i stručnim školama s po 32 sata godišnje.

2. SVRHA, CILJEVI I ZADACI ISTRAŽIVANJA

U pedagoškoj teoriji i odgojno-obrazovnoj praksi općeprihvaćen je stav da kvaliteta nastave ovisi o kontinuiranom i sustavnom praćenju i vrednovanju učinaka, nastave i odnosa u školi.

---

¹ Bosansko-podrinjski, Tuzlanski, Zeničko-dobojski, Sarajevski, Unsko-sanski, te dijelovi Hercegovačko-neretvanskog i Srednje-bosanskog kantona u kojima se provodi NPP na bosanskom jeziku

² Posavska, Zapadno-hercegovačka i Županija 10 (Herceg-bosanska), te dijelovi Hercegovačko-neretvanske i Županije Središnja Bosna u kojima se provodi NPP na hrvatskom jeziku

Podaci koji se time dobiju otkrivaju dobre i loše strane nastavnog procesa, zbog čega se i uzimaju kao vjerodostojno polazište za određivanje pravca i sadržaja promjena.

Odgojno-obrazovni sustav Bosne i Hercegovine nema razvijene mehanizme kontinuiranog praćenja i vrednovanja učinaka nastave uopće, pa tako ni DLJP-a. Isto tako, ni CIVITAS BiH do sada iz objektivnih razloga nije provodio opsežnija istraživanja o učincima programa certifikacije nastavnika DLJP-a na nastavnu praksu i demokratski razvoj učenika. Rezultat toga je da ne postoje jasne spoznaje o tome kako se taj predmet poučava, što učenici uče, koju korist imaju od tog predmeta i koliko su njime zadovoljni, na koje poteškoće nailaze nastavnici, učenici i školska uprava u procesu ostvarivanja ciljeva i zadataka tog predmeta te što predlažu za njegovo unaprjeđenje.

Potaknuti potrebom da se nekoliko godina nakon uvođenja predmeta DLJP-a u srednje škole, odgovori na ta pitanja, a oslanjajući se na analizu teorijskih rasprava i rezultate ranijih empirijskih istraživanja iz drugih zemalja, poduzeli smo opsežno eksplikatorno znanstveno-empirijsko istraživanje sa sljedeća dva osnovna cilja:

- utvrditi stanje, učinke, poteškoće i prijedloge za unaprjeđenje nastave DLJP-a u srednjim školama
- na temelju tih podataka formulirati prijedloge za unaprjeđenje kvalitete programa DLJP-a i njegova položaja u kurikulumu srednjih škola Bosne i Hercegovine.

Zamišljeno je da se ti ciljevi ostvare preko sklopova istraživačkih zadataka kojima su ispitivane tri grupe najvažnijih aktera DLJP-a:

- učenici
- nastavnici DLJP-a
- direktori srednjih škola.

Za ispitivanje učenika formulirani su sljedeći sklopovi zadataka, koji čine opći konceptualni okvir istraživanja:

- provjeriti znanje iz područja demokracije, ljudskih prava i građanstva (razumijevanje demokratskih pojmova, načela, institucija i procesa) - ZNANJE;
- ispitati mišljenja, stavove i (samo)procjene vezane za odabrane dimenzije DLJP-a - NASTAVA;
- ispitati mišljenja, stavove i (samo)procjene koji se mogu objediniti pod pojmom političke kulture (informiranost, životno važne vrijednosti, participacija, društveno i političko povjerenje, stavovi o demokraciji i demokratskom razvoju BiH, uključujući odnos prema ulasku BiH u EU) – POLITIČKA KULTURA.

Ti sklopovi zadataka činili su sklop zavisnih varijabli. Sklop nezavisnih varijabli obuhvatio je sljedeća socio-kulturno-demografskih obilježja učenika:

- administrativno-teritorijalnu pripadnost;
- jezik na kojemu se provodi NPP
- vrstu škole³
- razred⁴

---

³ Izraz 'vrsta škole' u istraživanju se koristi za označavanje tri tipa srednjih škola: gimnazije te srednje stručne škole u koje su svrstane četverogodišnje (ekonomske, tehničke i medicinske) i trogodišnje stručne škole.

- uspjeh na kraju godine
- spol
- obrazovanje oca i majke.

Slika 1. prikazuje konceptualni okvir istraživanja učenika.

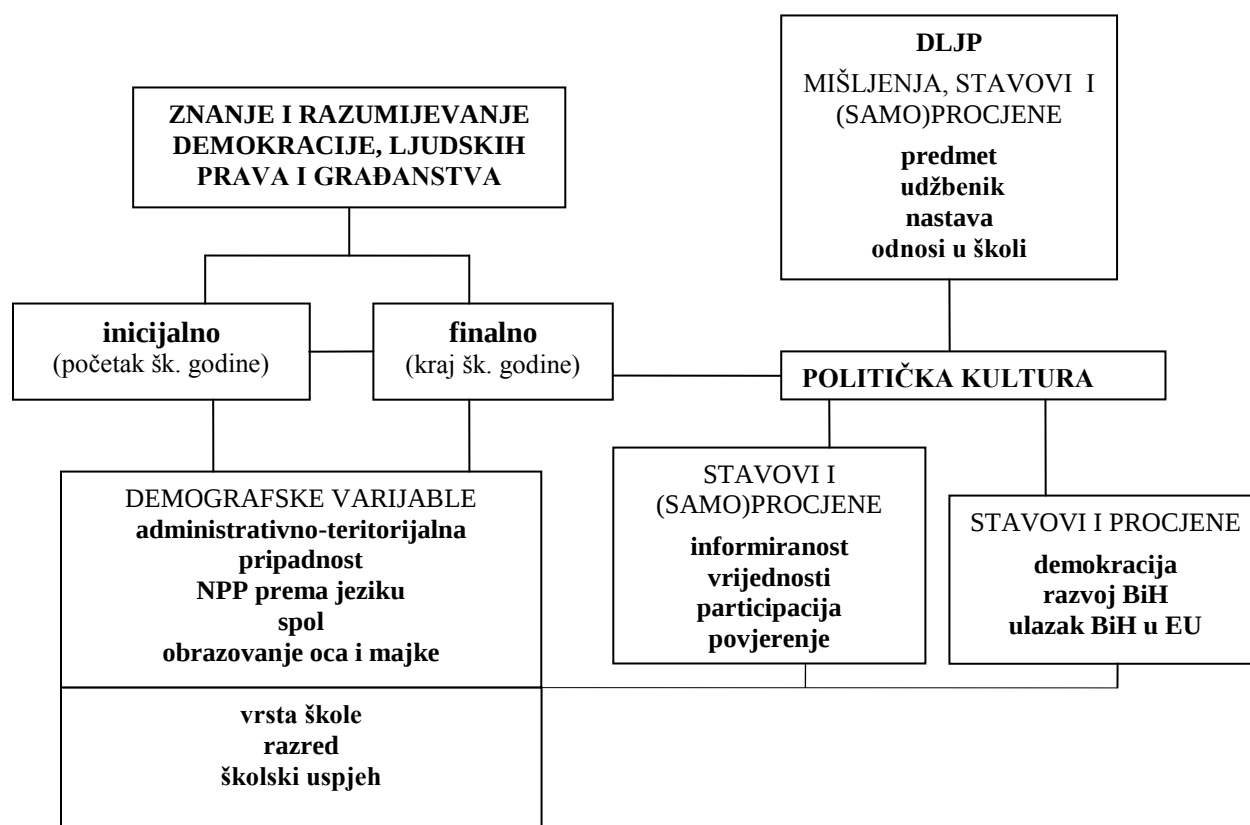
Nastavnici i direktori ispitivani su preko sljedećih sklopova zadataka koji su se dijelom podudarali s onima za učenike:

- ispitati mišljenja, stavove i (samo)procjene vezane za DLJP - NASTAVA;
- ispitati mišljenja, stavove i (samo)procjene koji spadaju u područje političke kulture (politička učinkovitost, životno važne vrijednosti, političko, društveno i profesionalno povjerenje te odnos prema ulasku BiH u EU) – POLITIČKA KULTURA.

Kao i kod učenika, ti sklopovi zadataka su činili sklop zavisnih varijabli. Sklop nezavisnih varijabli operacionaliziran je preko sljedećih socio-demokratsko-profesionalnih obilježja, koja su činila 'profesionalni profil' ispitanih nastavnika i direktora:

- spol;
- dob;
- podaci o struci i stručnoj spremi i godinama rada u nastavi (funkciji za direktore)
- stručno usavršavanje.

Slika 1: Konceptualni okvir istraživanja učenika

⁴ Izraz 'razred' znači opću generacijsku podjelu u odgojno-obrazovnom sustavu, u skladu s kojom se u drugom razredu nalaze učenici između 16-17 godina, u trećemu između 17 i 18 godina, a u četvrtome između 18 i 19 godina života.

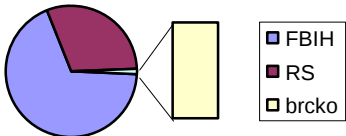
3. POSTUPAK

3.1. UZORAK

U skladu sa zadacima i konceptualnim okvirom istraživanja, definiran je i izrađen stratificiran reprezentativan uzorak učenika, nastavnika i direktora srednjih škola iz sva tri entiteta Bosne i Hercegovine: Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko Distrikta.

Uzorkovanje se odvijalo u tri faze. U prvoj fazi određen je broj srednjih škola za istraživanje proporcionalno ukupnom broju škola u entitetima na razini od 17%. U BiH ukupno djeluje 301 srednja škola, od kojih se 68% nalazi u Federaciji, 31% u Republici Srpskoj, a 1% u Distriktu Brčko. U skladu s tim, u uzorak je iz Federacije ušlo 34 škole, iz Republike Srpske 15, a iz Distrikta Brčko 1 škola. Time je istraživanjem obuhvaćeno ukupno 50 srednjih škola (v. Tablicu 1).

Tablica 1: *Broj srednjih škola i struktura uzorka po entitetima*

LOKACIJA	Federacija	Republika Srpska	Distrikt Brčko	Total
Broj škola	205	92	4	301
% u odnosu na cijelu zemlju	68,0	31,0	1,0	100
Broj škola u uzorku	34	15	1	50
% u odnosu na cijelu zemlju	68,0	30,0	2,0	100,0

U drugoj fazi uzorkovanja, izvršena je podjela škola po tipu na gimnazije, mješovite i stručne (četverogodišnje i trogodišnje), te određen broj škola koje će činiti uzorak unutar svake pojedine kategorije proporcionalno njihovom broju u entitetu odnosno kantonu/županiji/regiji i u Brčko Distriktu. Nakon toga su metodom slučajnog odabira određene pojedine škole po entitetima unutar svake od tih kategorija. (v. Tablicu 2, 3 i 4).

Tablica 2: *Broj srednjih škola u Federaciji po kantonima i županijama te u Republici Srpskoj po regijama*

FEDERACIJA	Gimnazije		Mješovite		Stručne		Total	% F
	N	%	N	%	N	%	I	

Sarajevski kanton (SK)	14	37,8	3	8,1	20	54,1	37	18,0
Zeničko-dobojski kanton (ZEDO)	12	35,3	7	20,6	15	44,1	34	16,6
Tuzlanski kanton (TK)	8	22,9	12	34,3	15	42,9	35	17,1
Srednje-učenici škola koje provode NPP na bosanskom jeziku kanton (SBK)	4	15,4	8	30,7	14	53,9	26	12,7
Hercegovačko-neretvanski kanton (HNK)	5	17,2	7	24,2	17	58,6	29	14,1
Unsko-sanski kanton (USK)	5	22,7	5	22,7	12	54,6	22	10,7
Zapadno-hercegovački kanton (ZHK)	2	25,0	1	12,5	5	62,5	8	3,9
Kanton 10 (LK)	2	20,0	2	20,0	6	60,0	10	4,9
Posavski kanton (POS)	-	-	2	100,0	-	-	2	0,8
Bosansko-podrinjski kanton (BPK)	-	-	1	50,0	1	50,0	1	0,8
N (%)	52	25,4	48	23,4	105	51,2		100,0

REPUBLIKA SRPSKA

% RS

Banja Luka	4	13,8	7	24,1	18	60,1	29	31,9
Prijedor	2	16,7	2	16,7	8	16,7	12	13,2
Trebinje	2	10,5	12	63,2	5	26,3	19	20,9
Bijeljina	2	12,5	7	43,7	7	43,7	16	17,6
Doboj	2	13,3	5	33,3	8	53,3	15	16,5
N (%)	12	13,2	33	36,3	46	50,5	91	100,0

Od ukupno 49 škola smještenih u Federaciji i Republici Srpskoj, u uzorak je prema vrsti škole ušlo 17 gimnazija, od kojih 65% iz Federacije i 35% iz Republike Srpske, te 32 mješovite i stručne škole (trogodišnje i četverogodišnje), od kojih 72% iz Federacije i 28% iz Republike Srpske.

Tablica 3: Struktura uzorka prema broju škola u Federaciji BiH

FEDERACIJA	Gimnazije		Mješovite		Stručne		Total	% F
	N	%	N	%	N	%		
Sarajevski kanton (SK)	2	33,3	1	16,7	3	50,0	6	18,0
Zeničko-dobojski kanton (ZEDO)	2	40,0	1	20,0	2	40,0	5	16,6
Tuzlanski kanton (TK)	2	33,3	1	16,7	3	50,0	6	17,1
Srednje-učenici škola koje provode NPP na bosanskom jeziku kanton (SBK)	1							12,7
		25,0	1	25,0	2	50,0	4	
Hercegovačko-neretvanski kanton (HNK)	1	25,0	1	25,0	2	50,0	4	14,1
Unsko-sanski kanton (USK)	1	33,0	-	-	2	67,0	3	10,7
Zapadno-hercegovački kanton (ZHK)	1	50,0	-	-	1	50,0	2	3,9
Kanton 10 (LK)	1	50,0	-	-	1	50,0	2	4,9
Posavski kanton (POS)	-	-	-	-	1	100,0	1	0,8
Bosansko-podrinjski kanton (BPK)	-	-	-	-	1	100,0	1	0,8
N %	11	31,0	5	12,0	18	69	34	100,0

Tablica 4: *Struktura uzorka prema broju škola u Republici Srpskoj*

REPUBLIKA SRPSKA	Gimnazije		Mješovite i stručne		Total	% RS
	N	%	N	%		
Banja Luka	2		3		5	33,3
Prijedor	-		2		2	13,3
Trebinje	2		1		3	20,0
Bijeljina	1		1		2	13,3
Doboj	1		2		3	20,0
N (%)	6	40,0	9	60,0	15	100,0

U trećoj fazi uzorkovanja, nakon što su odabrane pojedinačne škole u sve tri kategorije koje ulaze u uzorak iz Federacije BiH, Republike Srpske i Distrikta, određen je uzorak ispitanika sastavljen od tri poduzorka: učenici, nastavnici i direktori. Metodom slučajnosti u svakoj školi je odabrano po jedno odjeljenje (drugi, treći ili četvrti razred), ovisno o vrsti škole i o tome u kojem razredu su učenici slušali DLJP). Svi učenici iz odabranih odjeljenja činili su poduzorak učenika na kojima je provedeno inicijalno i finalno ispitivanje.

Drugi poduzorak obuhvatio je sve nastavnike DLJP-a, a treći sve direktore odabranih škola na kojima je provedeno istraživanje na kraju školske godine. Naime, u većini škola DLJP je predavao po jedan nastavnik, pa njihov odabir, kao i odabir direktora, nije mogao biti slučajan. Posljedica toga jest da su oba uzorka bila mala, zbog čega su statistička obrada podataka i izvođenje zaključaka na oba uzorka ostali ograničeni.

U procesu uzorkovanja uzet je prosječan broj od 30 učenika po odjeljenju kao osnovnoj jedinici uzorka. No tijekom obje faze istraživanja, bilo je potrebno proširiti prvobitno zamišljeni uzorak novim odjelima zbog sljedećih razloga: a) u pojedinim stručnim školama, uglavnom onima iz županija, broj učenika po određenim zanimanjima bio znatno manji od predviđenih 30; b) u pojedinim kantonima/županijama/regijama u međuvremenu se odstupilo od Zajedničke jezgre i c) u pojedinim školama regija broj učenika po odjeljenjima je također bio manji od predviđenoga.

Nakon tih korekcija, u inicijalnom ispitivanju ukupno je sudjelovalo 1505, a u finalnom 1685 učenika srednje škole. Struktura i odgovarajuća demografska obilježja uzorka učenika u oba ispitivanja predstavljena su u Tablici 5.

Tablica 5: *Struktura i obilježja uzorka učenika u inicijalnom i finalnom ispitivanju*

OBILJEŽJA ISPITANIKA	INICIJALNO	FINALNO
	ISPITIVANJE	ISPITIVANJE
	N=1505	N=1685
	%	%
Spol		
učenici	41,9	42,6
Učenice	58,1	57,4
NPP		

na bosanskom jeziku	51,4	50,2
na hrvatskom jeziku	19,6	24,3
na srpskom jeziku	29,0	25,5
Kantonalna/županijska/regionalna pripadnost		
<i>Brčko Distrikt</i>	1,6	2,6
<i>Federacija BiH</i>		
USK	5,4	4,8
POS	2,8	2,8
TK	11,7	10,0
ZEDO	9,8	10,9
BPK	1,8	1,4
SBK	8,2	9,3
HNK	7,7	8,0
ZHZ	5,2	6,4
SK	13,2	14,3
LK	3,7	4,0
<i>Republika Srpska</i>		
Banja Luka	10,6	9,0
Prijedor	4,1	4,6
Trebinje	5,5	4,4
Bijeljina	3,5	2,9
Doboj	5,2	4,6
Škola		
gimnazija	46,6	47,8
četverogodišnja stručna škola	43,9	39,6
trogodišnja stručna škola	9,6	12,6
Razred		
drugi ⁵	4,7	4,7
treći	63,6	65,9
četvrti	31,7	29,4
Uspjeh na kraju godine		
nedovoljan	,1	,6
dovoljan	1,5	1,4
dobar	32,7	30,4
vrlo dobar	42,8	44,8
odličan	22,8	22,8
Obrazovanje oca		
nezavršena osnovna škola	,9	1,6
završena osnovna škola	6,3	11,3
završena srednja škola	63,4	60,2
završena visa škola ili fakultet	25,9	23,3
poslijediplomski, specijalizacija	3,5	3,6
Obrazovanje majke		
nezavršena osnovna škola	1,4	1,5
završena osnovna škola	14,0	9,3
završena srednja škola	63,5	59,5
završena visa škola ili fakultet	19,1	25,1
poslijediplomski, specijalizacija	-1,9	4,6

⁵ Tijekom istraživanja utvrđeno je da je u Tuzlanskom kantonu u gimnazijama predmet uvršten u drugi razred.

U uzorku nastavnika našlo se 57 ispitanika, od kojih je otprilike jednako bilo muškaraca i žena. Prosječna dob ispitanika je 45 godina, pri čemu je najmlađi imao 28, a najstariji 64 godine. Velika većina imala je visoku stručnu spremu, a svaki peti diplomu nekog nenastavničkog fakulteta. U prosjeku 16 godina su bili zaposleni kao profesori, a 6 godina su predavali u nastavi DLJP-a (v. Tablicu 6).

Uzorak direktora obuhvatio je 53 ispitanika među kojima je bila samo jedna četvrtina žena. Prosječna dob bila je 53 godine, pri čemu je najmlađi imao 24, a najstariji 64. Većina ispitanih direktora imala je profesorsko zvanje, a svaki četvrti bio je inženjer ili ekonomista. Svi su imali visoku stručnu spremu, a troje magisterij ili doktorat. Godine provedene na dužnosti direktora variraju od 1 do 27, s prosjekom od 7 godina (v. Tablicu 6).

Tablica 6: *Struktura i obilježja uzorka nastavnika i direktora*

OBILJEŽJA ISPITANIKA	NASTAVNICI	DIREKTORI
	N=57	N=53
	%	%
Spol		
muškarci	50,9	72,5
žene	49,1	27,5
Dob		
do 35	15,8	1,9
36-45	35,1	9,8
46-55	29,8	45,4
56 i više	19,3	41,5
Jezik		
učenici škola koje provode NPP na bosanskom jeziku	47,3	49,1
učenici škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku	24,6	24,5
učenici škola koje provode NPP na srpskom jeziku	28,1	26,4
Struka		
profesor sociologije, filozofije	78,9	56,6
politolog, ONO i DSZ	19,3	1,9
Pravnik	1,7	-
Ekonomist	-	7,5
Inženjer	-	18,9
Godine nastavničkog/direktorskog staža		
do 5	15,8	43,4
6-15	40,3	43,4
16-25	19,3	7,5
26 i više	24,6	5,6

3.2. ISTRAŽIVAČKI INSTRUMENTI I OBRADA PODATAKA

Za potrebe ovog istraživanja CIVITAS BiH je u suradnji s Istraživačko-obrazovnim centrom za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, konstruirao 4 upitnika: upitnik za inicijalno i finalno ispitivanje učenika, upitnik za nastavnike srednjih škola i upitnik za direktore srednjih škola.

3.2.1. Inicijalni i finalni upitnik za učenike srednjih škola

Za ispitivanje učenika konstruiran je upitnik kojim su se prikupljale tri kategorije podataka: a) znanje i razumijevanje demokracije, ljudskih prava i građanstva; b) mišljenja i stavovi o programu i nastavi DLJP-a; c) odabrani aspekti političke kulture i d) odabrani demografski podaci. Upitnik je izrađen u dvije forme. Forma A (inicijalni upitnik) je bila priređena za inicijalno ispitivanje koje je provedeno početkom školske godine, a forma B (finalni upitnik) za finalno ispitivanje koje je provedeno krajem školske godine. Sadržaj A i B forme se dijelom preklapao, o čemu će biti više riječi u nastavku. Radna verzija upitnika bila je provjerena u tri srednje škole koje nisu ušle u uzorak, nakon čega je izrađena njegova konačna verzija.

Znanje

Gotovo svi zadaci kojima se ispitivalo znanje konstruirani su prema udžbeniku DLJP-a i u suradnji s grupom neovisnih srednjoškolskih nastavnika. Inicijalni upitnik sadržavao je 30 zadataka. Nakon njegove primjene i obrade tih podataka, pokazalo se da je na 5 zadataka odgovorilo više od 80% učenika, pa su ti zadaci izbačeni iz daljnje obrade. U skladu s tim, u finalni je upitnik ušlo 25 zadataka znanja iz inicijalnog upitnika i na njima je rađena cjelokupna statistička obrada. Od 25 zadataka višestrukog izbora, 20 ih je nosilo po 1 bod, a 5 su sadržavali više podzadataka, pa su nosili između 2 i 4 boda. Tako je u oba ispitivanja znanja minimalni broj bodova koji su ispitanici mogli dobiti bio 1, a maksimalni 36.

Mišljenja i stavovi o programu i nastavi DLJP-a

Inicijalni upitnik je sadržavao samo jedno pitanje o DLJP-u kojim se nastojalo utvrditi u kojoj mjeri na početku školske godine učenici procjenjuju da će naučiti u DLJP-u o svakoj do 18 ponuđenih tema, kao što su: što je građanin; čemu služi vlast; koja su njihova prava i dužnosti kao učenika, a koja kao građana BiH; koje su karakteristike demokratskog vođe; zašto je sloboda medija važna za demokraciju; kako nenasilno rješavati konflikte; zašto je važno njegovati kulturnu raznolikost BiH i sl.

Finalni upitnik je sadržavao 9 pitanja o DLJP-u. Osim pitanja iz inicijalnog upitnika, kojim se sada provjeravalo koliko su učenici naučili o svakoj od 18 tema, od učenika se nastojalo saznati sljedeće: a) koliko su zadovoljni sadržajem predmeta, pristupom nastavnika/ce, udžbenikom i razrednom atmosferom za vrijeme nastave DLJP-a; b) koliko su im predmet i udžbenik iz DLJP-a zanimljiviji od drugih predmeta i udžbenika; c) koliko je nastava DLJP-a okrenuta njihovim razvojnim potrebama i mogućnostima; d) koliko se u nastavi DLJP-a koristi svaka od 10 odabranih metoda; d) koji tip atmosfere prevladava u učionici na nastavi DLJP-a i e) koliko je njima osobno DLJP pomogao da razviju određene građanske vještine i

dispozicije. Na kraju tog dijela upitnika od učenika se tražilo da od 12 ponuđenih prijedloga za unaprjeđenje DLJP-a odaberu (ili nadopune) dva koja osobno smatraju najvažnijima.

Politička kultura

Ispitivanje političke kulture učenika operacionalizirano je preko sljedećeg skupa varijabli: informiranost o političkim zbivanjima, građanska participacija, vrijednosne orijentacije; društveno i političko povjerenje, stavovi o demokraciji i demokratskom razvoju BiH te o priključenju BiH Europskoj Uniji.

Inicijalni upitnik je u ovom dijelu sadržavao 9 pitanja koja su se odnosila na: a) učestalost praćenja vijesti o političkim zbivanjima u BiH preko medija (televizija, novine, radio, Internet); b) sadašnju i buduću građansku participaciju, odnosno angažiranost; c) procjenu prihvatljivosti pojedinih društvenih praksi za demokraciju i d) procjenu demokratskih odnosa u školi i demokratskog razvoja BiH, zajedno s određenjem faktora koji koče taj razvoj i aktera koji su najodgovorniji za ubrzanje razvoja.

U finalnom ispitivanju u ovom je području učenicima postavljeno 6 pitanja. U odnosu na informiranost, od njih je traženo da procijene koliko su informirani o političkim zbivanjima u BiH, a potom i koliko je svaki od 7 izvora ili faktora informiranja (radio, televizija, novine, DLJP, Internet, prijatelji i obitelj) doprinio njihovoj informiranosti. Preostalim pitanjima prikupljali su se podaci o njihovim vrijednosnim orijentacijama, društvenom i političkom povjerenja te njihove procjene poželjnosti ulaska BiH u Europsku Uniju i učinaka tog priključenja.

Demografski podaci

Obje forme upitnika sadržavali su podatke o spolu, vrsti škole i razredu koje učenik pohađa, prosječnoj školskoj ocjeni za prethodnu školsku godinu i stupnju obrazovanja oca i majke.

3.2.2. Upitnik za nastavnike DLJP-a

Upitnik za nastavnike je obuhvatio 37 pitanja koja su bila razvrstana u 4 dijela, od kojih su prva tri sadržavala po 10 pitanja. Osim podataka o spolu i dobi, u prvom dijelu su se prikupljale sljedeće tri vrste podataka: a) podaci o struci, stupnju stručne spreme, godinama radnog staža i godinama rada u nastavi DLJP; b) samoprocjena kompetentnosti za rad u nastavi DLJP i c) podaci o programima obrazovanja i stručnog usavršavanja preko kojih su stekli potrebne kompetencije za rad u nastavi DLJP-a te. Na kraju tog dijela se od onih nastavnika koji su prošli CIVITAS-ov program certifikacije nastavnika DLJP-a tražilo da procijene koliko im je taj program pomogao da razviju svaku od dvanaest kompetencija koje čine temelj kvalitetne nastave u tom području.

Drugi dio sadržavao je niz pitanja kojima su obuhvaćene procjene nastavnika o sljedećim aspektima njihova rada: a) učinci nastave DLJP-a na znanje i razumijevanje demokracije i građanstva, kao i na razvoj građanskih vještina i dispozicija kod učenika; b) učestalost organizacije nastave okrenute učeniku te primjene određenih metoda i korištenja određenih izvora poučavanja, odnosno učenja; c) prevladavajuća atmosfera u učionici tijekom nastave i d) učestalost primjene nekih metoda ocjenjivanja i vrednovanja učenika. Nadalje, od

nastavnika se tražilo da procijene učinke uvođenja DLJP-a na neke aspekte života i rada škole kao cjeline, a potom i da odrede stupanj podrške koju dobivaju za ostvarivanje programa DLJP-a od pojedinih internih i eksternih čimbenika odgoja i obrazovanja, uključujući direktora/icu svoje škole. Na kraju im je postavljeno pitanje o tome koju vrstu podrške im pružaju direktori/ce u njihovu radu.

Pitanjima iz trećeg dijela upitnika nastojalo se saznati mišljenja i stavove nastavnika o programu, udžbeniku i priručnik iz DLJP-a. Zanimalo nas je u kojoj mjeri se prilikom planiranja nastave DLJP-a oslanjaju na postojeći program te koliko su zadovoljni programom, udžbenikom i priručnikom, ali i svojom vlastitim nastavnom praksom. Također nas je zanimalo kako procjenjuju povezanost sadržaja programa DLJP-a sa sadržajem drugih srodnih područja i programa, kao što su obrazovanje za ljudska prava ili obrazovanje za europsku dimenziju. Nadalje, od njih se tražilo da procijene kvalitete udžbenika DLJP-a prema deset odabranih kriterija. Posljednjim nizom pitanja u ovom dijelu provjeravalo se što nastavnici vide kao najveće prepreke realizaciji programa DLJP-a, što predlažu za poboljšanje nastave, koje nastavničke kompetencije smatraju neophodnima, a koje od tih kompetencija njima osobno nedostaju i koji im je oblik stručnog usavršavanja najprihvatljiviji te, u svezi s tim, kad misle da bi trebalo započeti s učenjem demokracije i ljudskih prava kako bi se osiguralo da učenici iz škole iziđu aktivni i odgovorni građani.

Četvrti dio je sadržavao 7 pitanja kojima su se nastojali ispitati neki aspekti političke kulture nastavnika. Prva tri pitanja odnosila su se na političku učinkovitost nastavnika, a operacionalizirana su tako što se od nastavnika tražilo da odgovore osjećaju li da utječu na odluke na razni škole, kao i na odluke koje su važne za njihov rad na razini kantona/županije/regije i države BiH. Potom su ispitivane njihove vrijednosne orijentacije, društveno i političko povjerenje te odnos prema ulasku BiH u Europsku Uniju. U odnosu na posljednje pitanje, tražilo da procijene koliko je poželjno da BiH postane članicom EU, a potom i kojoj mjeri će priključivanje EU u BiH dovesti do svake od 14 odabranih promjena.

3.2.3. Upitnik za direktore srednjih škola

Upitnik za direktore srednjih škola sadržavao je niz od 30 pitanja. Neka od tih pitanja bila su posebno izrađena za tu grupu, neka su postavljena i nastavnicima, a neka i nastavnicima i učenicima. Prvih devet pitanja sadržavali su podatke o spolu, dobi, struci, stupnju stručne spreme i godinama na funkciji direktora/ice škole, te podatke o stručnom usavršavanju iz područja demokracije, zaštite ljudskih prava i sl. Od ispitanika koji su sudjelovali u nekom od CIVITAS-ovih programa, zatraženo je da procijene koliko im je to sudjelovanje pomoglo da unaprijede svoja znanja i vještine za demokratsko upravljanje školama, ali i da bolje razumiju smisao uvođenja predmeta DLJP u srednje škole.

U sljedećih 15 pitanja provjeravala su se mišljenja, stavovi i procjene direktora o svrsi i ciljevima srednje škole, o konkretnim problemima s kojima se susreću upravljajući školom te o DLJP-u. U odnosu na DLJP, od direktora se nastojalo saznati sljedeće: a) koliko su osobno upoznati sa sadržajem programa, udžbenikom, priručnikom i radom nastavnika DLJP-a; b) što DLJP treba razviti kod učenika; c) koji su učinci uvođenja DLJP-a na život i rad njihove škole; d) po čemu se DLJP razlikuje od drugih predmeta i koji status ima u odnosu na druge predmete u školi; e) o čijoj potpori ovisi poboljšanje statusa DLJP-a i g) što je važno za kvalitetnu nastavu DLJP-a i kako se ona može osigurati. Nadalje, od njih se tražilo da

odgovore na pitanja o stupnju podrške i načinima na koje podržavaju svoje nastavnike DLJP-a, neophodnim nastavničkim kompetencijama za to područje i najprihvatljivijim oblicima stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a, a potom i da odgovore na pitanje o najprimjerenijoj dobi u kojoj bi trebalo započeti s učenjem za demokratsko građanstvo.

Posljednjim nizom od 6 pitanja provjeravana je politička kultura direktora. Kao i kod nastavnika, i direktorima je postavljeno pitanje o političkoj učinkovitosti, odnosno o osjećaju da utječu na odlučivanje u stvarima koje se njih profesionalno tiču na razini kantona/županije/regije i države BiH. Potom su se, kao i kod nastavnika i učenika, ispitivale njihove vrijednosne orijentacije, društveno i političko povjerenje te njihova procjena poželjnosti ulaska BiH u EU i učinaka tog priključenja.

3.2.4. Obrada podataka

Podaci dobiveni primjenom tih upitnika bili su podvrgnuti sljedećim statističkim postupcima:

- *univarijatna analiza* – frekvencije, postoci, srednje vrijednosti (mean) i mjere raspršenja (SD) izračunati su za svako pitanje; distribucije frekvencija smo prikazali grafički koristeći histograme frekvencija ili strukturne krugove;
- *bivarijatna analiza* – hi-kvadrat test, t-test, korelacijska analiza za testiranje statističke značajnosti razlika među grupama u nekoj od analiziranih varijabli (npr. u znanju po spolu), odnosno povezanosti između analiziranih varijabli (npr. između korištenih nastavnih metoda i zadovoljstva četirima odabranim dimenzijama nastave ili između stupnja poželjnosti ulaska BiH u EU i stupnja političkog, odnosno društvenog povjerenja); za testiranje statistički značajne razlike korištena je ANOVA, za koju je naprije proveden test homogenosti varijanci i testiran F-omjer, a potom su provedeni odgovarajući testovi multiple korelacije za homogene (Bonferroni), odnosno nehomogene varijance (Tamhane T2);
- *multivarijatna analiza* – komponentni model faktorske analize uz GK kriterij za zaustavljanje ekstrakcije faktora i ortogonalnu varimax transformaciju, u slučajevima kad se očekivala višedimenzionalnost istraživanog fenomena (npr. korištene nastavne metode, vrijednosne orijentacije, političko i društveno povjerenje).

Cjelokupna obrada izvršena je u statističkom paketu SPSS 14.0 for Windows. Grafički prikazi rađeni su u Excellu.

4. REZULTATI

4.1. UČENICI

4.1.1. Znanje o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu

4.1.1.1. Znanje u inicijalnom i finalnom ispitivanju

Analizom teorijskih pristupa i rezultata empirijskih istraživanja, koja čini sadržaj prvog poglavlja, ukazali smo na važnost poznavanja i razumijevanja demokratskih pojmova, načela, institucija i procesa u razvoju aktivnog i odgovornog građanstva. U skladu s tim, jedan od najvažnijih zadataka građanskog obrazovanja jest osiguranje uvjeta u kojima će učenici steći temeljna znanja o demokraciji te razvijati vještine i dispozicije po kojima se građani suvremenih demokratskih društava razlikuju od pripadnika nedemokratskih režima, ali i od građana ranijih demokracija.

Što i koliko učenici znaju o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvo na početku i na kraju provedbe programa DLJP-a, provjeravali smo inicijalnim i finalnim upitnikom.

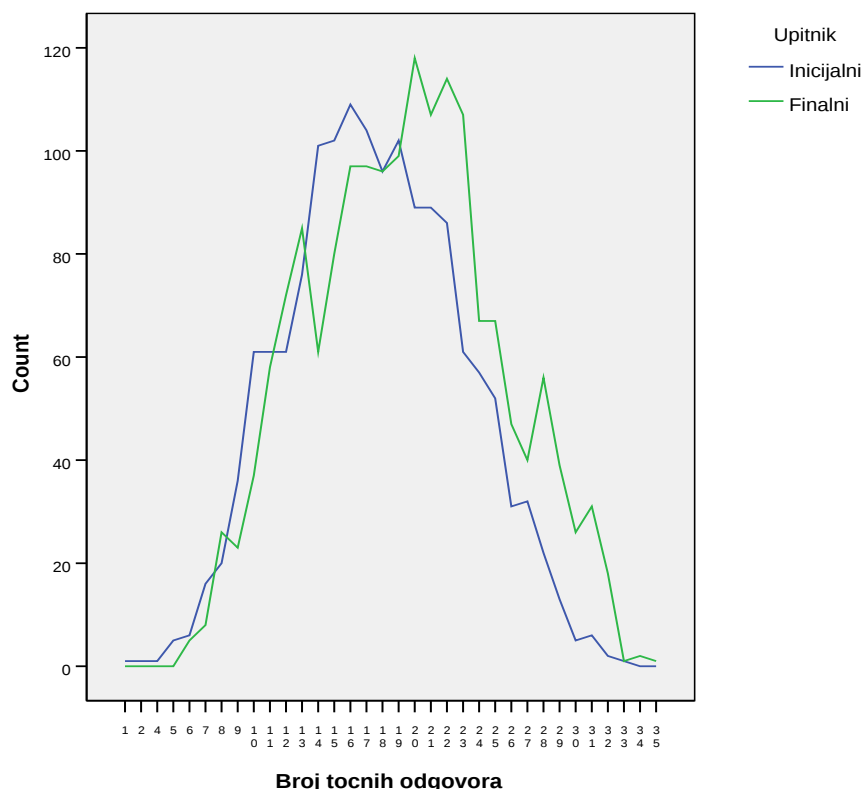
Provedba inicijalnog upitnika kasnila je tri mjeseca zbog tehničkih problema. U tom je razdoblju u školama bilo obrađeno više od trećine sadržaja DLJP-a, što je nedvojbeno doprinijelo smanjenju razlike u broju točnih odgovora između inicijalnog i finalnog ispitivanja (v. Tablicu 6 i Sl. 2). Nadalje, iako je u inicijalnom i finalnom istraživanju bio uključen isti broj škola, fluktuacija broja učenika po razredima nije se uspjela kontrolirati. Inicijalnim ispitivanjem bilo je obuhvaćeno 1505, a finalnim 1685 učenika. Od ukupnog broja učenika u finalnom ispitivanju, 1456 ih je sudjelovalo u oba ispitivanja, što znači da je u finalnom nedostajalo 49 učenika iz inicijalnoga, a da smo u finalnome dobili 229 'novih' učenika. S obzirom da zbog tehničkih razloga nismo mogli identificirati učenike koji su sudjelovali samo u inicijalnom ispitivanju, u obradi smo učenike u ta dva ispitivanja tretirali kao neovisne uzorke.

Tablica 7: *Prosječan broj točnih odgovora učenika u inicijalnom i finalnom ispitivanju znanja*

Upitnik	N	Mean	S.D.	Min	Max
INICIJALNO ISPITIVANJE	1505	17,60	5,32	1	33
FINALNO ISPITIVANJE	1685	19,38	5,81	6	35

U skladu s tim, analizu smo radili za svaki upitnik posebno; usporedbu u prosječnom broju bodova između inicijalnog i finalnog upitnika iskazali smo u z-vrijednostima, a usporedbe po ostalim varijablama smo ostavili na deskriptivnoj razini.

Tablica 7 i Sl. 2 potvrđuju da je između inicijalnog i finalnog ispitivanja došlo do pozitivnog pomaka. Na početku školske godine od ukupno 36 bodova u 36 zadataka učenici su prosječno ostvarili 17,6, a na kraju godine 19,4 boda. U daljnjem tekstu ćemo te rezultate detaljnije analizirati.

Slika 2: Razlike u distribuciji točnih odgovora između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika

Trima pitanja na koja je u inicijalnom ispitivanju točno odgovorio najveći broj učenika provjeravali su se neki aspekti političkog znanja, kao što je određenje pojma 'vladavina prava' (13), razumijevanje razlike između demokratske i nedemokratske vlasti na primjeru vlasti koju čini jedna stranka (7c) te razlučivanje političke od civilne akcije na primjeru donošenja zakona (10c). Tri pitanja na koja je u istom ispitivanju točno odgovorio najmanji broj učenika odnosila su se na poznavanje značenja pojma 'prirodna prava čovjeka' (5), poznavanje razina vlasti u BiH (4) i razumijevanje razlike između demokratskog i nedemokratskog djelovanja vlasti na primjeru ograničavanja sloboda u izvanrednim okolnostima (7d).

Prvo mjesto po ukupnom broju točnih odgovora u finalnom ispitivanju ponovno je pripalo pitanju 10c (razlučivanje političke od civilne akcije na primjeru donošenja zakona); na drugom mjestu se našlo pitanje 10b (razlučivanje političke od civilne akcije na primjeru organiziranja pomoći mladima), a treće mjesto je zauzelo pitanje kojim se provjeravalo razumijevanje pojma 'građanske vrline' (2). U istom ispitivanju najlošije su prošla pitanja o prirodnim pravima čovjeka (5), nivoima vlasti u BiH (4) i ključnim preduvjetima za osnivanja nevladine organizacije (12).

Usporedba inicijalnog i finalnog ispitivanja (v. Tablicu 8) pokazuje da je od ukupno 36 pitanja u 28 pitanja došlo do pozitivnoga, a u 8 pitanja do negativnog pomaka u broju bodova. Najveće razlike između inicijalnog i finalnog ispitivanja od 9-10 bodova u korist finalnog ispitivanja nađene su kod sljedećih pitanjima:

- 1 (Što je najvažnija uloga građanina u demokraciji?);
- 3a (Što je funkcija parlamenta?);

- 3b (Što je funkcija vlade?);
- 3c (Što je funkcija pravosuđa?);
- 10b (Je li organiziranje pomoći mladima politička ili građanska akcija?);
- 15 (Tko u demokratskoj državi ima pravni status građanina?);
- 21 (Što je prvenstvena zadaća ombudsmana?);
- 22 (Koju organizaciju čine mladi liječnici koji se spontano organiziraju radi zaštite okoliša?);
- 24 (Koje međunarodne organizacije je BiH članica?);
- 25a (Što je djelatnost OSCE-a?).

Na osam pitanja učenici su u finalnom ispitivanju postigli lošiji rezultat nego u inicijalnom. Neka od tih pitanja obuhvaćala su nastavno gradivo koje je obrađeno neposredno prije provedbe inicijalnog ispitivanja, pa je moguće da su ga do finalnog ispitivanja učenici zaboravili. Riječ je o sljedećim pitanjima:

- 5 (Što su prirodna prava čovjeka?);
- 7a (Djeluje li vlast demokratski, nedemokratski ili je to posao svake vlasti kad nadzire sigurnost na cestama?);
- 7d (Djeluje li vlast demokratski, nedemokratski ili je to posao svake vlasti kad ograničava prava u izvanrednim okolnostima?);
- 10c (Je li donošenje zakona politička ili civilna akcija?);
- 16 (U kojem slučaju demokratska vlast može ograničiti slobodu medija?);
- 17 (Iz čega izvire autoritet demokratske vlasti?);
- 23 (U koju grupu prava spada sloboda vjeroispovijesti?);
- 25b (Što je djelatnost UNESCO-a?).

Tablica 8: Postotak učenika koji su točno odgovorili na pitanja u inicijalnom i finalnom ispitivanju znanja

PITANJA	INICIJALNO ISPITIVANJE			FINALNO ISPITIVANJE			IN-FIN
	N	%	rang	N	%	rang	
1. Sto je najvažnija uloga građanina u demokraciji?	951	64,2	11.	1221	73,2	7.	+9,0
2. Što prvenstveno mislimo kad za nekoga kažemo da posjeduje građanske vrline?	1059	71,4	4.	1305	78,5	3.	+7,1
3. Što je funkcija pojedine grane vlasti:							
3a. Parlament	697	50,4	17.	944	61,5	12.	+11,1
3b. Vlada	485	34,9	31.	690	43,9	30.	+9,0
3c. Pravosuđe	494	34,8	32.	676	43,4	31.	+8,6
4. Koje su razine vlasti u BiH?	831	13,2	35.	1037	20,4	35.	+7,2
5. Sto su prirodna prava čovjeka?	169	11,4	36.	157	9,4	36.	-2,0
6. Koja tri prirodna prava spominju teoretičari društvenog ugovora?	1048	70,6	5.	1275	77,1	4.	+6,5
7. Demokratsko i nedemokratsko djelovanje vlasti:							
7a. nadziranje sigurnosti na cestama	1048	58,1	14.	1275	56,7	18.	-1,4
7b. kontrola informacija	958	65,8	9.	1148	70,6	10.	+4,8
7c. vlast čini jedna stranka	1052	73,1	2.	1249	77,0	5.	+3,9
7d. ograničavanje prava u izvanrednim okolnostima	402	27,9	34.	414	45,4	29.	+17,5
8. Zašto je u demokraciji nužno imati više od jedne političke stranke?	778	53,2	16.	988	59,7	15.	+6,5

9. Sto je najvažnija karakteristika demokratskih izbora?	972	66,3	7.	1193	71,5	9.	+5,5
10. Što je politička, a što civilna akcija:							
10a. usvajanje nacionalnog programa	885	60,0	12.	987	61,0	13.	+1,0
10b. organiziranje pomoći mladima	1006	68,1	6.	1335	82,3	2.	+14,2
10c. donošenje zakona	1260	85,5	1.	1352	83,4	1.	-2,1
11. Sta je najvažnija uloga civilnog društva?	974	66,2	8.	1195	72,1	8.	+5,9
12. Sto je bitno za osnivanja i rad nevladine organizacije?	452	30,9	33.	619	37,5	34.	+6,6
13. Što nikako ne znači vladavina prava ili zakona?	1054	71,7	3.	1209	73,7	6.	+2,0
14. Političke ideologije:							
14a. naglasak na pravima pojedinca	624	45,4	22.	736	47,8	26.	+2,4
14b. vladar iznad zakona	769	56,0	15.	918	59,8	14.	+3,8
14c. vlast koncentrirana u jednom vođi ili stranci	560	40,5	28.	738	48,2	24.	+7,7
14d. naglasak na zajedničkim interesima	596	43,3	24.	772	50,9	22.	+7,6
15. Tko u demokratskoj državi ima pravni status građanina?	533	36,5	30.	751	45,5	28.	+9,0
16. U kojem slučaju demokratska vlast može ograničiti slobodu medija?	946	64,5	10.	1024	62,0	11.	-2,5
17. Iz čega proizlazi autoritet demokratske vlasti?	868	58,9	13.	944	57,5	16.	-1,4
18. Na koji način demokratska vlast najbolje štiti politička prava građana?	596	40,7	27.	771	47,0	27.	+6,3
19. Kakvo političko uređenje ima zemlja u kojoj nema političkih stranaka, a sva vlast je koncentrirana u jednoj osobi?	605	41,0	26.	804	48,6	23.	+7,6
20. Sto je zakon?	580	39,6	29.	787	47,7	25.	+8,1
21. Sto je prvenstvena zadaća ombudsmana?	645	45,9	21.	920	56,8	17.	+10,9
22. Koju organizaciju čine mladi liječnici koji se spontano organiziraju radi zaštite okoliša?	651	44,2	23.	899	54,4	20.	+10,2
23. U koju grupu prava spada sloboda vjeroispovijesti?	732	49,6	18/19.	644	38,8	33.	-10,8
24. Koje međunarodne organizacije je BiH članica?	682	47,3	20.	924	56,4	19.	+9,1
25. Djelatnost međunarodnih organizacija:							
25a. OSCE	594	42,7	25.	758	53,8	21.	+11,1
25b. UNESCO	690	49,6	18/19.	592	41,7	32.	-7,9

Od 36 pitanja, manje od polovice učenika točno je odgovorilo na 19 (52,78%) u inicijalnome, a u finalnom na 14 (38,89%).

U finalnom ispitivanju je na pitanje br. 5 ('Što su prirodna prava čovjeka?') svaki deseti učenik točno odgovorio da su to prava koja proizlaze iz ljudske prirode; samo je svaki peti ispravno odgovorilo na pitanje o nivoima vlasti u BiH; nešto više od jedne trećine ih je znalo što je bitno za osnivanje i rad nevladine organizacije; skoro dvije petine ih je točno razvrstalo slobodu vjeroispovijesti u građanska prava te znalo da UNESCO djeluje u području obrazovanja; više od dvije petine ih je znalo da pravosuđe tumači, a vlada provodi zakone, da demokratska vlast može ograničiti prava u izvanrednim okolnostima i da u demokratskoj državi pravni status građanina ima onaj tko se rodi na njenom teritoriju.

Pregled distribucije odgovora po pitanjima otkriva nepreciznosti, pa i netočnosti u učeničkom shvaćanju demokracije, ljudskih prava i građanstva. Očito je da je dio uočene nepreciznosti i netočnosti posljedica nedovoljnog poznavanja školskog gradiva, no neke bi se mogle pripisati već formiranim političkim stavovima koji su odgovorni za određeni tip ponašanja učenika, pa

bi taj dio trebalo istražiti detaljnije u nekom drugom istraživanju kako bi nastava DLJP-a bila što učinkovitija. Neki od najzanimljivijih 'propusta' u znanju učenika su sljedeći:

- otprilike jedna petina učenika misli da je najvažnija uloga demokratskog građanina da brine o svojim interesima, a ne da kontrolira vlast;
- oko dvije petine učenika ne zna da parlament donosi zakone, nego misli da ih tumači, provodi ili razvrstava; nešto više od dvije petine ih zna da vlada provodi zakone, no ostatak misli da je vlada ta koja zakone ili donosi ili tumači ili razvrstava; da pravosuđe tumači zakone zna dvije petine učenika, ostali misle da ih ili provodi ili donosi ili razvrstava;
- svaki šesti učenik misli da je međunarodna vlast jedna od razina vlasti u BiH, uz državnu, entitetsku, kantonalnu/županijsku odnosno regije i lokalnu;
- više od tri četvrtine učenika poistovjećuje ljudska prava s pravima koja osobi pripadnu nakon rođenja, a ne po tome što pripada ljudskom rodu, a više od polovice ih svrstava slobodu vjeroispovijesti među kulturna, a ne građanska prava;
- otprilike svaki peti učenik smatra da je vlast demokratska kad određuje koje će informacije biti dostupne građanima, da demokratska vlast može ograničiti slobodu medija ako iznose neistine o osobama na vlasti i da demokratska vlast najbolje štiti politička prava svojih građana kad kontrolira biračke listiće;
- za zemlju u kojoj nema političkih stranaka ni privatnih medija i kojom vlada jedan vođa, nešto malo manje od petine učenika misli da je demokracija;
- više od deset posto učenika misli da se u totalitarizmu stavlja naglasak na prava pojedinca;
- više od četvrtine učenika smatra da je glavna zadaća ombudsmana da kontrolira rad parlamenta.

4.1.1.2. Znanje prema administrativno-teritorijalnoj podjeli

Budući da se, unatoč postojanju Zajedničke jezgre, predmet DLJP u Bosni i Hercegovini ne provodi na isti način, a u većem dijelu škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku se umjesto tog predmeta drži nastava politike i gospodarstva, zanimalo nas je ima li razlike u znanju iz tog predmeta između učenika koji pripadaju različitim kantonima/županijama/regijama, ali i je li došlo do pomaka u znanju između inicijalnog i finalnog ispitivanja po toj osnovi (v. Tablicu 9).

Tablica 9: *Prosječan broj točnih odgovora učenika u ispitivanju znanja po kantonima/županijama/regijama*

KANTON / ŽUPANIJA REGIJA	INICIJALNO ISPITIVANJE					FINALNO ISPITIVANJE				
	N	Mean	S.D.	Min	Max	N	Mean	S.D.	Min	Max
USK	81	14,81	5,17	5	29	81	18,69	5,08	7	32
POS	42	19,76	7,43	7	32	48	19,92	4,59	9	29
TK	176	15,44	4,55	6	28	168	17,50	6,24	6	29
ZEDO	147	15,31	4,83	1	28	184	16,64	4,82	6	28
BPK	27	20,19	5,40	7	29	24	16,08	4,66	8	29
SBK	124	19,27	4,01	10	28	157	21,41	6,31	7	31
HNK	116	19,18	4,86	10	31	134	19,97	5,02	6	31

ZHZ	78	19,83	5,88	5	32	107	19,73	7,79	7	32
SK	198	18,15	4,93	6	31	241	21,77	5,00	9	32
LK	56	18,84	5,58	6	29	68	17,82	5,83	6	30
Banja Luka	159	17,62	5,34	6	33	152	19,89	5,62	10	35
Prijedor	62	18,16	4,30	7	26	78	20,76	4,18	11	30
Trebinje	83	19,02	5,60	5	30	74	22,11	5,04	8	31
Bijeljina	53	18,32	5,78	6	28	49	17,24	5,46	8	32
Doboj	79	16,81	4,47	2	25	77	15,97	4,63	6	26
Brčko Distrikt	24	14,04	5,59	7	27	43	19,49	4,57	9	25
Total	1505	17,60	5,32	1	33	1685	19,38	5,81	6	35

Pregledom Tablice 9 uočavamo znatne razlike u prosječnim rezultatima po kantonima/županijama/regijama u oba ispitivanja. U inicijalnom ispitivanju najviše točnih odgovora dali su učenici iz BPK-a, a najmanje učenici iz Brčko Distrikta. Razlika između te dvije grupe je 6 bodova.

U finalnom ispitivanju nalazimo otprilike isti raspon bodova između prosječno najboljih i najlošijih, no sada je došlo do promjena u redoslijedu grupa. Učenici BPK-a, koji su u inicijalnom ispitivanju bili najbolji, u finalnom su dospjeli na zadnje mjesto, a prvo mjesto je pripalo učenicima iz Regije Trebinje. Razlike između inicijalnog i finalnog ispitivanja izražene u z-vrijednostima prikazane su u Sl. 3.

Osvrnemo li se na raspon između minimalnoga i maksimalnog broja bodova po kantonu/županiji/regiji, otkrivamo da je u inicijalnom i finalnom ispitivanju najveći broj bodova ostvaren u regiji Banja Luka (od mogućih 36, u prvom ispitivanju postignuto je 33, a u drugome 35 bodova). Najmanji broj bodova u inicijalnom ispitivanju (1 bod) pojavio se u ZEDO kantonu. U finalnom ispitivanju je najmanji broj bodova bio 6, a on se pojavio u ZEDO i još pet administrativnih jedinica (TK, HNK, LK i Regija Doboj).

Kantoni/županije/regije međusobno se ne razlikuju samo po prosječnom broju bodova, nego i po veličini raspršenja, što znači da srednje vrijednosti nisu uvijek pouzdan pokazatelj znanja njihovih učenika. Analiza varijance potvrdila je da su razlike među grupama statistički značajne i u inicijalnom ($F_{15,1489}=11,27$; $p<0,01$) i u finalnom ispitivanju ($F_{15,1669}=14,07$; $p<0,01$). No između kojih od njih uočena razlika nije slučajna prikazano je u Tablici 10 za inicijalni i u Tablici 11 za finalno ispitivanje.

Tablica 10: Statistički značajne razlike u prosječnom broju bodova u inicijalnom ispitivanju znanja učenika između kantona/županija/regija⁶

INICIJALNO ISPITIVANJE																
KANTON / ŽUPANIJA REGIJA	USK	POS	TK	ZEDO	BPK	SBK	HNK	ZHZ	SK	LK	Banja	Prijedor	Trebinje	Bijeljina	Doboj	Brčko
USK		*			*	*	*	*	*	*	*	*	*			

⁶ Zvezdica znači da je utvrđena statistički značajna razlika među kantonima na razini od 1%.

POS	*															
TK					*	*	*	*	*	*	*	*	*			
ZEDO					*	*	*	*	*	*	*	*	*			
BPK	*		*	*												*
SBK	*		*	*											*	*
HNK	*		*	*												*
ZHZ	*		*	*											*	*
SK	*		*	*												
LK	*		*	*												
Banja Luka	*		*	*												
Prijedor	*		*	*												
Trebinje	*		*	*												
Bijeljina																
Doboj						*		*								
Brčko					*	*	*	*								

Pregledom Tablice 10, koja prikazuje rezultate inicijalnog ispitivanja, uočavamo da između najuspješnijeg BPK i 11 drugih kantona/županija/regija (POS, SBK, HNK, ZHZ, SK, LK, Banja Luka, Prijedor, Trebinje, Bijeljina i Doboj) nema statistički značajne razlike. Učenici iz BPK su bolji samo od učenika iz preostala četiri kantona/županije/regije (USK, TK, ZEDO i Brčko). No njemu bliski SBK i ZHZ se razlikuju još i od Doboja, od koga se pak ne razlikuju ostali kantoni/županije/regije.

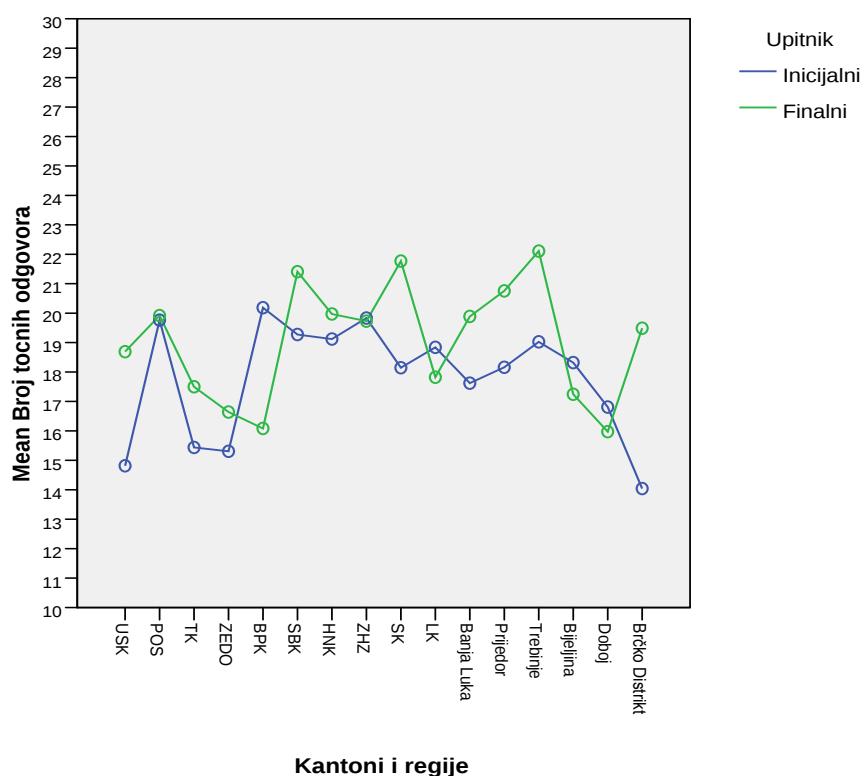
Tablica 11: Statistički značajne razlike u prosječnom broju bodova u finalnom ispitivanju znanja učenika između kantona/županija/regija

FINALNO ISPITIVANJE																
KANTON / ŽUPANIJA REGIJA	USK	POS	TK	ZEDO	BPK	SBK	HNK	ZHZ	SK	LK	Banja Luka	Prijedor	Trebinje	Bijeljina	Doboj	Brčko
USK						*			*				*			
POS				*											*	
TK						*	*	*	*		*	*	*			
ZEDO		*				*	*	*	*		*	*	*			
BPK						*			*			*	*			
SBK	*		*	*	*					*				*	*	
HNK			*	*											*	
ZHZ				*											*	
SK	*		*	*	*					*				*	*	
LK						*			*				*			
Banja Luka			*	*											*	
Prijedor			*	*	*									*	*	
Trebinje	*		*	*	*					*				*	*	
Bijeljina						*			*			*	*			
Doboj		*				*	*	*	*		*	*	*			*
Brčko															*	

U finalnom istraživanju prosječno najbolji rezultat koji su ostvarili učenici iz Trebinja statistički je izjednačen s rezultatima 9 kantona/županija/regija (POS, BPK, SBK, HNK, ZHZ, SK, LK; Banja Luka i Prijedor). Svi ti kantoni/županije/regije, uz iznimku POS-a, statistički

su značajno bolji od USK, TK i ZEDO kantona, između kojih statistički nema razlike, što znači da su sva tri podjednako manje uspješna (v. Tablicu 11).

Ti rezultati navode na zaključak da rangiranje kantona/županija/regija prema prosječno ostvarenim bodovima nema opravdanja. No na temelju tih podataka možemo razlikovati uspješnije i manje uspješne kantone/županije/regije (Sl. 3). Među uspješnijima nalaze se USK, SK, ZEDO, Trebinje i Brčko Distrikt te TK, SBK, Banja Luka i Prijedor, tj. 9 od ukupno 16 administrativnih jedinica u kojima su učenici ostvarili porast rezultata između inicijalnog i finalnog ispitivanja od 1 do 6 bodova. Manje uspješni kantoni/županije/regije su POS, HNK, ZHZ, LK, BPK, Bijeljina i Doboj, tj. 7 od ukupno 16 administrativnih jedinica u kojima je u finalnom ispitivanju uočen blagi rast ili blagi pad.

Slika 3: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z- vrijednostima prema kantonima/županijama/regijama

4.1.1.3. Znanje prema jeziku na kojemu se provodi NPP

Iako jezična pripadnost učenika ne bi trebala biti čimbenik njihova boljeg ili lošijeg poznavanja demokracije, ljudskih prava i građanstva, postojanje razlika u NPP-u po entitetskoj osnovi ne isključuje tu mogućnost. U skladu s tim, u inicijalnom i finalnom ispitivanju smo usporedili rezultate učenika koji pripadaju trima dominantnim jezičnim grupama: bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj (v. Tablicu 12).

U inicijalnom istraživanju prosječno najbolji rezultat su postigli učenici iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku, a najlošiji učenici koji su uključeni u NPP na bosanskom jeziku, s razlikom od oko 2,5 bodova, koja je statistički značajna ($F_{2,1502}=23,10$; $p>0,01$).

U finalnom ispitivanju razlike među grupama su smanjene, a promijenio se i poredak među njima. Podaci iz Tablice 12 govore da su učenici škola koje provode NPP na bosanskom jeziku poboljšali svoj rezultat za 3 boda, učenici iz škola s NPP na srpskom jeziku za oko 1,5 bodova, a učenici koji su obuhvaćeni NPP na hrvatskom jeziku su blago 'pali'. Zbog toga su prva i treća grupa u finalnom ispitivanju zamijenile mjesta, a razlika između najbolje i najlošije plasiranih sada je iznosila 0,76 bodova. Ta razlika je statistički mala, a praktički zanemariva, pa se može reći da između tih triju grupa nema bitnijih razlika ($F_{2,1682}=2,41$; $p>0,01$) (v. Sl. 4.).

Tablica 12: *Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema jeziku na kojemu se provodi NPP*

NPP	INICIJALNO ISPITIVANJE					FINALNO ISPITIVANJE				
	N	Mean	S.D.	Min	Max	N	Mean	S.D.	Min	Max
učenici škola s NPP na bosanskom jeziku	774	16,82	5,16	1	31	846	19,61	5,85	6	32
učenici škola s NPP na hrvatskom jeziku	295	19,21	5,53	5	32	409	18,85	6,05	6	32
učenici škola s NPP na srpskom jeziku	436	17,90	5,19	2	33	430	19,43	5,48	6	35
Total	1505	17,60	5,32	1	33	1685	19,38	5,81	6	35

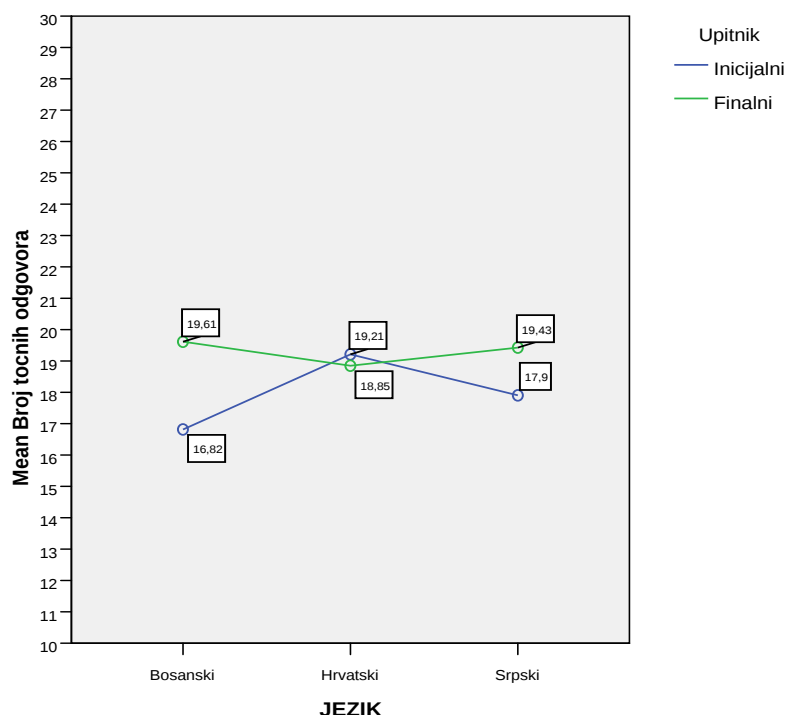
Ukrštanjem rezultata izraženih u kvartilima i jezika (v. Tablicu 13) lakše uočavamo odnose. U inicijalnom ispitivanju su se učenici iz škola koje provode NPP na bosanskom jeziku gotovo podjednako rasporedili po svim kvartilima; među učenicima iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku zamjetno najveći broj se našao u 4. kvartilu, a učenici iz škola s NPP na srpskom jeziku su se većinski našli u 3. i 4. kvartilu. U finalnom ispitivanju učenici iz škola s NPP na bosanskom jeziku su pali u 1. kvartilu i znatno porasli u 4. kvartilu, učenici iz škola s NPP na hrvatskom jeziku su se gotovo prepolovili u posljednjem kvartilu, a učenici iz škola s NPP na srpskom jeziku su blago pali u 4. u korist 2. i 3. kvartila.

Tablica 13: *Postotak točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika po kvartilima prema jeziku na kojemu se provodi NPP*

BODOVI	JEZIK					
	UČENICI IZ ŠKOLA S NPP NA BOSANSKOM JEZIKU		UČENICI IZ ŠKOLA S NPP NA HRVATSKOM JEZIKU		UČENICI IZ ŠKOLA S NPP NA SRPSKOM JEZIKU	
	IN %	FIN %	IN %	FIN %	IN %	FIN %
1. kvartil	27,1	21,3	15,9	26,9	20,2	19,8
2. kvartil	21,4	21,4	21,0	21,3	19,3	23,7
3. kvartil	27,1	24,7	19,0	25,4	28,7	29,1

4. kvartil	24,3	32,6	44,1	26,4	31,9	27,4

Iako razlike između inicijalnog i finalnog ispitivanja ne možemo statistički potvrditi, odnosi u Sl. 4 nam ipak dopuštaju zaključak da je u dvije od tri grupe došlo do napretka u znanju. Učenici iz škola koje provode NPP na bosanskom jeziku u prosjeku su ostvarili najveći pozitivan skok između inicijalnog i finalnog ispitivanja, učenici iz škola s NPP na srpskom jeziku su u tom razdoblju također donekle poboljšali svoj rezultat, a samo su učenici uključeni u NPP na hrvatskom jeziku blago stagnirali.

Slika 4: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z- vrijednostima prema jeziku na kojemu se provodi NPP

Je li te podatke moguće dovesti u vezu s činjenicom da se program DLJP-a, usprkos postojanju Zajedničke jezgre, ne ostvaruje u školama koje provode NPP na hrvatskom jeziku? Naime, za razliku od škola s NPP na bosanskom i srpskom jeziku, u kojima se DLJP provodi, škole koje provode NPP na hrvatskom jeziku uvele su, umjesto DLJP-a, predmet politika i gospodarstvo iz NPP za srednje škole Republike Hrvatske, koji se sadržajno i metodički razlikuje od DLJP-a. Unatoč nastojanju da se sadržaji DLJP-a uključe u nastavu politike i gospodarstva, ta integracija nije provedena na odgovarajući način, budući da je broj sati namijenjen temama demokracije i ljudskih prava u odnosu na druge NPP prepolovljen. Uzmemo li u obzir da srednjoškolci o tim temama uče i izvan škole, moglo bi se pretpostaviti da je prvo mjesto učenika iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku u inicijalnom ispitivanju posljedica njihove bolje informiranosti u startu, a njihovo zadnje mjesto u finalnom ispitivanju posljedica nedostatka odgovarajuće nastave, u koju su u međuvremenu bili uključeni učenici iz škola koje provode NPP na bosanskom i srpskom jeziku. Nastava iz DLJP-a, preko koje srednjoškolci stječu sustavna znanja i vještine iz tog područja, sigurno je učenicima iz škola koje provode NPP na bosanskom i srpskom jeziku pomogla da nadoknade

svoje početne slabije pozicije, dok je nedostatak te nastave učenike iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku lišio mogućnosti sustavnog proširivanja znanja i vještina koje su pokazali u inicijalnom ispitivanju. Zbog toga su oni u razmaku od samo nekoliko mjeseci stagnirali, dok su ih njihovi vršnjaci iz škola u kojima se nastava izvodi na druga dva službena jezika u BiH ne samo dostigli nego i blago prestigli.

4.1.1.4. Znanje prema vrsti škole

Osim dijela škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku, program DLJP-a se ostvaruje relativno ujednačeno i u skladu sa Zajedničkom jezgrom u velikoj većini gimnazija, te četverogodišnjih i trogodišnjih stručnih škola u BiH. U skladu s tim, među učenicima koji pohađaju te tri vrste škola ne bi trebalo očekivati veću razliku u znanju iz ovog područja. Točno stanje programa je sljedeće:

- Prema podacima iz 2008. godine, u većini kantona u kojima se provodi NPP na bosanskom jeziku⁷ dosljedno se provodi i Zajednička jezgra. Iznimke su Tuzlanski kanton, u kojemu se DLJP provodi u drugom razredu gimnazije, i Zeničko-Dobojski kanton, u kojemu su sadržaji određeni Zajedničkom jezgrom reducirani, a na njihovo mjesto je uvedeno humanitarno pravo sa 16 sati.
- U Republici Srpskoj predmet se izučava sa po dva sata sedmično u trećem razredu srednjih tehničkih i zanatskih škola, dok se u gimnazijama izučava u četvrtom razredu.
- U Hercegovačko neretvanskom kantonu/županiji i u kantonu/županiji Središnja Bosna ostvaruju se dva odvojena nastavna programa, jedan na bosanskom i jedan na hrvatskom jeziku.
- U županijama koje rade po NPP na hrvatskom jeziku⁸ sadržaji se provode u završnim razredima srednjih škola u okviru predmeta politika i gospodarstvo, i to u gimnazijama sa 16 sati godišnje, a u srednjim tehničkim i stručnim školama sa po 32 sata godišnje.

Istraživanjem su utvrđene razlike u znanju učenika u odnosu na vrstu škole (v. Tablicu 14). U oba ispitivanja učenici gimnazija postigli su prosječno najbolji rezultat, koji je za 6 bodova bolji od najslabije grupe - učenika trogodišnjih stručnih škola. U inicijalnom ispitivanju su se učenici četverogodišnje srednje škole našli u sredini s razlikom od oko 3 boda. U finalnom ispitivanju razlika između prvoplasiranih i drugoplasiranih je smanjena za jedan bod, a razlika između njih i trećeplasiranih je ostala relativno ista.

Razlika među školama je statistički značajna i za inicijalno ($F_{2,1502}=152,55$; $p<0,01$) i za finalno ispitivanje ($F_{2,1682}=118,56$; $p<0,01$). U oba ispitivanja gimnazijalci su statistički značajno više znali o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu od učenika četverogodišnje i trogodišnje stručne škole, ali su i učenici četverogodišnje stručne škole statistički značajno bili bolji od učenika trogodišnje stručne škole.

Tablica 14: *Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema vrsti škole*

⁷ Bosansko-podrinjski, Tuzlanski, Zeničko-dobojski, Sarajevski, Unsko-sanski te dijelovi Hercegovačko neretvanskog i Srednje-bosanskog kantona

⁸ Posavska, Zapadno-hercegovačka i Županija 10 (Herceg-bosanska) te dijelovi Hercegovačko-neretvanske i Županije Središnja Bosna

VRSTA ŠKOLE	INICIJALNO ISPITIVANJE					FINALNO ISPITIVANJE				
	N	Mean	S.D.	Min	Max	N	Mean	S.D.	Min	Max
gimnazija	701	19,76	4,87	7	33	805	20,90	5,04	6	35
4-god. stručna	660	16,27	4,78	2	31	667	19,10	6,14	6	32
3-god. stručna	144	13,23	5,10	1	28	213	14,48	4,50	6	30
Total	1505	17,60	5,32	1	33	1685	19,38	5,81	6	35

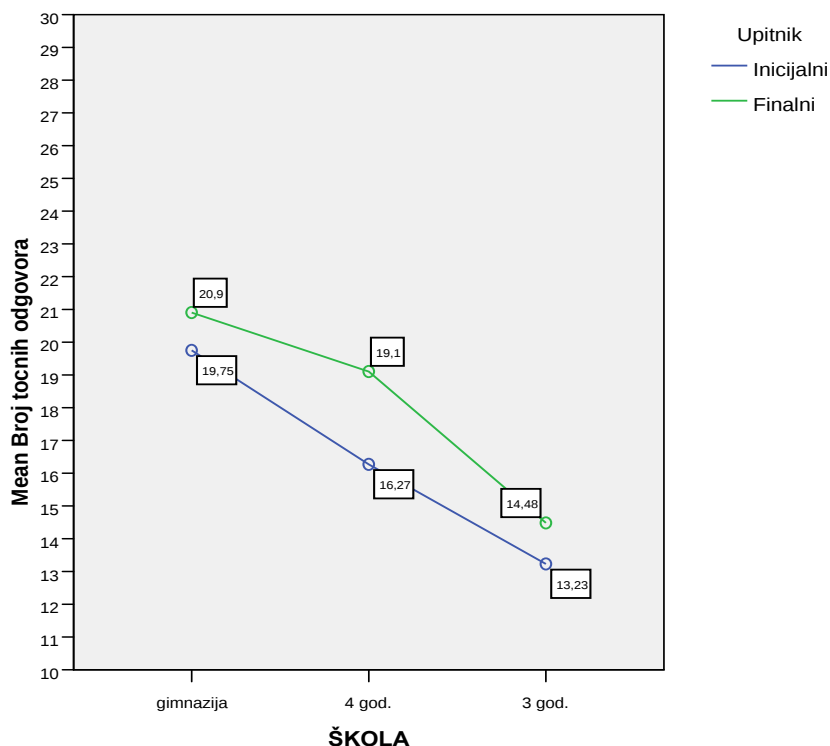
Usporede li se podaci inicijalnog i finalnog ispitivanja može se zaključiti da je kod učenika sva tri tipa škola došlo do blagog napretka, pri čemu su najveći pozitivan pomak ostvarili učenici četverogodišnjih stručnih škola (v. Sl. 8). Ipak, valja naglasiti da je u oba ispitivanja samo prosječan rezultat gimnazijalaca znatno iznad općeg prosjeka, da su se učenici četverogodišnje stručne škole smjestili oko prosjeka, a da su učenici trogodišnje strukovne škole skoro 6 bodova ispod prosjeka.

Pregled bodova u kvartilima za sve tri grupe dopunjuje prethodne nalaze (v. Tablicu 15). U inicijalnom ispitivanju najviše gimnazijalaca se našlo u 4. kvartilu, učenici četverogodišnjih strukovnih škola su se otprilike podjednako rasporedili u prva tri kvartila, a učenici trogodišnjih strukovnih škola uvjerljivo su zauzeli 1. kvartil. U finalnom ispitivanju gimnazijalci su nešto oslabili u 4., ali su blago porasli u 3. kvartilu. Učenici četverogodišnje stručne škole ostali su otprilike podjednako raspršeni u prva tri kvartila, ali su najviše od svih porasli u 4. kvartilu i time smanjili razliku prema gimnazijalcima. Većina učenika trogodišnje strukovne škole i dalje je ostala u 1. kvartilu, no blago su porasli u 2. i 3. na račun 4. kvartila iz inicijalnog ispitivanja.

Tablica 15: *Postotak točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika po kvartilima prema vrsti škole*

BODOVI	VRSTA ŠKOLE					
	gimnazija		4-god. stručna		3-god. strukovna	
	IN %	FIN %	IN %	FIN %	IN %	FIN %
1. kvartil	9,7	11,4	28,9	23,4	59,7	59,6
2. kvartil	17,0	18,1	25,3	26,7	18,1	21,6
3. kvartil	28,4	32,2	26,8	22,5	10,4	13,6
4. kvartil	44,9	38,3	18,9	27,4	11,8	5,2

Čini se da su tijekom školske godine učenici četverogodišnjih stručnih škola najviše napredovali, za razliku od gimnazijalaca i učenika trogodišnjih stručnih škola, koji u tom razdoblju nisu pokazali značajniji skok (v. Sl. 5).

Slika 5: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema vrsti škole

4.1.1.5. Znanje prema razrednoj pripadnosti

Slične rezultate dobivamo i kad promatramo prosječne bodove po razredima. U uzorku su se našli učenici drugoga, trećega i četvrtog razreda, pri čemu su ispitanici 2. razreda bili i učenici trogodišnjih stručnih škola i gimnazijalci iz TK kantona, kod kojih se DLJP sluša u tom razredu. Ispitanici četvrtog razreda bili su ili gimnazijalci ili učenici četverogodišnje stručne škole. Razlike među grupama statistički su značajne u inicijalnom ($F_{2,1502}=98,11$; $p<0,01$) i finalnom ispitivanju ($F_{2,1682}=51,28$; $p<0,01$) (v. Tablicu 16).

Tablica 16: Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema razrednoj pripadnosti

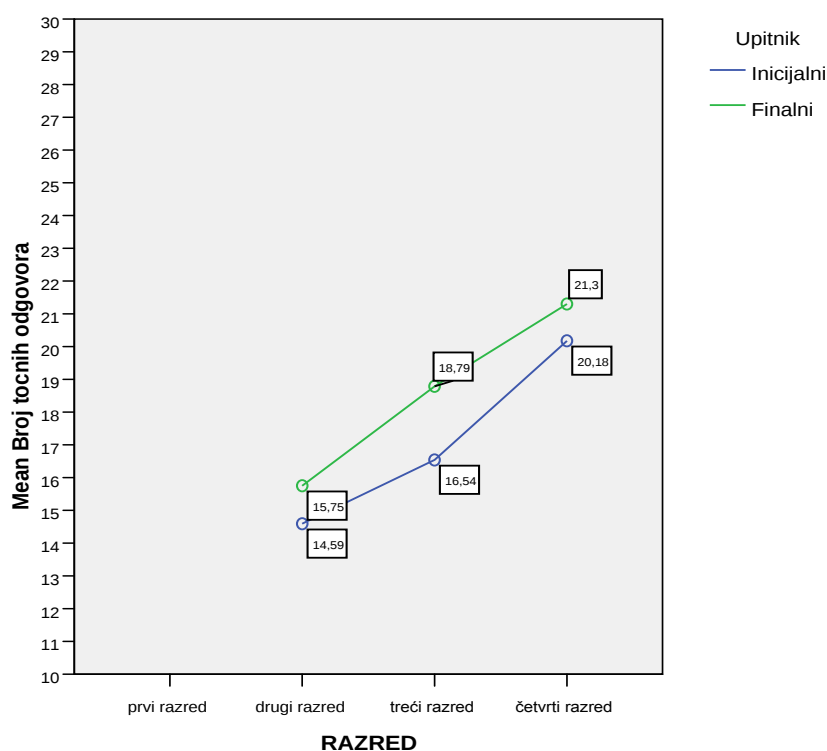
RAZRED	INICIJALNO ISPITIVANJE					FINALNO ISPITIVANJE				
	N	Mean	S.D.	Min	Max	N	Mean	S.D.	Min	Max
2. razred	71	14,59	4,19	7	28	80	15,75	4,83	6	30
3. razred	957	16,54	4,99	1	31	1110	18,79	5,72	6	32
4. razred	477	20,19	5,15	5	33	495	21,30	5,61	6	35
Total	1505	17,60	5,32	1	33	1685	19,38	5,81	6	35

Usporedimo li rezultate inicijalnog i finalnog ispitivanja, uočavamo da je u sve tri grupe došlo do blagog pozitivnog pomaka u finalnom ispitivanju, pri čemu je porast nešto izraženiji kod

učenika trećeg razreda (v. Sl. 6). Učenici 2. razreda su u najvećem postotku ostali u 1. kvartilu, ali su u finalnom, u odnosu na inicijalni blago porasli. Učenici 3. razreda u inicijalnom su se relativno ravnomjerno rasporedili u sva četiri kvartila, ali su u finalnom ispitivanju blago porasli u 4. kvartilu. Učenici četvrtog razreda su u oba ispitivanja u najvećem postotku smješteni u 4. kvartilu, u kojemu su u finalnom blago pali, ali su zato sada porasli u 3. kvartilu (v. Tablicu 17).

Tablica 17: Postotak točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika po kvartilima prema razrednoj pripadnosti

BODOVI	2. razred		3. razred		4. razred	
	IN %	FIN %	IN %	FIN %	IN %	FIN %
1. kvartil	42,3	43,8	27,9	25,3	10,1	11,9
2. kvartil	28,2	25,0	22,7	24,0	15,7	17,0
3. kvartil	23,9	23,8	26,6	24,5	24,9	29,7
4. kvartil	5,6	7,5	22,6	26,2	49,3	41,4

Slika 6: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema razrednoj pripadnosti

4.1.1.6. Znanje prema uspjehu na kraju školske godine

Učenici su školsku godinu koja je prethodila istraživanju prošli prosječnom ocjenom 3,86, što potvrđuje mišljenje javnosti o blagim kriterijima ocjenjivanja i prevelikom broju «odlikaša»: u uzorku se našlo oko dvije trećine vrlo dobrih i odličnih učenika.

Tablica 18: *Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema školskom uspjehu u prethodnoj godini*

USPJEH	INICIJALNO ISPITIVANJE					FINALNO ISPITIVANJE				
	N	Mean	S.D.	Min	Max	N	Mean	S.D.	Min	Max
dovoljan (2)	25	12,92	5,90	1	21	34	17,00	4,44	10	26
dobar (3)	486	15,83	4,98	2	33	526	18,34	5,98	6	32
vrlo dobar (4)	636	17,99	5,09	5	31	731	19,63	5,66	6	35
odličan (5)	339	20,00	4,97	8	32	373	20,61	5,57	7	33
Total	1486	17,66	5,31	1	33	1664	19,39	5,79	6	35

Razlike u znanju među učenicima po općem školskom uspjehu (v. Tablicu 18) statistički su značajne i u inicijalnom ($F_{3,1482}=53,89$; $p<0,01$) i u finalnom ispitivanju ($F_{3,1660}=13,97$; $p<0,01$). U inicijalnom ispitivanju razlika između najboljih i najlošijih bila je 7 bodova, ali se u finalnom smanjila za oko 4 boda. Odlikaši su statistički značajno bolji od ostalih grupa; vrlo dobri su bolji od dobrih i dovoljnih, ali dobri nisu statistički značajno bolji od dovoljnih. To znači da je razlika između prosječnih rezultata zadnje dvije grupe dobivena slučajno i da populaciju učenika srednje škole na početku i na kraju godine možemo sa sigurnošću podijeliti na odlikaše, koji su najbolji poznavatelji sadržaja DLJP-a, vrlo dobre koji znaju nešto manje te na dobre i dovoljne koji zajedno čine najslabiju grupu.

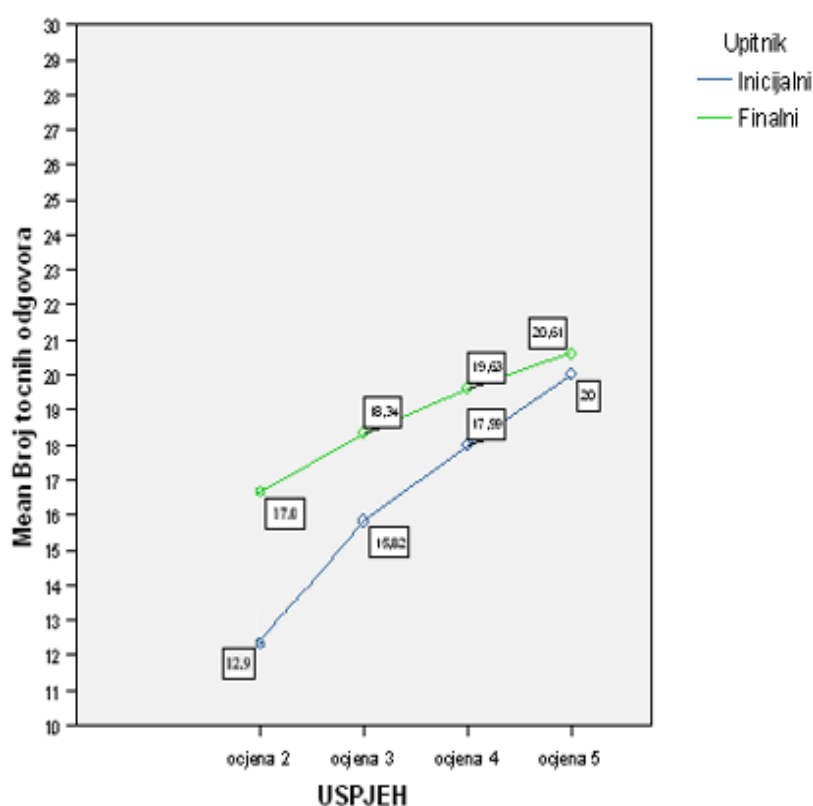
Tablica 19: *Postotak točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika po kvartilima prema školskom uspjehu u prethodnoj godini*

	USPJEH NA KRAJU GODINE							
BODOVI	dovoljan		dobar		vrlo dobar		odličan	
	IN %	FIN %	IN %	FIN %	IN %	FIN %	IN %	FIN %
1. kvartil	52,0	26,5	34,4	29,8	19,8	20,2	8,6	14,2
2. kvartil	24,0	41,2	22,8	22,6	20,1	22,7	20,5	18,2
3. kvartil	16,0	23,5	25,7	22,2	27,7	26,4	21,6	30,8
4. kvartil	8,0	8,8	17,1	25,3	32,4	30,6	48,1	36,7

Promotrimo li distribucije po kvartilima (v. Tablicu 19), vidljivo je da se u inicijalnom ispitivanju više od polovice dovoljnih smjestilo u najniži kvartil; dobrih je najviše bilo u prvom, a najmanje u 4. kvartilu; vrlo dobri su se rasporedili obrnuto - najmanje ih je bilo u 1. a najviše u 4. kvartilu, a nešto malo manje od polovice odlikaša smješteno je u 4. kvartil. U finalnom ispitivanju među dovoljnim u 1. kvartilu je ostala samo četvrtina, ali su zato skoro duplo porasli u 2. kvartilu; dobri su se gotovo podjednako rasporedili u sva četiri kvartila, s

tim da su znatno porasli u 4. kvartilu; vrlo dobri su blago pali u najviša dva kvartila; odlični su pali u posljednjemu, ali su porasli u 3. kvartilu.

Iako zbog velikih razlika u veličini među uzorcima dovoljnih učenika u odnosu na ostale grupe ne možemo izvoditi pouzdane zaključke, podaci iz Tablice 18 i 19 te Sl. 7 nam sugeriraju da je između inicijalnog i finalnog ispitivanja do najvećeg skoka rezultata u prosjeku došlo kod dovoljnih. Dobri su blago poboljšali svoj rezultat zbog porasta u posljednjem kvartilu, no ne dovoljno da bi se «odlijepili» od dovoljnih. I konačno, vrlo dobri i odlični su stagnirali. Iako se njihovi rezultati i u finalnom ispitivanju statistički značajno razlikuju međusobno i u odnosu na dobre i dovoljne, oni su se otprilike zadržali na razini znanja iz inicijalnog ispitivanja. To znači da su najveći dobitnici nastave DLJP-a dovoljni učenici te učenici koji su prethodnu školsku godinu završili prosječnom ocjenom dobar.

Slika 7: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema školskom uspjehu u prethodnoj godini

4.1.1.7. Znanje prema spolu

Spolna pripadnost se nije pojavila kao prediktor znanja u inicijalnom ispitivanju, što potvrđuje nediskriminativnost inicijalnog upitnika (v. Tablicu 20). Razlika između učenika i učenica iznosi praktički i statistički zanemarivih 0,32 boda ($t_{1466} = -1,25$; $p > 0.01$). U finalnom ispitivanju učenice su u prosjeku bile bolje od učenika za 1,29 bodova. Iako je ta razlika vrlo

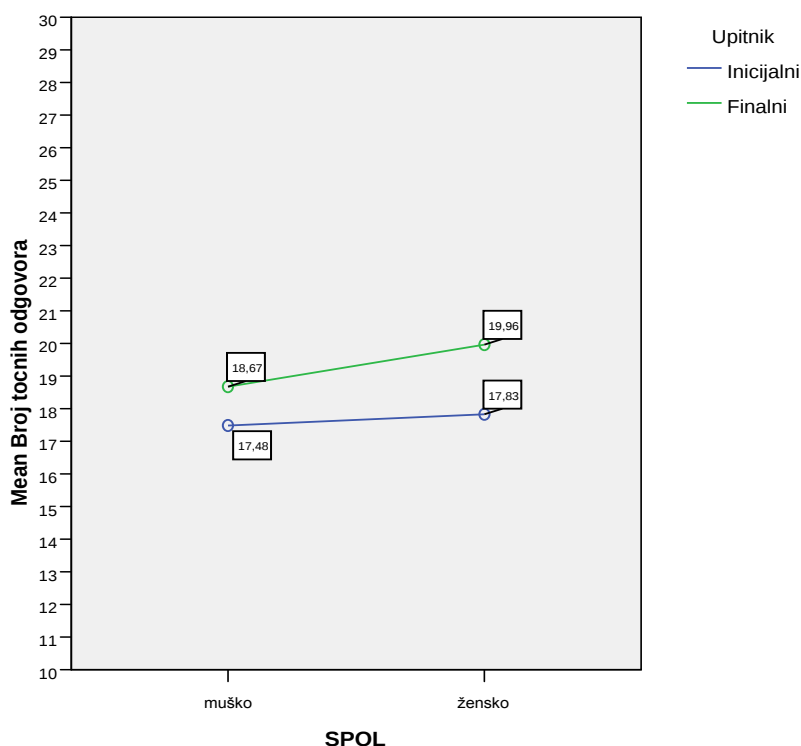
mala, pokazalo se da ona nije slučajna ($t_{1643} = -4,48$; $p < 0.01$). Razlike između inicijalnog i finalnog ispitivanja izražene u z-vrijednostima, prikazane su u Sl. 8.

Tablica 20: *Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema spolu*

SPOL	INICIJALNO ISPITIVANJE					FINALNO ISPITIVANJE				
	N	Mean	S.D.	Min	Max	N	Mean	S.D.	Min	Max
muški	615	17,48	5,30	1	33	691	18,67	5,56	6	35
ženski	853	17,83	5,27	5	32	954	19,96	5,90	6	34
Total	1468	17,60	5,32	1	33	1645	19,42	5,79	6	35

Kad se analiziraju razlike po kvartilima, uočava se da su, za razliku od inicijalnog ispitivanja, u finalnom učenice u znatnoj prednosti pred učenicima u najvišem kvartilu, što je utjecalo na pojavu razlika između ove dvije skupine. Od ukupnog broja učenika 7,5% ih je imalo više od 75% točnih odgovora, dok je kod učenica taj omjer bio 12,4%.

To bi moglo značiti da su, nakon izjednačenog starta, učenice posvetile veću pozornost temama demokracije, ljudskih prava i građanstva te da su, kroz nekoliko mjeseci nastave, više od svojih muških vršnjaka iskoristile mogućnosti za učenje koje im je pružio DLJP.

Slika 8: *Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema spolu*

4.1.1.8. Znanje prema obrazovanju roditelja

U ovom dijelu izvještaja nastojali smo odgovoriti na pitanje jesu li učenici čiji roditelji imaju viši stupanj obrazovanja bolji poznavatelji sadržaja DLJP-a od učenika čiji roditelji imaju niži stupanj obrazovanja. Prije obrade smo, zbog malog broja učenika u dvije krajnje kategorije ('bez završene osnovne škole' i 'poslijediplomski i specijalizacija') izvršili korekciju, tako što smo ranije kategorije 'bez završene osnovne škole' i 'završena osnovna škola' objedinili u novu kategoriju 'osnovna škola', a ranije kategorije 'završena viša škola ili fakultet' i 'poslijediplomski i specijalizacija' u novu kategoriju 'viša škola, fakultet'. Time smo umjesto ranijih pet kategorija, za oba roditelja dobili tri.

Tablica 21: *Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema stupnju obrazovanja oca*

OBRAZOVANJE OCA	INICIJALNO ISPITIVANJE					FINALNO ISPITIVANJE				
	N	Mean	S.D.	Min	Max	N	Mean	S.D.	Min	Max
osnovna škola	105	14,89	5,23	5	31	212	18,30	5,45	6	31
srednja škola	920	17,63	5,27	2	32	985	19,45	5,93	6	34
viša škola, fakultet	427	18,68	5,08	1	33	440	19,86	5,57	8	35
Total	1452	17,74	5,29	1	33	1637	19,41	5,79	6	35

Pogledaju li se prosjeci u Tablici 21 i 22 uočava se da su u oba ispitivanja učenici čiji očevi i majke imaju završenu višu školu ili fakultet ostvarili iznadprosječan rezultat, da je rezultat učenika čiji roditelji imaju srednju školu blizak općem prosjeku, a da je rezultat učenika čiji roditelji imaju samo završenu osnovnu školu ispodprosječan. Prosječni rezultati triju grupa učenika dobivenih prema stupnju obrazovanja oca, odnosno majke statistički se značajno razlikuju u inicijalnom (za oca je $F_{2,1449}=22,94$; $p<0,01$, a za majku $F_{2,1452}=20,20$; $p<0,01$) i u finalnom ispitivanju (za oca je $F_{2,1634}=5,28$; $p<0,01$, a za majku $F_{2,1645}=5,44$; $p<0,01$).

Tablica 22: *Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema stupnju obrazovanja majke*

OBRAZOVANJE MAJKE	INICIJALNO ISPITIVANJE					FINALNO ISPITIVANJE				
	N	Mean	S.D.	Min	Max	N	Mean	S.D.	Min	Max
osnovna škola	225	15,91	4,89	5	29	178	18,53	5,71	6	32
srednja škola	924	17,86	5,22	2	32	981	19,24	5,90	6	34
viša škola, fakultet	306	18,77	5,36	1	33	489	20,04	5,52	7	35
Total	1455	17,75	5,27	1	33	1648	19,40	5,78	6	35

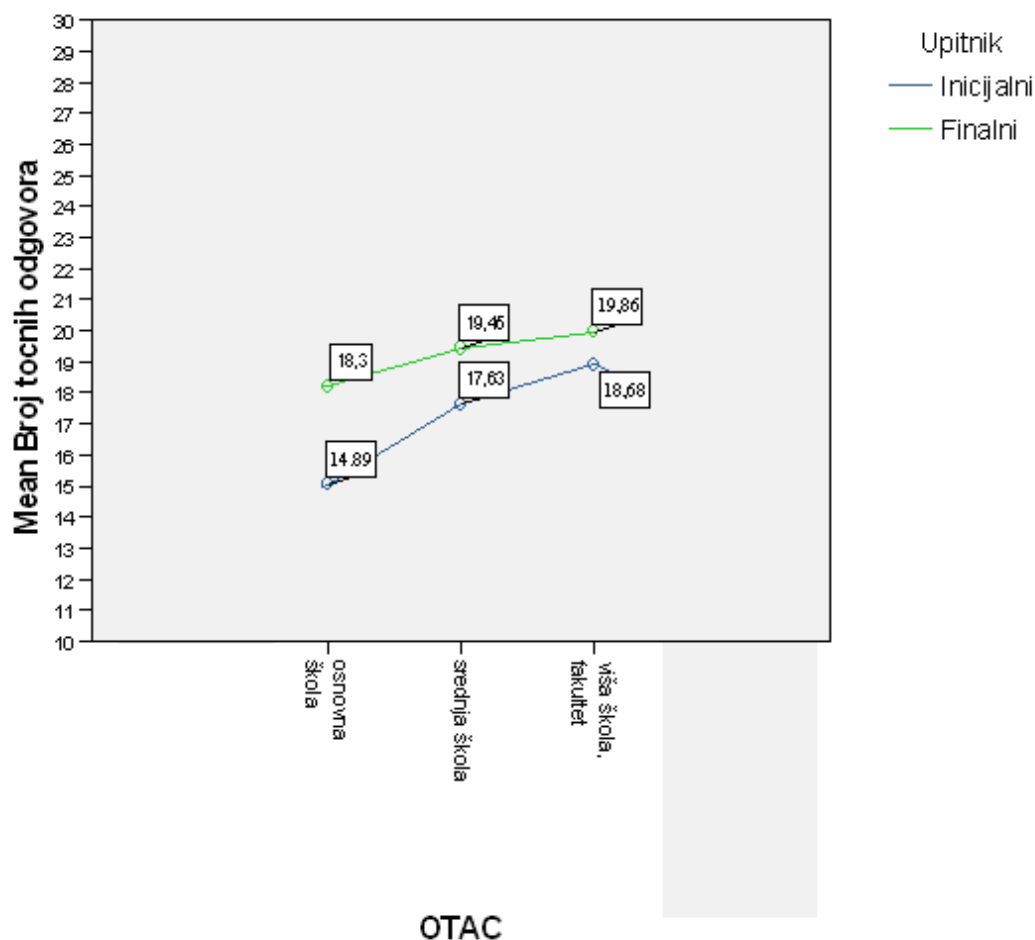
Čini se da poznavanje sadržaja DLJP-a kod učenika srednje škole raste sa stupnjem obrazovanja i oca i majke. Učenici treće grupe učenika, dakle oni čiji očevi, odnosno majke imaju visoko obrazovanje, statistički su značajno bolji od učenika prve i druge grupe (čiji roditelji imaju osnovnu, odnosno srednju školu). Učenici čiji očevi, odnosno majke imaju

srednju školu statistički su slabiji od učenika čiji roditelji imaju najviši stupanj obrazovanja, ali su značajno bolji od učenika čiji roditelji imaju najniži stupanj obrazovanja.

Iako se i u finalnom ispitivanju pokazalo da stupanj obrazovanja oba roditelja prati bolji rezultat u ispitivanju znanja iz demokracije, ljudskih prava i građanstva, odnosi među uspostavljenim grupama su nešto drugačiji. Pokazalo se, naime, da su učenici čiji očevi imaju najviše obrazovanje statistički značajno bolji poznavatelji sadržaja DLJP-a od učenika čiji očevi imaju najniže obrazovanje, ali ne i od učenika čiji očevi imaju završenu srednju školu. Drugim riječima, u finalnom ispitivanju se u odnosu na obrazovanje oca 'izgubila' distinkcija u prosječnom rezultatu između druge (otac sa srednjom školom) i treće grupe (otac s višim ili visokim obrazovanjem). U odnosu na stupanj obrazovanja majke dogodila se drugačija promjena. Učenici čije majke imaju više i visoko obrazovanje statistički su značajno bolji od preostale dvije grupe, koje se pak međusobno statistički ne razlikuju.

Iz toga možemo zaključiti da je podjela u Tablici 22 opravdana za inicijalno ispitivanje, i to za oba roditelja, ali ne i za finalno ispitivanje. Početkom školske godine učenici su, u odnosu na obrazovanje oca i majke, činili tri grupe. Oni učenici čiji roditelji imaju više i visoko obrazovanje bili su tada bolji i od učenika čiji roditelji imaju osnovnu i od učenika čiji roditelji imaju srednju školu.

U finalnom ispitivanju učenici čiji očevi imaju više i visoko obrazovanje nisu pokazali statistički značajno bolje rezultate od grupe učenika čiji očevi imaju srednju školu, ali se jedni i drugi statistički značajno razlikuju od prve grupe. To znači da smo na kraju godine u srednjoškolskoj populaciji, u odnosu na obrazovanje oca, dobili dvije grupe: grupu boljih poznavatelja sadržaja DLJP-a, koju čine učenici čiji očevi imaju srednju, višu i visoku školu, i grupu slabijih poznavatelja čiji roditelji imaju osnovnu školu. No u odnosu na obrazovanje majke učenici su se podijelili drugačije. Učenici čije majke imaju višu školu postigli su statistički značajno bolji rezultat od učenika čije majke imaju srednju ili osnovnu školu, no nije utvrđena razlika između zadnje dvije grupe. To znači da smo i u odnosu na obrazovanje majke na kraju godine dobili dvije grupe učenika, ali to nisu iste one grupe koje se formiraju kad je kriterij obrazovanje oca. Ovdje imamo grupu boljih poznavatelja kojima su majke višeg i visokog obrazovanja i grupu slabijih poznavatelja kojima majke imaju srednje ili osnovno obrazovanje.

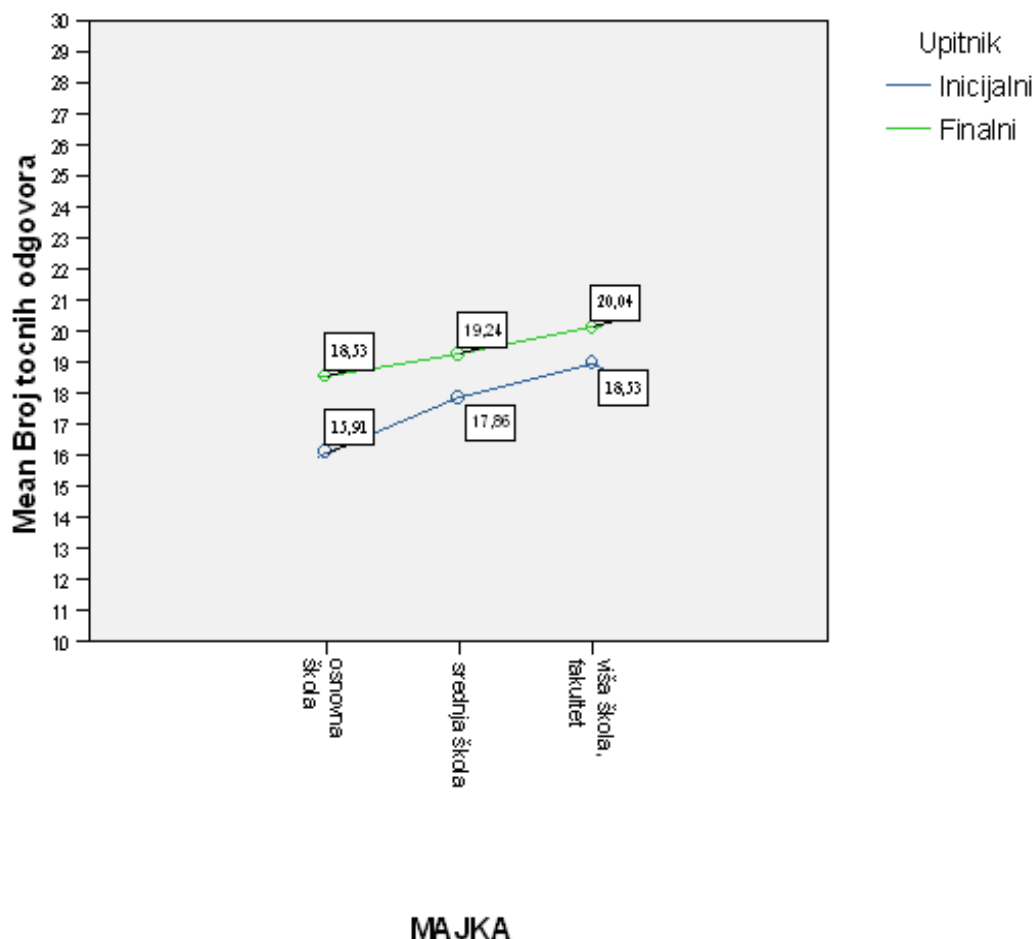
Slika 9: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema obrazovanju oca

Između inicijalnog i finalnog ispitivanja zamijećen je pozitivan pomak u svim kategorijama učenika u odnosu na obrazovanje roditelja (v. Sl. 9 i 10). Svi učenici, bez obzira na obrazovni status roditelja, postigli su bolje rezultate u finalnom ispitivanju, pri čemu je najveći pomak od 4, odnosno 5 bodova zabilježen kod učenika čiji otac, odnosno majka nemaju završenu osnovnu školu.

U odnosu na obrazovanje oca, u oba ispitivanja uočena je najveća razlika u prosječnom broju bodova između učenika čiji očevi nemaju završenu osnovnu školu i učenika čiji očevi imaju završenu višu školu ili fakultet. U inicijalnom ispitivanju razlika iznosi više od 5 bodova, a u finalnom je ona smanjena na 1 bod, zbog znatnog pozitivnog pomaka grupe učenika čiji očevi nemaju završenu osnovnu školu. Slične omjere nalazimo i kad se promatra obrazovni status majke. Učenici čije su majke završile višu školu ili fakultet također su bili bolji za prosječno 5 bodova u inicijalnom i za nešto manje od 2 boda u finalnom ispitivanju od učenika čije majke nemaju završenu osnovnu školu.

Ti rezultati idu u prilog istraživanjima koji potvrđuju ulogu roditelja u formiranje političke kulture djece i mladih. U pravilu, što je obrazovanje oca i majke više, to je znanje njihove djece u području demokracije, ljudskih prava i građanstva bolje. Znači li to da obrazovaniji

roditelji, neovisno o školi, više poučavaju svoju djecu o demokraciji ili, pak, da dopunskim informacijama i tumačenjima više sudjeluju u njihovom učenju školskog gradiva, ovim istraživanjem nije moguće utvrditi, pa to ostaje kao važno pitanje za buduća istraživanja. U svakom slučaju, prilikom planiranja nastave DLJP-a valja uzeti u obzir utjecaj roditelja na demokratski razvoj učenika te, u skladu s tim, ciljeve i zadatke nastave nastojati određivati i ostvarivati u suradnji i dogovoru s roditeljima.

Slika 10: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema obrazovanju majke

Analiza uspjeha u znanju po kvartilima u odnosu na obrazovanje roditelja dopunjuje prethodne analize. Tako se u inicijalnom ispitivanju pokazalo da se od ukupnog broja učenika čiji očevi imaju završenu osnovnu školu, jedna petina njih smjestila u prvom kvartilu, da su učenici čiji očevi imaju diplomu srednje škole najbrojniji u trećem (25,7%) i četvrtom kvartilu (32,1%), a da među učenicima visokoobrazovanih očeva dominiraju oni u četvrtom kvartilu (38,3%). Kad su rezultati u kvartilima ukršteni s obrazovanjem majke, nađeno je da je većina učenika čije majke imaju završenu osnovnu školu postigla do 50% bodova, da su se učenici čije majke imaju završenu srednju školu u najvećem broju smjestili u treći (26,6%) i četvrti kvartil (31,7%), a učenici čije majke imaju više ili visoko obrazovanje u četvrti kvartil (39,6%).

U finalnom ispitivanju su se učenici čiji očevi imaju osnovnu školu otprilike podjednako rasporedili u sva četiri kvartila, za razliku od inicijalnog ispitivanja u kojemu ih je najveći broj bio u prvom kvartilu. Učenici čiji su očevi završili srednju školu u najvećem broju su i u finalnom ispitivanju bili u trećem (27,7%) i četvrtom kvartilu (29,7%), a najveći broj učenika visokoobrazovanih očeva ostao je u četvrtom kvartilu (33,6%). Slične vrijednosti nalazimo i u odnosu na majku. Učenici čije majke imaju završenu osnovnu školu su se otprilike podjednako rasporedili po svim kvartilima, dok su oni čije majke imaju diplomu srednje škole i fakulteta otprilike ostali najbrojniji u onim kvartilima u kojima su se našli i u inicijalnom istraživanju.

4.1.2. Mišljenja i stavovi o DLJP-u

Učenikov uspjeh u nekom nastavnom predmetu pod utjecajem je niza međusobno isprepletenih i ovisnih faktora, među kojima su, kako pokazuju rezultati istraživanja koja smo analizirali na početku izvještaja, ključni sadržaj predmeta, pristup nastavnika/ce, udžbenik i atmosfera u razredu. Pristup nastavnika/ce prvenstveno se ogleda u izboru nastavnih metoda i izvora za učenje, odnosno poučavanje, dok se odnos između nastavnika/ce i učenika odražava u prevladavajućem tonu ili atmosferi tijekom nastave. Koliko i kako će učenici naučiti gradivo iz nekog predmeta, ovisi o kvalitetnoj realizaciji svake od te četiri dimenzije, što znači da je svaka od njih važna za procjenu ukupne kvalitete nastavnog predmeta, uključujući DLJP. Kvalitetna nastava podrazumijeva kvalitetan nastavni sadržaj, pristup nastavnika/ce koji olakšava aktivno učenje, kvalitetan udžbenik i poticajnu razrednu atmosferu. Takva nastava je istovremeno i učinkovita, što znači da se njome ostvaruju ciljevi i zadaci zbog kojih je određen predmet uveden u škole. Usprkos tome, kvaliteta nastave u pravilu se reducira na ocjene učenika, a ocjene na količinu zapamćenih nastavnih sadržaja.

Iako je učeničko znanje važan pokazatelj kvalitete nastave nekog predmeta, postoje i drugi važni, iako znatno manje korišteni pokazatelji, kao što su početna očekivanja koja učenici imaju od nastave i njihova procjena ispunjenja tih očekivanja na kraju školske godine, zadovoljstvo predmetom, zanimljivost predmeta u odnosu na druge predmete i mišljenje o osobnoj koristi koju imaju od predmeta.

U prethodnom poglavlju smo predstavili rezultate ispitivanja znanja srednjoškolaca iz područja demokracije, ljudskih prava i građanstva. Pitanja iz upitnika sačinjena su prema programu DLJP-a, koji je kao obavezni nastavni predmet pohađala velika većina naših ispitanika. Analizom rezultata potvrđen je pomak u znanju učenika između inicijalnog i finalnog ispitivanja, što se s određenom sigurnošću može pripisati utjecaju DLJP-a, iako ne treba isključiti ni utjecaj drugih političko-socijalizacijskih čimbenika, osobito medija, o čemu će biti više riječi kasnije.

S obzirom da su u finalnom ispitivanju od mogućih 36 bodova, učenici ostvarili prosječan rezultat od 19,38 i da je kod svih kategorija učenika došlo do pozitivnog pomaka u znanju, može se reći da je DLJP potvrdio svoju kvalitetu, čime su se opravdali razlozi uvođenja toga predmeta odgojno-obrazovni sustav BiH.

Kako bismo to egzaktno provjerili i u odnosu na druge pokazatelje, ispitali smo sljedeće:

- učenika očekivanja od DLJP-a na početku školske godine i njihovu ocjenu stupnja ostvarenosti na kraju školske godine;
- učenika zadovoljstvo odabranim dimenzijama DLJP-a (sadržajem predmeta, pristupom nastavnika/ce, udžbenikom i atmosferom u razredu tijekom nastave);
- učenika procjenu zanimljivosti predmeta i udžbenika DLJP-a u odnosu na druge predmete i udžbenike;
- učenika procjenu učestalosti primjene odabranih nastavnih metoda u DLJP-u;
- učenika ocjenu prevladavajuće razredne atmosfere tijekom nastave DLJP-a;
- učenika mišljenje o tome koliko im je DLJP pomogao da razviju neke vještine i sposobnosti koje su važne komponente aktivnog i odgovornog građanstva;
- učenika procjenu razine demokratskih odnosa u školi.

4.1.2.1. Očekivano i naučeno u DLJP-u

Kako bismo saznali koliko učenici na početku školske godine očekuju da će u DLJP-u naučiti o pojedinim temama koje su važne za život u demokratskom društvu, a onda i u kojoj mjeri su te teme naučili do kraja godine, odabrali smo 18 tema koje smo uključili u oba ispitivanja (v. Tablicu 23). U skladu s tim, u inicijalnom su ispitivanju na peterostupanjskoj skali (od 1= uopće ne očekujem da ću naučiti, do 5 = u potpunosti očekujem da ću naučiti) učenici procjenjivali koliko misle da će u DLJP-u naučiti o svakoj pojedinoj temi, a u finalnom na skali s istim brojem stupnjeva (od 1 = izrazito malo, do 5 = izrazito mnogo) određivali koliko su pojedinu temu i naučili.

Tablica 23: *Koliko učenici misle da će naučiti i koliko su naučili odabrane teme u nastavi DLJP-a (mean)*

	TEME	OČEKIVANO (inicijalno)			NAUČENO (finalno)		
		N	Mean	S.D.	N	Mean	S.D.
1	Što je građanin	1489	4,32	,898	1660	3,80	,964
2	Što je demokracija	1486	4,55	,830	1658	4,10	,924
3	Čemu služi vlast	1469	4,23	,936	1641	3,84	,985
4	Kako funkcionira vlast u BiH	1470	3,57	1,205	1626	3,37	1,140
5	Zašto je važno poznavati svoja prava i odgovornosti u demokraciji	1468	4,21	,915	1635	4,01	,969
6	Zašto je važno poštivati ustav i zakone	1475	4,17	,930	1634	3,62	,667
7	Koje su moja prava i dužnosti u školi	1475	4,16	1,079	1645	3,89	1,104
8	Koje su moja prava i dužnosti kao građanina BiH	1470	4,09	1,026	1625	3,78	1,051
9	Kako demokratskim putem zaštititi svoja prava i interese	1467	3,99	1,034	1630	3,38	,846
10	Koje su karakteristike demokratskog vođe	1462	3,58	1,130	1636	3,61	1,044
11	Zašto je participacija građana u demokratskom odlučivanju važna	1455	3,50	1,154	1632	3,43	1,100
12	Kako znati kojem političaru dati glas na izborima	1464	3,52	1,323	1626	3,41	1,217
13	Kako participirati u procesu donošenja odluka u školi	1462	3,51	1,178	1633	3,25	,939
14	Kako s drugim građanima participirati u poboljšanju života	1473	3,70	1,055	1626	3,55	1,054

	u zajednici						
15	Zašto je sloboda medija važna u demokratskom društvu	1468	3,88	1,040	1641	3,96	,994
16	Kako nenasilno rješavati konflikte	1472	4,01	1,121	1636	3,90	1,103
17	Zašto je važno njegovati kulturnu raznolikost BiH	1476	3,79	1,146	1632	3,65	1,196
18	Kako s predstavnicima drugih naroda i etničkih grupa u BiH raditi na ostvarenju zajedničkih ciljeva	1473	3,75	1,202	1657	3,45	1,201

Podaci u Tablici 23 potvrđuju ne samo da su učenici na početku godine u prosjeku imali visoka očekivanja od DLJP-a odnosu na sve predložene teme, nego i da su njihova očekivanja dobrim dijelom ispunjena. Razlika između očekivanoga i ostvarenoga varira po temama: o nekima su naučili nešto više, a o nekima nešto manje od očekivanoga. Tako su odnosu na temu br. 15 (razumijevanje razloga važnosti slobode medija u demokratskom društvu) naučili nešto više od onoga što su na početku očekivali, dok su u odnosu na temu br. 10 (poznavanje karakteristika demokratskog vođe) dobili otprilike onoliko koliko su i očekivali. Kod preostalih 16 tema učenici su dobili nešto manje od očekivanoga. Najveće razlike pojavile su se kod teme br. 6 (razumijevanje važnosti poštivanja ustava i zakona), 1 (razumijevanje pojma građanin), 2 (razumijevanje pojma demokracije), 3 (razumijevanje uloge vlasti) i 9 (poznavanje načina na koje se demokratskim putem štite svoja prava i interesi). No razlike ne znače neuspjeh DLJP-a. O dvije trećine tema učenici su naučili mnogo, a o jednoj trećini osrednje.

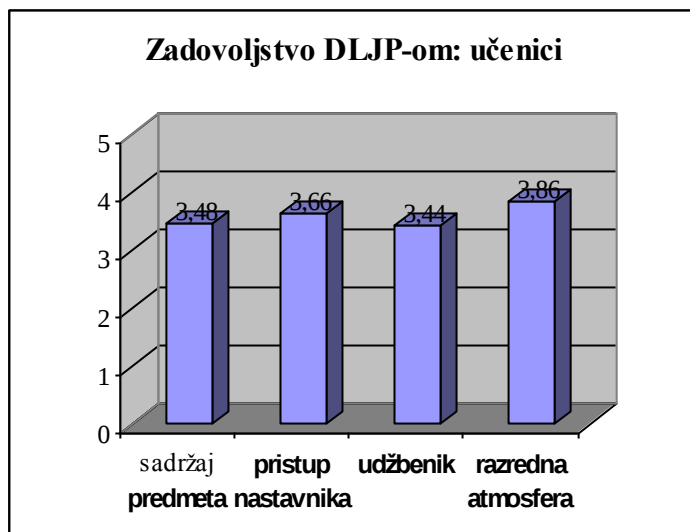
4.1.2.2. Zadovoljstvo DLJP-om

Kvalitetu DLJP-a još jednom smo provjerili preko varijable zadovoljstva učenika, pri čemu smo DLJP-a sveli na njegove četiri ključne dimenzije: sadržaj predmeta, pristup nastavnika/ce, udžbenik i razrednu atmosferu u nastavi. Iz podataka u Tablici 24 može se zaključiti da su učenici u prosjeku zadovoljni svim odabranim dimenzijama predmeta, ali da su nešto zadovoljniji razrednom atmosferom i pristupom nastavnika/ce nego sadržajem predmeta i udžbenikom. Naime, tri petine ih je zadovoljno sadržajem predmeta i udžbenikom, četiri petine pristupom nastavnika/ce, a više od jedne trećine ih je izrazito zadovoljno atmosferom.

Tablica 24: Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a (%)

DIMENZIJE DLJP-a	SADRŽAJ PREDMETA	PRISTUP NASTAVNIKA /CE	UDŽBENIK	ATMOSFERA
STUPANJ ZADOVOLJSTVA				
uopće nisam zadovoljan/na	6,0	4,2	5,8	6,0
nezadovoljan/na sam	4,5	4,7	6,9	7,3
ni zadovoljan/na ni nezadovoljan/na	24,7	11,8	25,2	18,4
zadovoljan/na sam	64,7	79,3	62,1	30,7
izrazito sam zadovoljan/na	,1	,1	,1	37,5
Total	100,0	100,0	100,0	100,0
Mean (1-5)	3,48	3,66	3,44	3,86
S.D.	,838	,755	,855	1,174

Slika 11: Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a (mean)

Iako se pokazalo da je zadovoljstvo jednom dimenzijom DLJP-a pozitivno povezano sa zadovoljstvom ostalim trima dimenzijama, značajna povezanosti nađena je samo između zadovoljstva pristupom nastavnika/ce i zadovoljstva sadržajem predmeta ($r=0,47$; $p<0,01$), te između zadovoljstva udžbenikom i sadržajem predmeta ($r=0,48$; $p<0,01$). Između zadovoljstva pristupom nastavnika/ce i udžbenikom postoji slaba ($r=0,32$; $p<0,01$), a između atmosfere i ostale tri dimenzije neznatna povezanosti (r je oko 0,20.)

Tablica 25: Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a prema znanju (u kvartilima) (mean)

DIMENZIJE PREDMETA	SADRŽAJ PREDMETA		PRISTUP NASTAVNIKA/CE		UDŽBENIK		ATMOSFERA	
	Mean	S.D.	Mean	S.D.	Mean	S.D.	Mean	S.D.
ZNANJE U KVARTILIMA								
do 25%	3,30	,972	3,58	,803	3,34	,926	3,85	1,200
26-50%	3,45	,900	3,58	,851	3,40	,914	3,72	1,293
51-75%	3,53	,751	3,70	,690	3,47	,770	3,86	1,098
više od 75%	3,60	,729	3,76	,683	3,50	,821	3,98	1,116
Total	1644		1631		1634		1639	
Mean	3,48		3,66		3,44		3,86	
S.D.	,838		,755		,855		1,174	

Nadalje, nađena je statistički značajna razlika u zadovoljstvu dvama od četiri odabrane dimenzije DLJP-a između učenika koji su postigli bolji i učenika koji su postigli lošiji rezultat u ispitivanju znanja ($F_{3,1640}= 10,11$; $p<0,01$ za sadržaj predmeta; $F_{3,1627}= 5,80$; $p<0,01$ za

pristup nastavnika/ce).⁹ Učenici koji su postigli bolji rezultat u finalnom ispitivanju znanja statistički su značajno zadovoljniji i sadržajem predmeta i pristupom nastavnika/ce od učenika koji su postigli lošiji rezultat. Za preostale dvije dimenzije (udžbenik i atmosfera) razlika nije utvrđena.

Osim znanja, zanimalo nas je mogu li se razlike u zadovoljstvu četirima dimenzijama DLJP-a naći i u odnosu na neke nezavisne varijable, kao što su administrativno-teritorijalna pripadnost, jezik na kojemu se provodi NPP, vrsta škole, školski uspjeh, spol i obrazovanje roditelja. Rezultati su sljedeći (Tablica 26):

Tablica 26: *Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a prema nekim nezavisnim varijablama*

		SADRŽAJ PREDMETA	PRISTUP NASTAVNIKA/ CE	UDŽBENIK	ATMOSFERA
KANTONI I ŽUPANIJE U FEDERACIJI/ REGIJE U REPUBLICI SRPSKOJ		$F_{15,1628}=4,72$ $p<0,01$	$F_{15,1615}=8,34$ $p<0,01$	$F_{15,1618}=6,39$ $p<0,01$	$F_{15,1623}=2,19$ $p<0,01$
	1. USK	4, 7, 10 < 6, 9, 13, 16 11 > 4 16 > 8	4, 10 < 2, 6, 9, 11, 12, 14, 15, 16 4 < 7 3 < 6 10 < 5	16 > 2, 3, 4, 7, 8, 10, B. Luka, Doboj 7, 8, 10 < 1, 6, 9 7, 8 < 3 8, 10 < 5 8 < 12, 13, 14	7 < 9, 15
	2. POS				
	3. TK				
	4. ZEDO				
	5. BPK				
	6. SBK				
	7. HNK				
	8. ZHZ				
	9. SK				
	10. LK				
	Republika Srpska				
	11. B. Luka				
	12. Prijedor				
	13. Trebinje				
	14. Bijeljina				
	15. Doboj				
	16. Brčko				
NPP		$F_{2,1641}=9,48$ $p<0,01$	$F_{2,1628}=5,87$ $p<0,01$	$F_{2,1631}=18,25$; $p<0,01$	$F_{2,1485}=1,49$ $p>0,01$
	1. učenici škola koje provode NPP na bosanskom jeziku	2 < 1, 3	3 > 1, 2	2 < 1, 3	1 = 2 = 3
	2. učenici škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku				
	3. učenici				

⁹ Statistički značajna razlika među grupama pojavila se na razini rizika od $p<0,05$ i u odnosu na zadovoljstvo udžbenikom ($F_{3,1630}=2,93$) i zadovoljstvo atmosferom tijekom nastave ($F_{3,1635}=3,37$)

	škola koje provode NPP na srpskom jeziku				
VRSTA ŠKOLE		$F_{2,1641}=4,38;$ $p<0,01$	$F_{2,1628}=0,24$ $p>0,01$	$F_{2,1631}=5,55$ $p<0,01$	$F_{2,1636}=0,02$ $p>0,01$
	1. gimnazija	2 > 3	1 = 2 = 3	1, 2 > 3	1 = 2 = 3
	2. 4-god. struč.				
	3. 3-god. struč.				
USPJEH		$F_{3,1625}=0,19$ $p>0,01$	$F_{3,1612}=1,96$ $p>0,01$	$F_{3,1615}=3,69$ $p<0,01$	$F_{3,1620}=0,20$ $p>0,01$
	1. dovoljan	1 = 2 = 3 = 4	1 = 2 = 3 = 4	1 = 2 = 3 = 4	1 = 2 = 3 = 4
	2. dobar				
	3. vrlo dobar				
	4. odličan				
SPOL		$t_{1248,05}=-2,66;$ $p<0,01$	$t_{1594}=-0,72;$ $p>0,01$	$t_{1284,94}=-3,25;$ $p<0,01$	$t_{1605}=-1,23$ $p>0,01$
	1. M	1 < 2	1 = 2	1 < 2	1 = 2
	2. Ž				
OBRAZOVANJE OCA		$F_{2,1601}=1,41$ $p>0,01$	$F_{2,1588}=1,50$ $p>0,01$	$F_{2,1591}=2,56$ $p>0,01$	$F_{2,1596}=3,15$ $p>0,01$
	1. osnovna	1 = 2 = 3	1 = 2 = 3	1 = 2 = 3	1 = 2 = 3
	2. srednja				
	3. visoka				
OBRAZOVANJE MAJKE		$F_{2,1612}=0,61$ $p>0,01$	$F_{2,1599}=1,31$ $p>0,01$	$F_{2,1602}=0,52$ $p>0,01$	$F_{2,1607}=0,34$ $p>0,01$
	1. osnovna	1 = 2 = 3	1 = 2 = 3	1 = 2 = 3	1 = 2 = 3
	2. srednja				
	3. visoka				

Zadovoljstvo predmetom i administrativno-teritorijalna pripadnost

Iako su učenici iz svih administrativno-teritorijalnih jedinica u prosjeku zadovoljni svim odabranim dimenzijama predmeta, razlike u stupnju zadovoljstva su se pokazale statistički značajne u odnosu na sve dimenzije, s tim da su one veće za pristup nastavnika/ce i udžbenik nego za sadržaj predmeta i atmosferu. U odnosu na sadržaj predmeta, učenici iz ZEDO, HNK i LK statistički su značajno manje zadovoljni od učenika SBK, SK, Trebinja i Brčko distrikta. Učenici iz ZEDO su u toj dimenziji statistički značajno manje zadovoljni i od banjalučkih učenika, ali i učenici ZHZ od učenika Brčko distrikta (v. Tablicu 27).

U odnosu na pristup nastavnika, učenici iz ZEDO i LK statistički su značajno manje zadovoljni od svojih vršnjaka iz POS, SBK, SK, Banje Luke, Bijeljine, Prijedora, Doboja i Brčko distrikta. Nadalje, učenici iz ZEDO također su manje zadovoljni i od učenika iz HNK, a učenici iz LK od učenika iz BPK te učenici iz TK od učenika iz SBK.

Analizom podataka o zadovoljstvu udžbenikom utvrđeno je da su učenici Brčko distrikta statistički značajno zadovoljniji od učenika iz POS, TK, ZEDO, HNK, ZHZ, LK, Banje Luke i Doboja. Učenici HNK, ZHZ i LK, osim što su manje zadovoljni od učenika iz Brčkog, statistički su značajno manje zadovoljniji i od svojih vršnjaka iz USK, SBK i SK. Nadalje, učenici HNK i ZHZ statistički su značajno manje zadovoljni i od učenika TK; učenici ZHZ i LK od učenika BPK, a samo učenici ZHZ još i od učenika iz Prijedora, Trebinja i Bijeljine.

Kod atmosfere se pokazalo da su samo učenici HNK statistički značajno manje zadovoljni od učenika SK i Doboja. Između ostalih grupa dobivene razlike nisu statistički potvrđene i mogu se pripisati slučaju.

Tablica 27: *Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a prema administrativno-teritorijalnoj pripadnosti (mean)*

KANTON / ŽUPANIJA / REGIJA	SADRŽAJ PREDMETA		PRISTUP NASTAVNIKA/CE		UDŽBENIK		RAZREDNA ATMOSFERA	
	Mean	S.D.	Mean	S.D.	Mean	S.D.	Mean	S.D.
USK	3,51	,842	3,60	,847	3,61	,755	3,94	1,12
POS	3,48	,825	3,79	,463	3,25	,934	3,77	1,13
TK	3,44	,881	3,62	,808	3,52	,729	3,69	1,35
ZEDO	3,26	,930	3,30	1,016	3,41	,891	3,74	1,37
BPK	3,67	,702	3,78	,518	3,75	,676	3,71	1,12
SBK	3,64	,701	3,89	,373	3,58	,723	3,95	1,12
HNK	3,29	,824	3,66	,657	3,13	,924	3,51	1,22
ZHZ	3,28	1,001	3,63	,747	3,05	,978	3,83	1,04
SK	3,65	,693	3,76	,635	3,59	,717	4,00	1,11
LK	3,14	,991	3,09	1,190	3,00	1,128	4,02	1,24
Banja Luka	3,62	,780	3,73	,684	3,36	,913	3,89	1,03
Prijedor	3,59	,829	3,87	,543	3,55	,863	3,99	,95
Trebinje	3,68	,668	3,66	,774	3,55	,789	3,75	1,31
Bijeljina	3,37	,928	3,81	,546	3,59	,652	4,04	,99
Doboj	3,43	,932	3,83	,641	3,42	,956	4,14	1,03
Brčko Distrikt	3,79	,474	3,90	,384	3,90	,447	4,16	1,11
Total	3,48	,838	3,66	,755	3,44	,855	3,86	1,17

Zadovoljstvo predmetom i NPP

Tri grupe učenika podijeljenih po jeziku na kojemu se provodi NPP statistički se značajno razlikuju u tri od četiri dimenzije DLJP-a. Osim kod atmosfere, kojom su podjednako zadovoljne sve tri grupe, razlike su se pojavile u zadovoljstvu sadržajem predmeta, pristupom nastavnika/ce i udžbenikom. Sadržajem predmeta i udžbenikom zadovoljniji su učenici iz škola koje provode NPP na bosanskom i srpskom jeziku od učenika iz škola s NPP na hrvatskom jeziku, dok su pristupom nastavnika/ce zadovoljniji učenici iz škola s NPP na srpskom jeziku od učenika druge dvije grupe.

Zadovoljstvo predmetom i vrsta škole

Slični podaci dobiveni su i u odnosu na vrstu škole. Statistički značajne razlike među grupama utvrđene su u odnosu na dvije od četiri odabrane dimenzije DLJP-a. Sadržaj predmeta više zadovoljava učenike četverogodišnjih od učenika trogodišnjih stručnih škola, između kojih su se smjestili gimnazijalci. Udžbenikom su pak zadovoljniji gimnazijalci i

učenici četverogodišnje od učenika trogodišnje stručne škole. Pristupom nastavnika/ce i atmosferom u razredu podjednako su zadovoljne sve tri grupe.

Zadovoljstvo predmetom i školski uspjeh

Statistički značajna razlika između učenika s boljim i onih s lošijim školskim uspjehom nađena je samo za zadovoljstvo udžbenikom ($F_{4,1614}=3,64$; $p<0,05$). Odlikaši su u prosjeku zadovoljniji udžbenikom od učenika koji su prethodni razred prošli dobrim ili dovoljnim.

Zadovoljstvo predmetom i spol

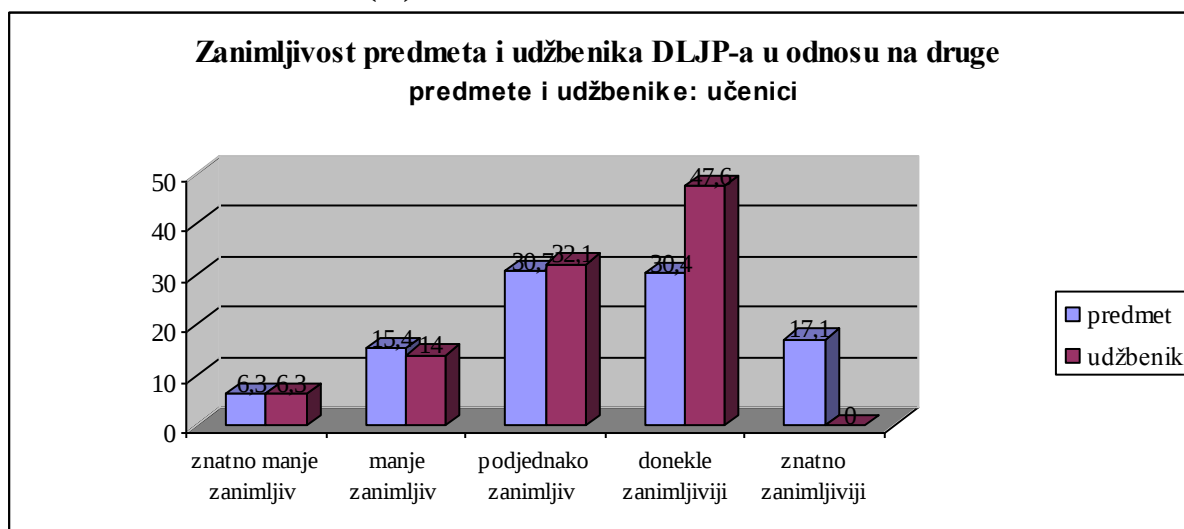
Statistički značajna razlika između učenika i učenica u zadovoljstvu DLJP-om potvrđena je za dvije od četiri dimenzije predmeta. Učenice su, naime, u prosjeku zadovoljnije sadržajem predmeta i udžbenikom, dok su pristupom nastavnika/ce i atmosferom podjednako zadovoljne obje grupe.

Zadovoljstvo predmetom i obrazovanje roditelja

Razlike među učenicima u zadovoljstvu sadržajem predmeta, pristupom nastavnika/ce, udžbenikom i atmosferom u razredu u odnosu na obrazovanje oca i majke statistički nisu potvrđene.

Posljednje pitanje kojim smo se u ovom dijelu bavili bila je usporedba DLJP-a s drugim predmetima. Od učenika smo tražili da na peterostupanjskoj skali (od 1=znatno manje zanimljiv od većine drugih, do 5=znatno zanimljiviji od većine drugih) procijene zanimljivost predmeta i udžbenika iz DLJP-a u odnosu na druge predmete i udžbenike. Rezultati (v. Sl. 12) pokazuju da su za nešto manje od polovice učenika i predmet i udžbenik iz DLJP-a zanimljiviji ili znatno zanimljiviji od drugih nastavnih predmeta i udžbenika (v. Tablicu 28).

Slika 12: *Zanimljivost predmeta i udžbenika DLJP-a u odnosu na druge predmete i udžbenike: učenici (%)*

4.1.2.3. Nastavne metode

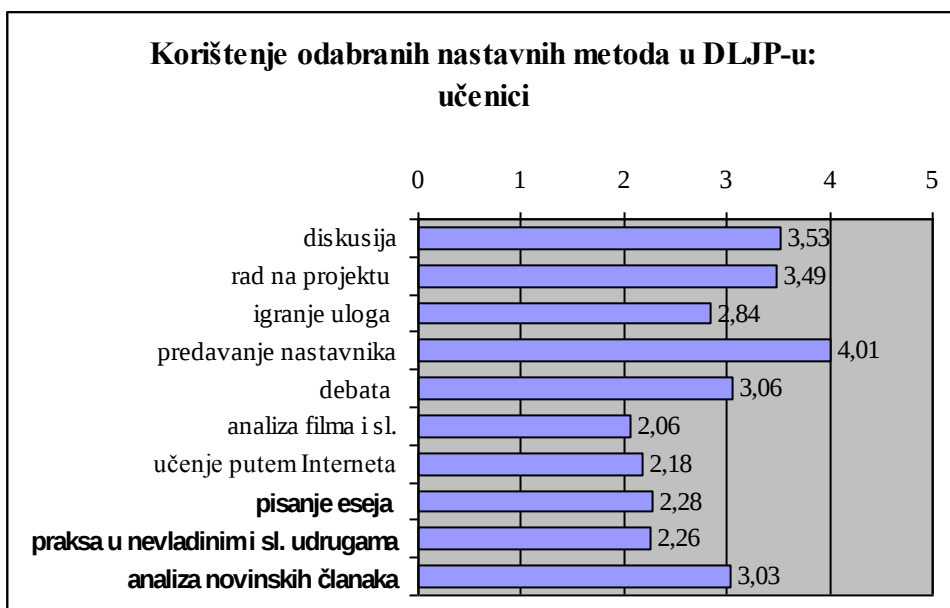
U prethodnom poglavlju smo ustanovili da su učenici zadovoljni svim dimenzijama DLJP-a, uključujući pristup nastavnika/ce. Termin 'pristup' koristimo u značenju općeg dojma koji nastavnik/ca ostavlja na učenike izborom određenih postupaka, strategija ili metoda poučavanja i učenja. Kako bismo saznali koje se nastavne metode najčešće koriste, odabrali smo deset metoda i od učenika tražili da na peterostupanjskoj skali (od 1='nikada, do 5=vrlo često) procijene koliko često se svaka od njih koristi u nastavi DLJP-a.

Tablica 28: *Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: učenici (%)*

NASTAVNE METODE	nikada ili vrlo rijetko	ponekad	često ili vrlo često
diskusija	11,9	17,8	17,8
rad na projektu (istraživanje nekog problema)	19,2	28,8	28,8
igranje uloga (simulacija suđenja i sl.)	41,3	27,0	27,0
predavanje nastavnika	13,1	14,3	14,3
debata (grupe 'za' i 'protiv')	28,1	25,5	25,5
analiza filma i sl.	67,7	15,8	15,8
učenje putem Interneta	63,7	16,0	16,0
pisanje eseja (na temu demokracije i sl.)	60,9	18,4	18,4
praksa u humanitarnim, nevladinim i sl. organiz.	61,1	15,7	15,7
analiza novinskih članaka	37,2	21,8	21,8

Rezultati obrade (Tablica 28 i Sl. 13) potvrđuju da su predavanje nastavnika/ce i diskusija dominantne metode u nastavi DLJP-a, ali i da se one često nadopunjuju istraživačkim projektom i debatom. Preostale se metode koriste znatno rjeđe. Oko dvije trećine učenika izjavilo je da rijetko ili vrlo rijetko ima priliku učiti sadržaje DLJP-a analizirajući film ili neki drugi video materijal, sudjelujući u radu nevladinih i sličnih udruga, pretražujući internet i pišući eseje o demokraciji i srodnim temama.

Slika 13: *Korištenja odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: učenici (mean)*

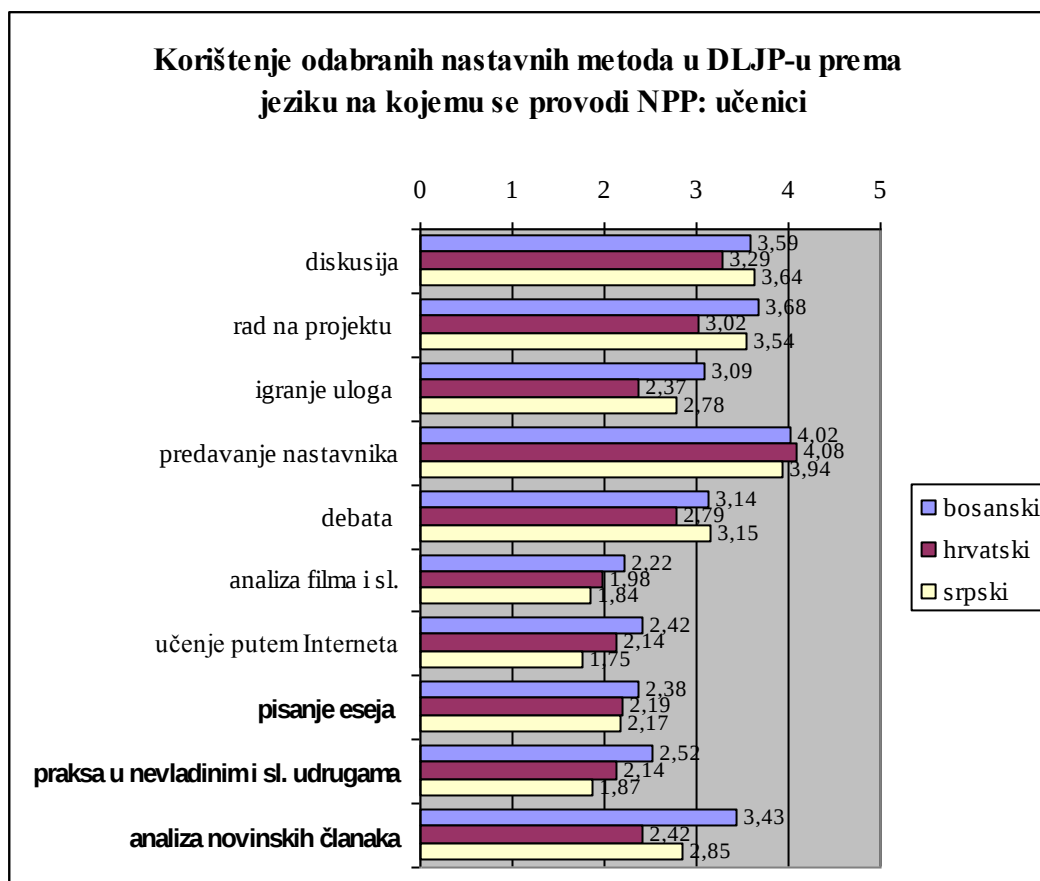

Predavanje nastavnika/ce jedina je metoda po kojoj se učenici iz škola koje provode NPP na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku međusobno statistički ne razlikuju. Predavanje je dominantni oblik učenja i poučavanja u svim grupama. U odnosu na druge metode, nađene su statistički značajne razlike, ali su one u nekim slučajevima zanemarive. U usporedbi s učenicima iz škola koje provode NPP na bosanskom i srpskom jeziku, učenici iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku statistički značajno manje uče o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu kroz diskusiju ($F_{2,1656}=23,93$; $p<0,01$), istraživački projekt ($F_{2,1635}=47,54$; $p<0,01$) i debatu ($F_{2,1626}=16,56$; $p<0,01$).

Učenici iz škola koje provode NPP na bosanskom jeziku u povoljnijem su položaju od učenika iz škola s NPP na hrvatskom i srpskom jeziku u odnosu na analizu filma ($F_{2,1646}=14,79$; $p<0,01$), a samo od učenika iz škola s NPP na srpskom jeziku u odnosu na metodu pisanja eseja ($F_{2,1631}=4,61$; $p<0,01$). Sve tri grupe se međusobno statistički značajno razlikuju po primjeni metode igranja uloga ($F_{2,1629}=41,28$; $p<0,01$), učenja preko Interneta ($F_{2,1637}=36,19$; $p<0,01$), prakse u nevladinim i sličnim udrugama ($F_{2,1636}=32,44$; $p<0,01$) i, osobito, analize novinskih članaka ($F_{2,1655}=78,94$; $p<0,01$).

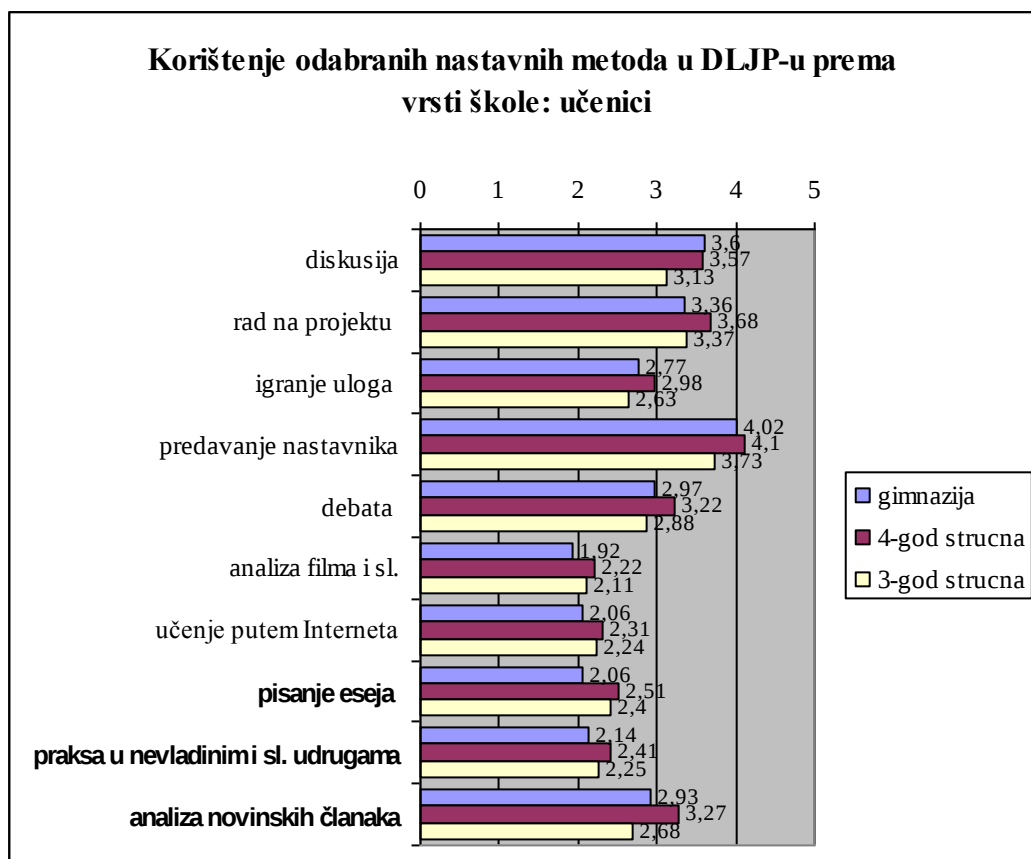
Kao što Sl. 14 pokazuje, učenici škola koje provode NPP na bosanskom jeziku češće stječu nova znanja metodom igranja uloga i analizom novinskih članaka od svojih vršnjaka iz škola koje provode NPP na srpskom jeziku, a oni od učenika škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku. Učenici škola koje provode NPP na bosanskom jeziku također su u boljem položaju od učenika iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku, a oni od učenika iz škola koje provode NPP na srpskom jeziku u odnosu na korištenje Interneta i rad u nevladinim i sličnim udrugama.

Slika 14: *Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u prema jeziku na kojemu se provodi NPP: učenici (mean)*

Razlike u odnosu na vrstu škole također su se pokazale statistički značajne, iako su one u nekim slučajevima zanemarive. Većina odabranih metoda značajno se više koristi u četverogodišnjim stručnim školama nego u gimnazijama i trogodišnjim stručnim školama (v. Sl. 15). Učenici četverogodišnjih stručnih škola češće od ostale dvije grupe uče kroz projekte ($F_{2,1635}=15,07$; $p<0,01$), analizirajući novinske članke ($F_{2,1655}=18,21$; $p<0,01$), debatirajući ($F_{2,1626}=13,79$; $p<0,01$) i, donekle, igrajući uloge ($F_{2,1629}=7,02$; $p<0,01$). Oni su od gimnazijalaca u povoljnijem položaju i u odnosu na učestalost korištenja filma u nastavi DLJP-a ($F_{2,1646}=10,93$; $p<0,01$), učenja preko Interneta ($F_{2,1637}=6,28$; $p<0,01$) i rada u nevladinim organizacijama ($F_{2,1636}=6,74$; $p<0,01$). Oni i učenici trogodišnjih stručnih škola češće od gimnazijalaca pišu eseje na temu demokracije. Gimnazijalci pak zajedno s učenicima četverogodišnjih srednjih škola češće slušaju predavanje nastavnika i sudjeluju u diskusiji od učenika trogodišnjih stručnih škola.

Slika 15: Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u prema vrsti škole: učenici (mean)

Nakon što smo utvrdili da se predavanje nastavnika i diskusija pojavljuju kao dominantne metode u nastavi DLJP-a, zanimalo nas je čine li te dvije metode tipičnu kombinaciju, jesu li izdvojene od ostalih metoda i, ako jesu, u kojim kombinacijama se pojavljuju preostale metode.

Da bismo to provjerili, odgovore učenika smo podvrgli faktorskoj analizi. Rotacijom su izlučene dvije faktorske dimenzije koje objašnjavaju nešto više od 50% ukupne varijance instrumenta. Dobivene smo dimenzije nazvali 'rijetke metode' i 'uobičajene metode'. Prva dimenzija je okupila čestice kao što su: analiza filma, učenje putem Interneta, pisanje eseja, praksa u humanitarnim i sličnim udrugama, analiza novinskih članaka i igranje uloga. U dimenziju 'uobičajene metode' ušle su: diskusija, rad na projektu, predavanje nastavnika i debata. Analiza saturacije pojedinih čestica okupljenih pod te dvije dimenzije otkriva da analiza filma, učenje putem Interneta, pisanje eseja i praksa u humanitarnim i sličnim udrugama najbolje određuje prvu dimenziju (rijetke metode), dok je diskusija tipična za drugu dimenziju (uobičajene metode).

Dvije faktorske dimenzije upućuje na zaključak da postoje dva pristupa nastavi DLJP-a. Prvi, koji dominira u nastavi, karakterizira diskusija u kombinaciji s radom na projektu, predavanjem nastavnika i debatom. Drugi pristup je ekskluzivan, a prvenstveno ga određuje korištenje filma u nastavi u kombinaciji s učenjem preko Interneta, pisanjem eseja i radom u humanitarnim i sličnim nevladinim udrugama, te s analizom novinskih članaka i igranjem uloga. Takva kombinacija ne isključuje predavanje nastavnika i debatu, budući da te dvije metode, koje prvenstveno pripadaju drugoj faktorskoj dimenziji (uobičajene metode), donekle sudjeluju i u određivanju prve dimenzije. Isto tako, analiza novinskih članaka i igranje uloga

pripadaju prvoj faktorskoj dimenziji, no njihovo prisustvo u drugoj dimenziji (zajedno s diskusijom, radom na projektu, predavanjem nastavnika i debatom) nije zanemarivo.

Tablica 29: *Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: matrica faktorske strukture: učenici*

METODE	DIMENZIJE	
	rijetke metode	uobičajene metode
analiza filma i sl.	,802	
učenje putem Interneta	,790	
pisanje eseja	,775	
praksa u nevladinim i sl. udrugama	,771	
analiza novinskih članaka	,593	
igranje uloga	,565	
diskusija		,816
rad na projektu		,652
predavanje nastavnika		,548
debata		,510

Nakon utvrđivanja dviju faktorskih dimenzija koje govore u prilog postojanja dvaju pristupa nastavi DLJP-a, zanimalo nas je jesu li ti pristupi povezani s učeničkim zadovoljstvom DLJP-om. Da bismo to utvrdili korelirali smo faktorske dimenzije s odgovorima učenika na pitanje o zadovoljstvu predmetom, pristupom nastavnika/ce, udžbenikom i razrednom atmosferom na nastavi DLJP-a. Faktorska dimenzija 'uobičajene metode' (diskusija, rad na projektu, predavanje nastavnika/ce i debata) blago korelira sa zadovoljstvom svim četirima dimenzijama nastave ('r' je između 0,24 za atmosferu i 0,38 za pristup nastavnika/ce). Povezanost faktorske dimenzije 'rijetke metode' i četiriju dimenzija nastave je zanemariva, budući da je 'r' u sva četiri slučaja znatno ispod 0,20.

4.1.2.4. Razredna atmosfera

Prethodno smo utvrdili da je razredna atmosfera u nastavi jedan od četiri važna čimbenika učeničkog zadovoljstva DLJP-om. Analiza odgovora na pitanje o obilježjima te atmosfere (v. Tablicu 30 i Sl. 15) potvrđuje da većina učenika često ili vrlo često uči o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu u sklopu DLJP-a u prijateljskoj i radnoj te suradničkoj i demokračičnoj atmosferi, koja ipak ne mora biti i motivirajuća. No zabrinjava podatak da se za svakog desetog učenika nastava DLJP-a ne odvija u demokračičnoj, suradničkoj i opuštenuj atmosferi.

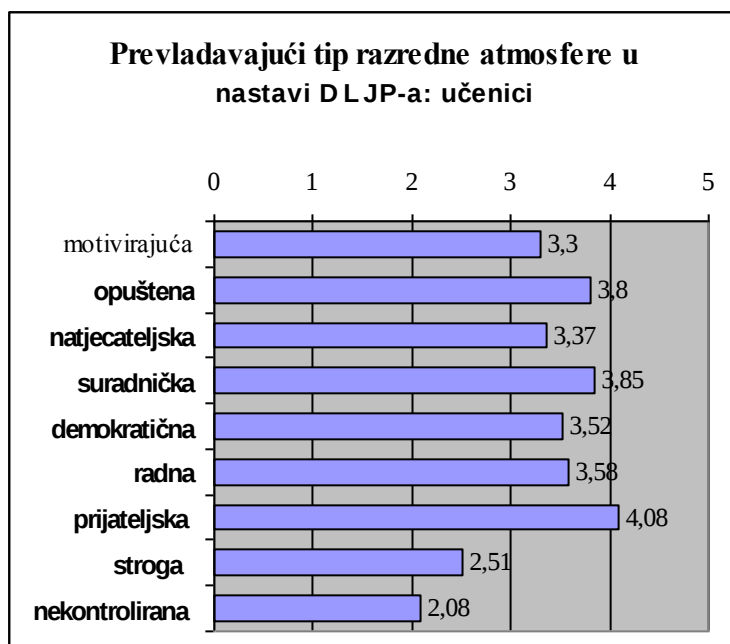
Tablica 30: *Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: učenici (%)*

TIP RAZREDNE ATMOSFERE	nikada ili vrlo rijetko	ponekad	često ili vrlo često
Motivirajuća	23,3	30,9	45,8

Opuštena	13,8	20,8	65,4
Takmičarska	22,2	30,5	47,3
Suradnička	11,1	21,1	67,8
Demokratska	11,2	20,9	67,8
Radna	10,7	17,4	71,9
Prijateljska	8,2	16,8	74,0
Stroga	53,7	26,2	20,2
Nekontrolirana	70,4	14,8	14,7

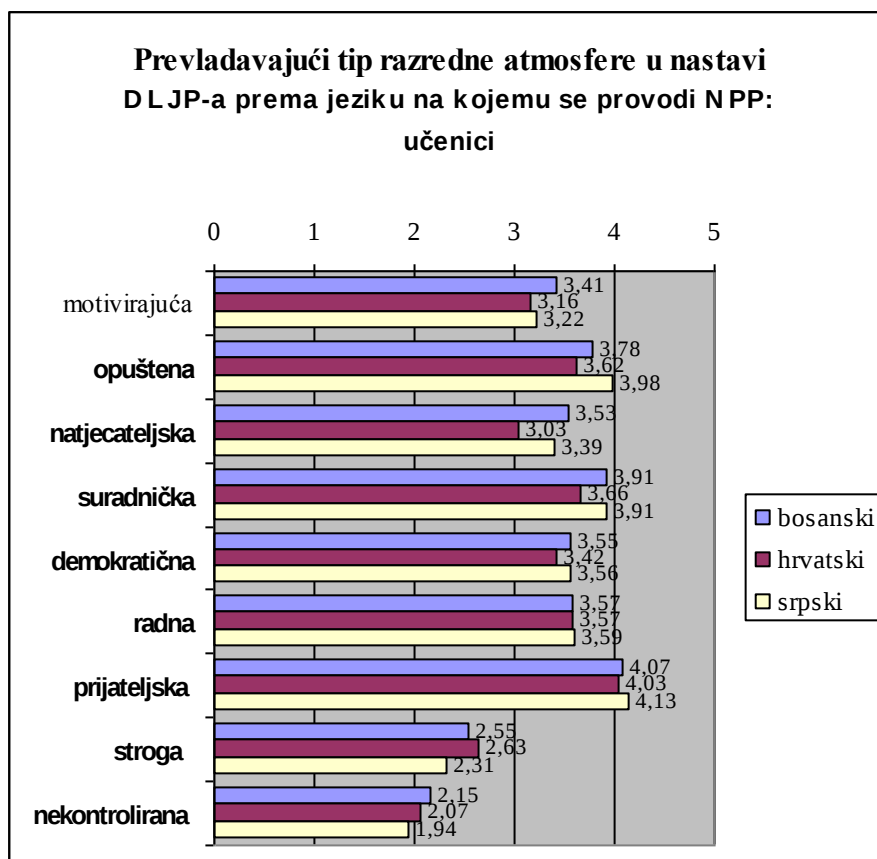
Prosječne vrijednosti (v. Sl. 16) dobivene za učestalost pojedinog tipa atmosfere na peterostupanjskoj skali (od 1=nikada, do 5=vrlo često) potvrđuju da se prijateljska, suradnička, opuštena, radna i demokratska atmosfera u nastavi DLJP-a susreće često, takmičarska i motivirajuća ponekad, a stroga i nekontrolirana rijetko.

Slika 16: *Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: učenici (mean)*

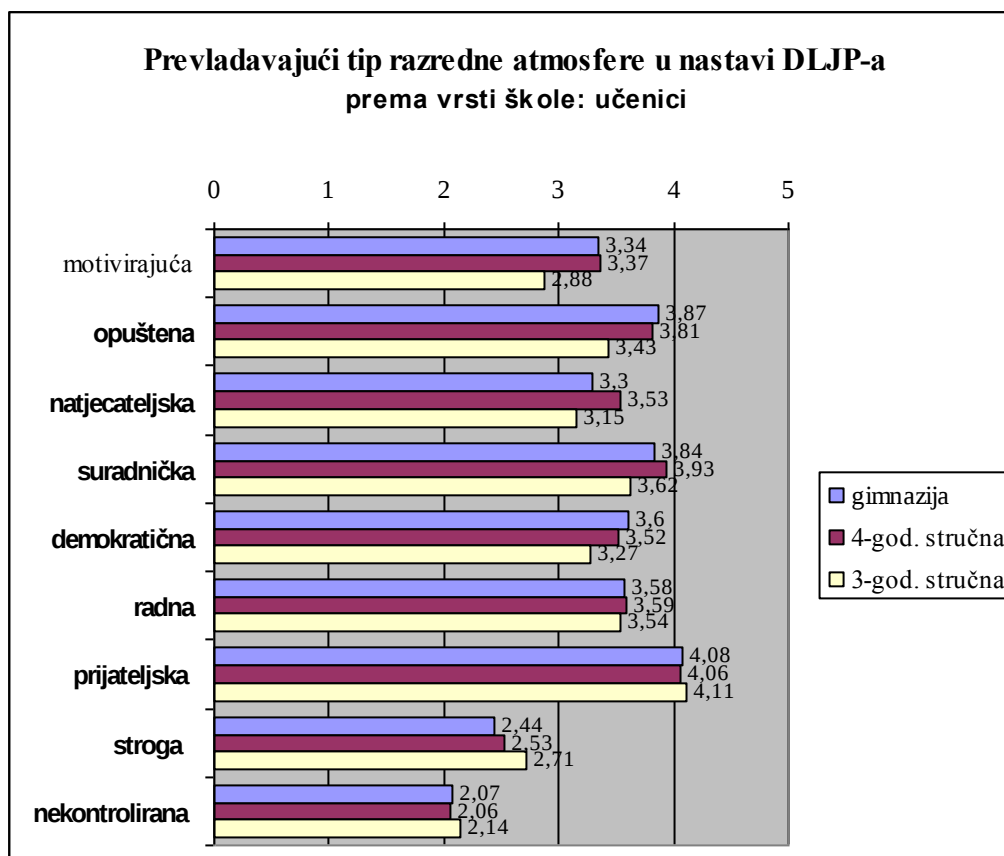
Provjerom prevladavajuće razredne atmosfere u nastavi DLJP-a u odnosu na jezik na kojemu se provodi NPP (v. Sl. 17) nađene su statistički značajne iako praktički male, razlike među tim grupama u pet od devet tipova atmosfere. Učenici koji pohađaju NPP na bosanskom jeziku uče u poticajnijoj atmosferi nego druge dvije grupe učenika ($F_{2,1653}=7,20$; $p<0,01$), no zato su učenici u NPP na srpskom jeziku tijekom nastave DLJP-a opušteniji od svojih vršnjaka iz druge dvije grupe ($F_{2,1649}=10,31$; $p<0,01$). Nastava DLJP-a, pak, za učenike koji slušaju NPP na hrvatskom jeziku manje je takmičarska ($F_{2,1642}=23,81$; $p<0,01$) i suradnička ($F_{2,1642}=8,45$; $p<0,01$) od one koja prevladava kod druge dvije grupe.

Slika 17: *Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a prema jeziku na kojemu se provodi NPP: učenici (mean)*

Usporedbom razredne atmosfere prema vrsti škole (v. Sl. 18) također su potvrđene statistički značajne razlike među grupama u pet od devet tipova atmosfere, ali se i ovdje praktički mogu zanemariti. Nastava DLJP-a u trogodišnjim stručnim školama statistički je značajno manje motivirajuća ($F_{2,1653}=14,89$; $p<0,01$), opuštena ($F_{2,1649}=12,32$; $p<0,01$) i demokratska ($F_{2,1642}=13,35$; $p<0,01$), ali i suradnička ($F_{2,1642}=6,19$; $p<0,01$) nego u gimnazijama i četverogodišnjim stručnim školama. Što se takmičarske atmosfere tiče, ona je nešto prisutnija u četverogodišnjim stručnim školama nego u ostale dvije grupe ($F_{2,1642}=10,89$; $p<0,01$).

Slika 18: *Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a prema vrsti škole: učenici (mean)*

Faktorskom analizom podataka izlučene su dvije dimenzije koje objašnjavaju oko 55% ukupne varijance instrumenta (v. Tablicu 31). Prvu faktorsku dimenziju smo nazvali 'poticajna atmosfera', a drugu 'nepoticajna atmosfera'. Pod prvom dimenzijom našle su se sve čestice osim 'stroga' i 'nekontrolirana', koje su pripale drugoj dimenziji. Saturiranost čestica okupljenih pod prvom dimenzijom potvrđuje naše ranije zaključke, iako s ponešto promijenjenim poretkom. Poticajnu razrednu atmosferu u nastavi DLJP-a prvenstveno karakteriziraju suradnja, motiviranost učenika, demokratski i prijateljski odnosi između učenika i nastavnika te ozbiljan rad, ali i određena razina takmičenja među učenicima. Što se opuštenosti tiče, ona očito ima dvojak učinak. Iako je to jedno od obilježja poticajne atmosfere, činjenica da se opuštenost našla i pod drugom faktorskom dimenzijom upućuje na zaključak da prevelika opuštenost može razrednu atmosferu učenicima učiniti nepoticajnom.

Tablica 31: *Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: matrica faktorske strukture: učenici*

ATMOSFERA U RAZREDU	DIMENZIJE	
	Poticajna atmosfera	nepoticajna atmosfera
suradnička	,771	
motivirajuća	,753	
demokratična	,742	
radna	,711	

takmičarska	,673	
prijateljska	,624	
opuštena	,586	
stroga		,844
nekontrolirana		,721

Korelacijom faktorskih dimenzija koje se odnose na atmosferu i zadovoljstva predmetom pokazalo se da je faktorska dimenzija 'poticajna atmosfera' značajno pozitivno povezana sa zadovoljstvom sadržajem predmeta ($r=0,44$; $p<0,01$) i pristupom nastavnika/ce ($r=0,47$; $p<0,01$), a blago sa zadovoljstvom udžbenikom ($r=0,39$; $p<0,01$) i atmosferom u razredu ($r=0,37$; $p<0,01$). Zadovoljstvo sadržajem predmeta, udžbenikom i razrednom atmosferom raste osobito s motivirajućom i suradničkom atmosferom, a zadovoljstvo pristupom nastavnika/ce s demokratskom i radnom atmosferom.

Faktorska dimenzija 'nepoticajna atmosfera' statistički je značajno negativno povezana sa zadovoljstvom trima od četiri dimenzije predmeta (izuzetak je udžbenik), no u svim tim slučajevima 'r' je nizak.

Kako bismo provjerili povezanost između atmosfere i metoda koje se koriste u nastavi DLJP-a, korelirali smo dvije faktorske dimenzije dobivene za atmosferu s dvjema dimenzijama dobivenim za metode. Sva četiri koeficijenta korelacije pokazala su se statistički značajna, no povezanost između dviju dimenzija metoda (rijetke i uobičajene) i dimenzije 'nepoticajna atmosfera' je zanemariva. Poticajna atmosfera značajno je povezana s uobičajenim metodama ($r=0,57$; $p<0,01$), a lako s inovativnim ($r=0,31$; $p<0,01$).

Iz prethodnih pokazatelja proizlazi da je u nastavi DLJP-a potrebno veću pozornost posvetiti usklađivanju metoda diskusije i rada na projektu s predavanjem nastavnika i debatom. Što nastavnik/ca DLJP-a više koristi diskusiju i rad na projektu to je vjerojatnije da će u razredu stvoriti atmosferu koja učenike potiče na učenje.

4.1.2.5. Učinci nastave

i. Usmjerenost nastave na razvoj učeničkih kompetencija

Učenici u prosjeku ocjenjuju dobrim i vrlo dobrim svih 11 elemenata nastave DLJP-a koji su im bili ponuđeni u upitniku. Riječ je o elementima koji predstavljaju bitan dio učenja za demokraciju, ljudska prava i aktivno građanstvo. Podaci u Tablici 32 potvrđuju da nastava tog predmeta za učenike ima osobitu vrijednost jer im otvara prostor za izražavanje vlastitog mišljenja, jer se u njoj njihovo mišljenje i stavovi uvažavaju, jer kod njih razvija kritičko mišljenje, jer se u njoj pitanja i problemi sagledavaju s različitih gledišta, jer su nastavnici DLJP-a pravedni u ocjenjivanju i jer učenici od njih dobivaju povratne informacije o svom radu.

Statistički značajne razlike među učenicima po svim ili većem broju čestica pojavile su se u odnosu na administrativno-teritorijalnu pripadnost, jezik na kojemu se provodi NPP i vrstu škole, ali ne i u odnosu na obrazovanje oba roditelja i spol. Najzanimljiviji je podatak da su

učenici koji pohađaju škole s NPP na bosanskom jeziku u statistički značajno boljem položaju od druge dvije grupe učenika po svim česticama osim u odnosu na pružanje dodatnih informacija i objašnjenja, u čemu su grupe ujednačene. No kod većine čestica razlika je mala i praktički bi se mogla zanemariti, osim kod razumljivosti pojmova i definicija ($F_{2,1665}=29,61$; $p<0,01$) te, osobito, razvoja kritičkog mišljenja ($F_{2,1635}=38,24$; $p<0,01$). U odnosu na obje čestice učenici koji slušaju DLJP na bosanskom jeziku su i statistički i praktički u znatno povoljnijem položaju od učenika koji NPP slušaju na hrvatskom i srpskom jeziku.

Tablica 32: *Prisustvo odabranih elemenata nastave DLJP-a okrenute učeniku: učenici (mean)*

Rang	ODABRANI ELEMENTI NASTAVE OKRENUTE UČENIKU	M	S.D.
1	poticanje učenika na izražavanje vlastitog mišljenja	4,02	1,074
2	razvoj kritičkog mišljenja kod učenika	3,88	1,053
3	uvažavanje učeničkog mišljenja i stava u nastavi	3,87	1,090
4	pravednost (objektivnost) u ocjenjivanju	3,81	1,226
5	sagledavanje pitanja ili problema s različitih gledišta	3,77	1,046
6	pružanje povratnih informacija učenicima o njihovu radu	3,64	1,122
7	poticanje učenika na diskusiju	3,54	,791
8	razumljivost pojmova i definicija	3,49	1,088
9	povezanost tema sa svakodnevnim životom učenika	3,49	,788
10	pružanje dodatnih informacija i objašnjenja	3,48	,849
11	korištenje različitih izvora za učenje	3,22	1,000

Faktorskom obradom odgovora dobiven je generalni faktor (GF) koji objašnjava 52% varijance. Povezanost između uspjeha u ispitivanju znanja i GF nije utvrđena, no pokazalo se da je GF pozitivno povezan sa zadovoljstvom svim četirima dimenzijama nastave: sadržajem predmeta ($r=0,47$; $p<0,01$), pristupom nastavnika/ce ($r=0,47$; $p<0,01$), udžbenikom ($r=0,39$; $p<0,01$) i atmosferom ($r=0,32$; $p<0,01$). Zadovoljstvo sadržajem predmeta je to veće što su učenicima razumljiviji pojmovi i definicije; zadovoljstvo pristupom nastavnika/ce raste što je nastavnik pravedniji u ocjenjivanju i što češće pruža povratne informacije učenicima o njihovu radu; zadovoljstvo udžbenikom je to izraženije što su pojmovi i definicije koje sadrži učenicima razumljiviji, ali i što su teme više povezane sa svakodnevnim životom učenika; zadovoljstvo razrednom atmosferom također raste s učestalošću diskusije.

ii. Osobna korist od nastave

Osim ocjena koje su učenici dali pojedinim elementima nastave bitnima za učenje demokracije, ljudskih prava i građanstva, učinke nastave smo dodatno nastojali provjeriti tako što smo od njih tražili da ocijene koliko je njima osobno DLJP pomogao da razviju ili usvoje pojedine građanske vještine i dispozicije, kao što su oslanjanje na provjerene informacije prilikom tumačenja određenih političkih događaja, samostalnost u odlučivanju, preuzimanje odgovornosti za svoje odluke i sl.

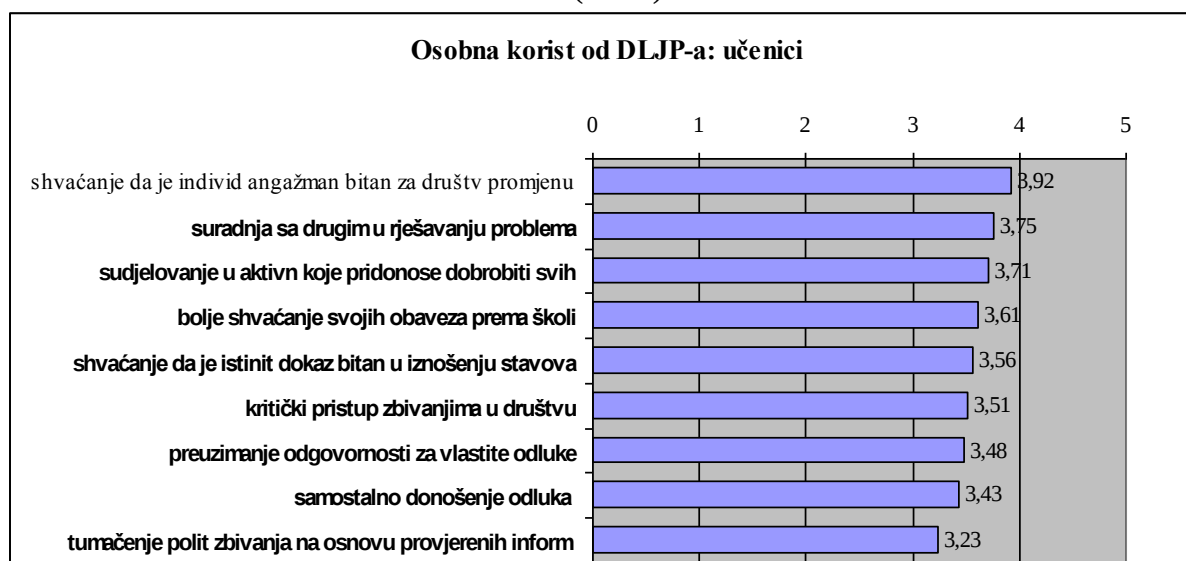
Tablica 33: *Osobna korist od DLJP-a: učenici (%)*

OSOBNNA KORIST OD PREDMETA	malo ili nimalo	osrednje	mного ili vrlo mного
tumačenje političkih zbivanja na osnovu provjerenih informacija	24,6	33,9	41,5
samostalno donošenje odluka	14,5	24,9	60,7
suradnja sa drugim u rješavanju problema	11,6	25,6	62,8
preuzimanje odgovornosti za vlastite odluke	13,3	21,9	64,9
kritički pristup zbivanjima u društvu	16,8	31,0	52,2
shvaćanje da je istinit dokaz bitan u iznošenju stavova	16,0	28,2	55,8
sudjelovanje u aktivnostima koje doprinose dobrobiti svih	12,7	26,7	60,6
bolje shvaćanje svojih obaveza prema školi	17,3	24,1	58,6
shvaćanje da je individualni angažman bitan za društvenu promjenu	11,6	18,3	70,1

Podaci prikazani u Tablici 33 otkrivaju nam da je nastava DLJP-a mnogo ili vrlo mnogo utjecala na većinu učenika u sljedećemu: da shvate važnost individualnog angažmana za društvenu promjenu, da preuzmu odgovornost za svoje odluke, da s drugima surađuju u rješavanju problema, da sudjeluju u aktivnostima koje doprinose dobrobiti svih i da samostalno donose odluke. Pregledom prosječnih odgovora u Sl. 19 uočava se da je nastava DLJP-a najviše pomogla učenicima da shvate važnost individualnog angažmana u društvenoj promjeni, a najmanje u tumačenju političkih zbivanja na osnovu provjerenih informacija.

I kod ovoga pitanja su se pokazale statistički značajne razlike za sve ili veći dio čestica u odnosu na administrativno-teritorijalnu pripadnost, jezik na kojemu se provodi NPP, vrstu škole, razred, uspjeh, obrazovanje oba roditelja i spol. U odnosu na jezik, primjerice, utvrđeno je da su učenici iz škola koje provode NPP na bosanskom jeziku statistički značajno više profitirali po svim česticama nego li učenici koji pohađaju NPP na hrvatskom i srpskom jeziku, koji su po tome uzjednačeni.

Slika 19: *Osobna korist od DLJP-a: učenici* (mean)

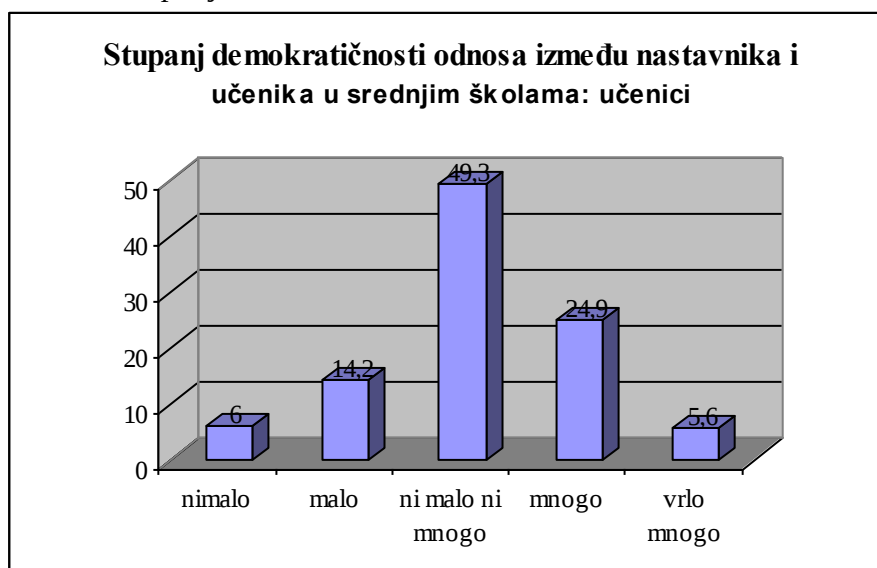
Faktorska obrada ovoga pitanja izlučila je generalni faktor (GF) koji objašnjava oko 54% ukupne varijance. Korelacija tog faktora i bodova osvojenih u ispitivanju znanja nije potvrđena, no kad je GF koreliran sa zadovoljstvom četirima dimenzijama predmeta, pokazalo se da je samoprocjena koristi koju učenici imaju od nastave DLJP-a povezana sa sadržajem predmeta ($r=0,42$; $p<0,01$), udžbenikom ($r=0,40$; $p<0,01$) i pristupom nastavnika/ce ($r=0,37$; $p<0,01$) te, donekle, s atmosferom u razredu ($r=0,28$; $p<0,01$).

4.1.2.6. Odnosi između nastavnika i učenika

Učenje u nekom predmetu za učenike ima smisla samo ako se njegove temeljne postavke odražavaju na cjelokupan rad i život škole. Osobito se to odnosi na nastavu DLJP-a u čijem se središtu nalaze pitanja dostojanstva pojedinca i kvalitete međuljudskih odnosa. U skladu s tim, nastava DLJP-a predstavlja ključni, iako ne i jedini čimbenik učenja o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu. Da bi ta nastava bila učinkovita u pripremi novih generacija građana, potrebno je da ona bude poduprta demokratskim odnosima u školi, prvenstveno odnosima između učenika i nastavnika svih predmeta.

Da bismo provjerili u kojoj mjeri kontekst škole podržava nastojanja DLJP-a, od učenika smo u inicijalnom ispitivanju tražili da na peterostupanjskoj skali (od 1=nimalo, do 5= vrlo mnogo) procijene u kojoj mjeri su odnosi između učenika i nastavnika općenito u njihovoj školi demokratski. Sl. 20 pokazuje da ti odnosi prema mišljenju učenika nisu ni demokratski ni nedemokratski. Iz deskriptivnih podataka saznajemo da svaki peti učenik misli da pohađa školu u kojoj ti odnosi nisu demokratski, oko polovice ih sa sigurnošću ne može odrediti narav tih odnosa, a samo ih četvrtina drži da su odnosi između nastavnika i učenika u njihovoj školi mnogo ili vrlo mnogo demokratski.

Slika 20: Stupanj demokracije odnosa između nastavnika i učenika: učenici (%)

Ti rezultati upućuju na zaključak da DLJP-a u nekim školama još uvijek predstavlja oazu

ugodnog i zanimljivog učenja, koje ostaje zatvoreno u prostorima učionice. Temeljna načela i vrijednosti o kojima učenici uče na nastavi tog predmeta još nisu postale općeprihvaćeno polazište za razvoj škole kao demokratske zajednice, zbog čega DLJP u nekim sredinama nema potrebnu potporu šireg institucionalnog konteksta.

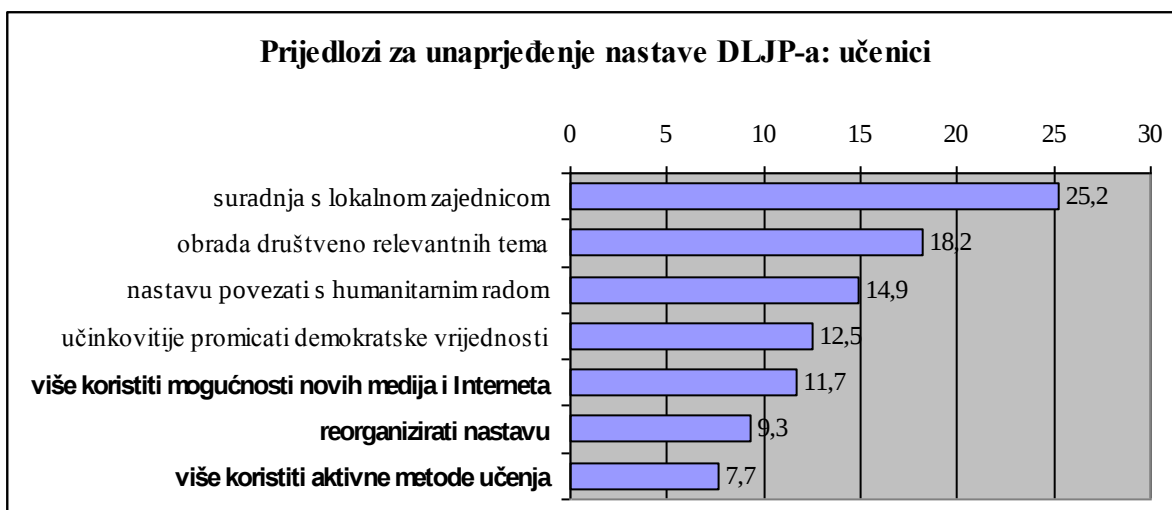
4.1.2.7. Prijedlozi za unaprjeđenje nastave DLJP-a

Na kraju seta pitanja o DLJP-a, učenicima je ponuđeno 13 prijedloga za unaprjeđenje tog predmeta (uključujući mogućnost upisivanja novog prijedloga), od kojih su oni birali dva. Prije obrade prijedlozi su rekodirani i svedeni na sljedećih 8 kategorija:

- *učinkovitije promicati demokratske vrijednosti u nastavi* (uključuje: povećanje broja sati nastave tjedno; vrijednosti koje promiče predmet ugraditi u druge predmete i rad škole te provoditi zajedničke projekte škola iz više županija ili na razini države);
- *smanjiti predavačku nastavu u korist aktivnih metoda učenja* (uključuje: smanjenje predavačke nastave u korist aktivnih metoda učenja i dodatne prijedloge vezane za uvođenje grupnog rada i prakse);
- *nastavu više povezati sa humanitarnim radom u zajednici*;
- *više koristiti mogućnosti suvremenih medija i Interneta* (uključuje: korištenje Interneta, televizije i filma);
- *u nastavi češće obrađivati društveno relevantne teme, uključujući mlade* (uključuje: obradu kontraverznih tema i dodatne prijedloge koji se odnose na uvođenje sadržaja koji se neposredno odnose na mlade i rasprave o suvremenim temama);
- *uspostaviti suradnju s lokalnom zajednicom (javne ustanove, nevladine udruge, stručnjaci, roditelji)*
- *reorganizirati nastavu* (uključuje: povećanje broja sati nastave tjedno i dodatne prijedloge učenika vezane za premještanje predmeta u više razrede)
- *ostalo*

S obzirom da učenici nisu bili ograničeni u izboru, od ukupno 2903 odgovora, najveću prednost dali su uspostavi suradnje s lokalnom zajednicom, a najmanju smanjenju predavačke nastave u korist aktivnih metoda učenja. Oko jedne petine svih prijedloga odnosi se na učestaliju obradu društveno relevantnih tema u nastavi; nešto manje se traži da se nastava više poveže s humanitarnim radom u lokalnoj zajednici, a svaki deseti prijedlog se odnosi na učinkovitije promicanje demokratskih vrijednosti, češće korištenje mogućnosti novih medija i Interneta te na reorganizaciju nastave (v. Sl. 21).

Slika 21: Prijedlozi za unaprjeđenje nastave DLJP-a: učenici (%)

4.1.3. Politička kultura

4.1.3.1. Informiranost

i. Praćenje vijesti o političkim zbivanjima u BiH

Početkom srednje škole mladi sve više koriste medije kao izvore informiranja o stvarima koje ih zanimaju. Iako istraživanja IEA, koja smo spomenuli na početku izvještaja, pokazuju da politička zbivanja u zemlji i svijetu nisu primarni interes mladih te dobi, utjecaj medija na njih ne može se zanemariti ni u tom području.

Kako bismo to provjerili, u inicijalnom ispitivanju smo od učenika tražili da navedu koliko često su u godini koja je prethodila istraživanju pratili vijesti o političkim zbivanjima u BiH preko četiri informativna medija (televizija, radio, novine i Internet). Obradom je utvrđeno da se srednjoškolci politički informiraju preko medija i prije uključivanja u nastavu DLJP-a te da za to koriste sva četiri medija, ali da je u tome Internet i radio u nepovoljnijem položaju od novina i televizije (v. Tablicu 34).

Naime, tijekom godine dana koja je prethodila istraživanju, domaće političke vijesti je preko televizije svakodnevno ili najmanje jednom tjedno pratilo oko tri četvrtine učenika, a preko novina nešto više od polovice, dok ih je Internet i radio u tu svrhu koristilo manje od jedne trećine.

Tablica 34: *Praćenje vijesti o političkim zbivanjima u BiH preko medija: učenici (% i mean)*

MEDIJ	nikada	najmanje jednom mjesečno	najmanje jednom tjedno	svaki dan	Mean	S.D.
televizija	9,6	17,1	39,9	33,4	2,97	0,94
radio	42,7	29,1	19,8	8,5	1,94	0,98

novine	19,9	26,8	35,7	17,6	2,51	1,00
Internet	52,2	16,9	14,1	16,7	1,95	1,15

Praćenje vijesti preko televizije povezano je s praćenjem vijesti preko radija ($r=0,44$; $p<0,01$) i novina ($r=0,42$; $p<0,01$), a praćenje novina s Internetom ($r=0,31$; $p<0,01$) i radiom ($r=0,28$; $p<0,01$).

Tablica 35: *Razlike u učestalosti praćenja vijesti o političkim zbivanjima u BiH prema nezavisnim varijablama: učenici*

	TELEVIZIJA	RADIO	NOVINE	INTERNET
VRSTA ŠKOLE	$F_{2,1489}=1,05$ $p>0,01$	$F_{2,1485}=13,22$ $p<0,01$	$F_{2,}=0,87$ $p>0,01$	$F_{2,1485}=0,73$ $p>0,01$
1. gimnazija				
2. 4-god. stručna	1 = 2 = 3	1 < 2 < 3	1 = 2 = 3	1 = 2 = 3
3. 3-god. stručna				
USPJEH	$F_{3,1475}=1,03$ $p>0,01$	$F_{3,1470}=1,92$ $p>0,01$	$F_{3,1467}=0,82$ $p>0,01$	$F_{3,1471}=0,92$ $p>0,01$
1. dovoljan				
2. dobar	1 = 2 = 3 = 4	1 = 2 = 3 = 4	1 = 2 = 3 = 4	1 = 2 = 3 = 4
3. vrlo dobar				
4. odličan				
SPOL	$t_{1458}=1,68$ $p>0,01$	$t_{1455}=1,74$ $p>0,01$	$t_{1437}=2,42$ $p<0,05$	$t_{1455}=3,46$ $p<0,01$
1. M	1 = 2	1 = 2	1 > 2	1 > 2
2. Ž				
OBRAZOVANJE OCA	$F_{2,1444}=0,77$ $p>0,01$	$F_{2,1439}=6,96$ $p<0,01$	$F_{2,1437}=$ $p<0,01$	$F_{2,1440}=$ $p<0,01$
1. osnovna				
2. srednja	1 = 2 = 3	1 > 2, 3	1 < 2 < 3	1, 2 < 3
3. visoka				
OBRAZOVANJE MAJKE	$F_{2,1448}=0,86$ $p>0,01$	$F_{2,1442}=2,51$ $p>0,01$	$F_{2,1441}=9,39$ $p<0,01$	$F_{2,1443}=14,17$ $p<0,01$
1. osnovna				
2. srednja	1 = 2 = 3	1 = 2 = 3	1 < 2, 3	1, 2 < 3
3. visoka				
NPP	$F_{2,1489}=9,21$ $p<0,01$	$F_{2,1485}=4,63$ $p=0,01$	$F_{2,1481}=0,50$ $p>0,01$	$F_{2,1485}=10,90$ $p<0,01$
1. učenici škola koje provode program na bosanskom jeziku				
2. učenici škola koje provode program na hrvatskom jeziku	1, 3 > 2	2 < 1, 3	1 = 2 = 3	1, 2 < 3
3. učenici škola koje provode program na srpskom jeziku				
KANTONI / ŽUPANIJE / REGIJE	$F_{15,1476}=4,10$ $p<0,01$	$F_{15,1472}=3,45$ $p<0,01$	$F_{15,1472}=4,15$ $p<0,01$	$F_{15,1472}=2,64$ $p<0,01$
1. USK				
2. POS				
3. TK				
4. ZEDO				

5. BPK	8 < 6, 7, 9, 7,	7 < 1, 4, 11	7 < 1, 4, 11	12 < 4, 6
6. SBK	11,13			
7. HNK		8 < 4, 11	8 < 4, 11	
8. ZHZ				
9. SK				
10. LK				
11. Banja Luka				
12. Prijedor				
13. Trebinje				
14. Bijeljina				
15. Doboj				
16. Brčko				

Tablica 35 sadrži podatke o statistički značajnim razlikama u praćenju političkih zbivanja u BiH preko medija u odnosu na karakteristike ispitanika, kao što su spol, vrsta škole, uspjeh na kraju godine, jezik na kojemu se provodi NPP i kantonalna/regionalna/županijska pripadnost te obrazovanje oca i majke. Podaci nam govore da učenici podjednako često prate političke vijesti preko televizije bez obzira na spol, vrstu škole i uspjeh, kao i na obrazovanje oba roditelja. Razlike u korištenju tog medija u svrhu političkog informiranja pojavile su se u odnosu na NPP i administrativno-teritorijalnu pripadnost učenika. U odnosu na jezik na kojemu se provodi NPP, učenici iz škola koje provode program na hrvatskom jeziku statistički značajno manje prate politička zbivanja u BiH od svojih vršnjaka iz škola s programom na bosanskom i srpskom jeziku. Nadalje, učenici iz ZH statistički značajno rjeđe od svojih vršnjaka iz SBK, HNK, SK, Banja Luke i Trebinja koriste televiziju za političko informiranje.

Radio je medij koji srednjoškolci rijetko koriste za političko informiranje, ali se praćenje tog medija pojavilo kao faktor razlika među učenicima u odnosu na vrstu škole, obrazovanju oca, jezičnu i administrativno-teritorijalnu pripadnost. Gimnazijalci statistički manje vremena provode slušajući političke vijesti preko radija od učenika četverogodišnje i trogodišnje stručne škole. No, zadnje dvije grupe se međusobno razlikuju, budući da su učenici trogodišnje stručne škole u prosjeku češći slušatelji radija od svojih vršnjaka u četverogodišnjim stručnim školama. Radio također više koriste učenici čiji očevi imaju završenu osnovnu školu od učenika čiji su očevi stekli srednje, više ili visoko obrazovanje. Nadalje, učenici škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku statistički značajno manje koriste radio za političko informiranje od svojih vršnjaka iz škola s NPP na bosanskom i srpskom jeziku, kao i učenici iz HNK u odnosu na učenike iz USK, ZEDO i Banja Luke te učenici iz ZHZ u odnosu na svoje vršnjake iz ZEDO i Banja Luke.

Statistički značajne razlike u političkom informiranju preko novina utvrđene su za spol, obrazovanje oca i majke te teritorijalno-administrativnu pripadnost. Učenici češće od učenika prate političke vijesti preko novina. Nadalje, učenici čiji očevi imaju samo osnovnu školu rjeđe čitaju novine od učenika čiji očevi imaju srednju školu, a oni pak od učenika čiji očevi imaju višu školu ili fakultet. U odnosu na obrazovanje majke, učenici čije su majke završile samo osnovnu školu rjeđe prate novine radi političkog informiranja od učenika čije su majke stekle srednji ili viši stupanj obrazovanja. Razlike u informiranju preko novina među učenicima prema teritorijalno-administrativnoj pripadnosti podudaraju se s razlikama koje su utvrđene za korištenje radija kao političko-informativnog medija.

Podaci o učestalosti korištenja Interneta za informiranje o domaćim političkim zbivanjima otkrivaju razlike među učenicima u odnosu na sve nezavisne varijable, osim vrste škole i

uspjeha na kraju godine. Internet statistički značajno više koriste učenici nego učenice, učenici čiji roditelji (otac i majka) imaju završenu višu školu ili fakultet od učenika čiji roditelji imaju osnovnu i srednju školu te učenici iz ZEDO i SBK od učenika iz Prijedora, dok su dobivene razlike između učenika koji pripadaju drugim administrativno-teritorijalnim jedinicama slučajne.

Tablica 36: Znanje učenika prema učestalosti praćenja vijesti o političkim zbivanjima u BiH preko medija (% i mean)

MEDIJ	nikada	najmanje jednom mjesečno	najmanje jednom sedmično	svaki dan	Mean	S.D.	statistički značajne razlike (p<0,01)
televizija	15,38	17,67	18,19	17,71	17,67	5,27	1 < 2, 3, 4
radio	17,64	18,26	17,95	15,22	17,68	5,28	4 < 1, 2, 3
novine	16,40	18,17	18,28	17,28	17,70	5,26	1 < 2, 3
Internet	17,81	17,81	18,15	16,75	17,68	5,27	-

Kako bismo utvrdili postoje li razlike među učenicima u znanju u odnosu na to koliko često prate javne medije i Internet radi političkog informiranja, podatke smo podvrgli analizi varijance. Rezultati potvrđuju da se učenici koji prate političke vijesti preko medija razlikuju po osvojenim bodovima u inicijalnom ispitivanju znanja od učenika koji u tu svrhu nisu upućeni na medije (v. Tablicu 36). Izuzetak predstavlja Internet, budući da se razlike u broju bodova u odnosu na učestalost političkog informiranja preko tog medija nisu pokazale statistički značajne.

U odnosu na televiziju, prosječno znanje učenika koji uopće ne prate političke vijesti preko tog medija statistički se značajno razlikuje od sve tri grupe učenika koji televiziju u tu svrhu prate povremeno (jedanput mjesečno ili jedanput tjedno) ili svakodnevno ($F_{3,1488}=11,19$; $p<0,01$). Što se praćenja radija tiče, i ovdje je utvrđena razlika među učenicima ($F_{3,1484}=11,32$; $p<0,01$), ali je odnos obrnut: učenici koji su izjavili da svakodnevno prate političke vijesti preko radija imaju prosječno najslabiji rezultat u ispitivanju znanja, koji se statistički značajno razlikuje od preostale tri grupe, uključujući učenike koji radio ne koriste za političko informiranje. Učenici koji se svakodnevno informiraju preko novina u prosjeku nisu bolji poznavatelji demokracije, ljudskih prava i građanstva od ostalih grupa. Statistički značajna razlika u broju osvojenih bodova u ispitivanju znanja ovdje je nađena između grupe učenika koji uopće ne koriste novine i učenika koji ih koriste najmanje jednom mjesečno, odnosno sedmično ($F_{3,1480}=9,99$; $p<0,01$). Učenici koji se najmanje jednom mjesečno ili tjedno informiraju o političkim zbivanjima preko novina istovremeno su i bolji poznavatelji demokracije, ljudskih prava i građanstva.

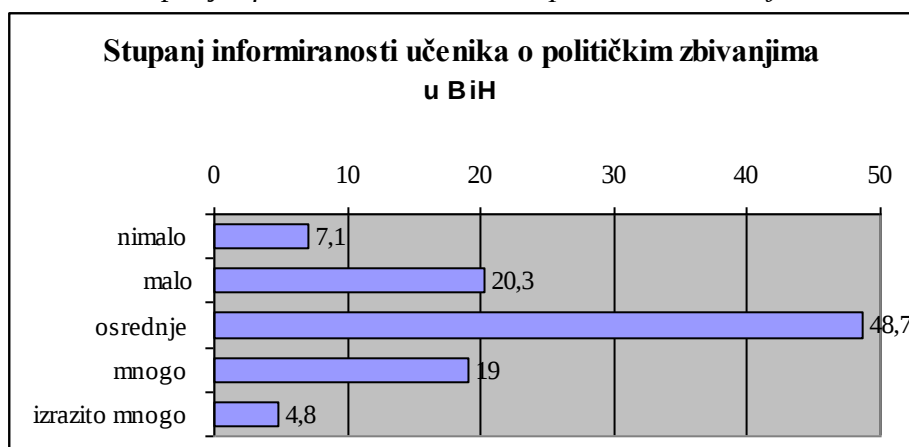
S obzirom da Tablica 36 sadrži podatke iz inicijalnog ispitivanja, oni potvrđuju tezu da nastava DLJP-a nije početak građanskog obrazovanja, nego početak usustavljivanja i planskog nadograđivanja znanja, vještina i sposobnosti koje su mladima potrebne za aktivan život u suvremenom demokratskom društvu. U skladu s tim, razumijevanje pojmova, načela i procesa u području demokracije, zaštite ljudskih prava i građanstva od strane srednjoškolaca koji su uključeni u nastavu DLJP-a ne može se pripisati učincima isključivo tog predmeta, nego te učinke treba dovesti u vezu s djelovanjem drugih faktora političke socijalizacije, kao što su roditelji i, osobito, informativni mediji. To potvrđuju i rezultati istraživanja koja smo

analizirali na početku izvještaja. Ključna razlika između tih faktora i posebnog školskog predmeta, kao što je DLJP, jest u sustavnosti i eksplicitnoj orijentiranosti učenja prema vrijednostima demokracije, ljudskih prava i građanstva.

ii. Stupanj informiranosti

Kako bismo ustanovili koliko pojedini političko-socijalizacijski faktori utječu na srednjoškolce, u finalnom ispitivanju smo od njih tražili da procijene koliko su informirani o političkim zbivanjima, a potom i koliko su pojedini javni mediji i još neki izvori informiranja, uključujući DLJP, doprinijeli njihovoj informiranosti. Ta pitanja smo uključili u finalni upitnik jer smo pošli od pretpostavke da učenje o demokraciji, ljudskim pravima i i građanstvu u sklopu posebnog predmeta povećava pouzdanost učenikove samoprocjene informiranosti. S druge strane smo htjeli saznati koje mjesto u tome pripada predmetu DLJP-a u odnosu na druge faktore političkog informiranja učenika.

Slika 22: Stupanj informiranosti učenika o političkim zbivanjima u BiH (%)

Na pitanje o tome koliko su informirani o političkim zbivanjima u BiH, oko polovice učenika je odgovorilo da je osrednje informirano, oko jedne četvrtine da je malo ili nimalo te isto toliko da je mnogo ili izrazito mnogo informirano (v. Sliku 22).

Statistički značajne razlike među učenicima u informiranosti o domaćim političkim zbivanjima potvrđene su u odnosu na administrativno-teritorijalnu ($F_{15,1635}=4,36$; $p<0,01$) i jezičnu pripadnost ($F_{2,1648}=14,05$; $p<0,01$) te spol ($t=3,36$; $p<0,01$), vrstu škole ($F_{2,1648}=10,98$; $p<0,01$) i razred ($F_{2,1648}=12,65$; $p<0,01$), ali ne i u odnosu na obrazovanje oca i majke, niti u odnosu na školski uspjeh. Razlike u informiranosti koje su se pokazale statistički značajne u odnosu na neke nezavisne varijable su sljedeće:

- viša je kod učenika iz Prijedora, SK i SBK nego kod učenika iz POS i ZHZ; kod učenika iz SK viša je i u odnosu na učenike iz LK i Doboja;
- viša je kod učenika iz škola koje provode NPP na bosanskom i srpskom jeziku nego kod učenika iz škola s NPP na hrvatskom jeziku;
- viša je kod učenika nego kod učenica;

- niža je kod učenika trogodišnjih stručnih škola nego kod učenika četverogodišnjih stručnih škola i gimnazijalaca;
- niža je kod učenika drugog razreda u odnosu na učenike trećega i četvrtog razreda, a viša kod učenika trećeg razreda u odnosu na učenike četvrtog razreda.

Tablica 37: Znanje učenika prema stupnju informiranosti o političkim zbivanjima u BiH (mean)

STUPANJ INFORMIRANOSTI	Mean	S.D.	Min	Max
nimalo nisam informiran/a	16,86	5,30	6	30
malo sam informiran/a	19,30	5,95	6	35
osrednje sam informiran/a	19,41	5,71	6	34
mnogo sam informiran/a	20,31	5,70	7	32
izrazito mnogo sam informiran/a	20,55	5,85	8	32
Total	19,43	5,79	6	35

Zanimalo nas je još razlikuju se međusobno učenici grupirani po stupnju informiranosti i po znanju o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu. Potvrdilo se da učenici koji misle da nisu politički informirani u prosjeku imaju najslabiji rezultat u ispitivanju znanja. Razlika između njih i učenika koji misle da su izrazito mnogo informirani iznosi skoro 4 boda. Učenici koji misle da uopće nisu informirani postigli su statistički značajno slabiji rezultat od učenika koji drže da su informirani, bez obzira na to misle li da su malo, osrednje ili mnogo informirani ($F_{4,1646}=8,55$; $p<0,01$). Dobivene razlike između tri grupe 'informiranih' koje nalazimo u Tablici 37 nisu statistički značajne, što znači da se mogu pripisati slučaju. U skladu s tim, opravdano je, u odnosu na stupanj informiranosti učenika, razlikovati dvije grupe. Jednu čine učenici koji kažu da nisu informirani o domaćim političkim zbivanjima i koji prosječno postižu slabiji rezultat, a drugu učenici koji misle da su informirani o domaćim političkim zbivanjima i koji, bez obzira na stupanj svoje informiranosti, pokazuju bolji rezultat u ispitivanju znanja o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu.

iii. Faktori informiranosti

Prema podacima iz Tablice 38 srednjoškolcima je televizija najvažniji izvor informiranja o domaćim političkim zbivanjima. Velika većina učenika odgovorila je da svoju političku informiranost duguje upravo televiziji, nešto manje novinama i DLJP-u te Internetu i razgovorima s roditeljima, a najmanje razgovorima s prijateljima i radiju.

Tablica 38: Doprinos odabranih izvora informacija informiranosti učenika (%)

ČIMBENICI INFORMIRANOSTI	DOPRINOS INFORMIRANOSTI						Mean	S.D.
	nimalo	malo	osrednje	mnogo	vrlo mnogo			
TV	2,2	5,8	11,4	31,8	48,8		4,19	1,00
radio	18,7	28,5	30,4	14,0	8,3		2,65	1,18

novine	4,9	10,2	26,2	34,9	23,8	3,63	1,10
predmet DLJP-a	6,4	13,6	30,7	31,9	17,5	3,40	1,12
Internet	16,9	15,8	21,5	19,2	26,6	3,23	1,43
razgovori s prijateljima	18,9	23,7	26,8	17,0	13,6	2,83	1,30
razgovori u obitelji	14,3	17,2	26,7	23,6	18,2	3,14	1,30

Interesantno je spomenuti da postoji veza između svih medija u doprinosu učeničkoj informiranosti, ali da je ona uglavnom niska (r' je između 0,20 i 0,40), što važi i za doprinos DLJP-a u odnosu na doprinos drugih izvora informiranja. Izuzetak su novine i televizija ($r=0,45$; $p<0,01$) te razgovori u obitelji i razgovori s prijateljima ($r=0,64$; $p<0,01$), između kojih je utvrđena umjerena povezanost u doprinosu učeničkoj informiranosti.

Također je interesantan podatak da učenička procjena doprinosa pojedinih izvora informiranja njihovoj informiranosti o političkim zbivanjima u BiH nije pouzdan prediktor znanja za 6 od 7 izvora informiranja. Statistički značajna razlika u znanju između onih koji procjenjuju da je određeni izvor informiranja više doprinio i onih koji procjenjuju da im je isti izvor manje doprinio njihovoj političkoj informiranosti nađena je samo za novine ($F_{4,1634}=6,71$; $p<0,00$). Učenici koji misle da novine nisu doprinijele njihovom političkom informiranju imaju statistički značajno slabiji uspjeh u ispitivanju znanja od učenika kojima su one u tome mnogo ili vrlo mnogo pomogle. No valja napomenuti da je samo rezultat učenika koji su izjavili da su novine mnogo doprinijele njihovoj informiranosti statistički značajno bolji od rezultata prve tri grupe (nimalo, malo, osrednje). Učenici koji su odgovorili da su novine vrlo mnogo doprinijele njihovoj političkoj informiranosti, vjerojatno su malo 'pretjerali' u svojoj ocjeni, budući da su postigli rezultat koji se statistički značajno razlikuje samo od grupe učenika na čiju političku informiranost novine nisu imale nikakav utjecaj.

4.1.3.2. Participacija

Podaci o participaciji učenika odnosili su se na njihovu političku i građansku (civilnu) participaciju. Prikupljali su se u inicijalnom ispitivanju kroz dvije dimenzije: *sadašnjost* (aktualna građanska participacija) i *budućnost* (participacija u budućnosti: politička i građanska).

i. Aktualna građanska participacija

Participacija u sadašnjosti (tijekom godine dana koja je prethodila istraživanju) operacionalizirana je preko sljedećih varijabli:

- ispunjavanje obveza u obitelji (odlazak u trgovinu, pospremanje, pripremanje jela i sl.),
- humanitarni rad (pomoć nemoćnom/oj susjedu/i, davanje novčanog priloga i dobrovoljan rad u domu za siročad, staračkom domu i sl.);
- sudjelovanje u donošenju odluka (u obitelji i školi);
- sudjelovanje u civilnim akcijama ili aktivnostima (pridruživanje protestnom skupu, potpisivanje peticije, kontaktiranje političara, uključivanje u medijsku raspravu o društvenom problemu);
- odgovor na nepravdu (nastavnika i roditelja).

Tablica 39: *Aktualna građanska participacija: učenici (%)*

PARTICIPACIJA	1. nikada	2. 2-3 puta u godini	3. najmanje jednom mjesečno	4. najmanje jednom sedmično	Mean	S.D.
ispunjavao/la svoje obveze u obitelji	2,6	1,8	8,0	87,6	3,81	,588
dobrovoljno pomogao/la nemoćnom/oj susjedu/susjedi	9,6	26,4	38,5	25,5	2,80	,929
dao/la novčani prilog ili sl. u humanitarne svrhe	12,1	44,1	33,2	10,7	2,42	,836
dobrovoljno radio/la u domu za siročad, staračkom domu	82,7	10,5	4,4	2,4	1,26	,652
participirao/la u donošenju odluka u školi	51,1	25,1	15,3	8,6	1,81	,986
participirao/la u donošenju odluka u obitelji	11,0	17,5	36,4	35,1	2,96	,982
pridružio/la se protestnom skupu, potpisao/la peticiju	66,0	24,2	5,7	4,0	1,48	,779
upozorila političara na vlasti na neki društveni problem	92,1	3,0	2,6	2,4	1,15	,569
uključio/la se u medijsku ili on-line raspravu o društvenom problemu	67,6	17,8	9,3	5,3	1,52	,868
nastavniku/ci otvoreno prigovorio/la zbog nepravde	27,6	32,3	22,2	17,9	2,30	1,060
roditeljima otvoreno prigovorio/la zbog nepravde	10,0	17,9	29,8	42,2	3,04	1,001
Total N						

Srednjoškolci participiraju uglavnom samo u onim aktivnostima koje su povezane s privatnom sferom, tj. s domom i susjedstvom. Najmanje jednom tjedno devet od deset učenika izvršava kućanske obveze, oko dvije petine ih uputi prigovor svojim roditeljima, a nešto više od jedne trećine ih sudjeluje u donošenju obiteljskih odluka. Nemoćnom/oj susjedu/susjedi pomoć pruža oko dvije petine učenika najmanje jednom mjesečno i oko jedne četvrtine najmanje jednom tjedno.

U odnosu na aktivnosti dobrovoljno-humanitarne naravi izvan kruga susjedstva, nešto više od jedne četvrtine učenika u njima sudjelujeo dva do tri puta u godini, a svaki deseti nijednom. Novčani prilog u humanitarne svrhe davao je svaki deseti učenik najmanje jednom tjedno, jedna trećina najmanje jednom mjesečno, više od dvije petine dva do tri puta godišnje, a svaki deseti nikad nije se nije uključivao u takve akcije. Nadalje, više od četiri petine učenika nikad nije dobrovoljno radilo u domu za siročad, staračkom domu ili nekoj drugoj sličnoj socijalnoj ustanovi.

Učenici rijetko sudjeluju u akcijama civilnog društva. Jedna četvrtina učenika pridružila se protestnom skupu dva do tri puta tijekom godine dana koja je prethodila istraživanju; manje od jedne desetine ih se obratilo lokalnim političarima da bi ih upozorili na neki društveni problem, a više od dvije trećine ih se nikad nije uključilo u medijsku ili on-line raspravu o društvenom problemu.

Zabrinjava podatak da u godini dana više od polovice učenika nijednom nije sudjelovalo u donošenju odluka u školi, ali i da je tu priliku četvrtina učenika imala samo dva do tri puta u istom razdoblju. Nadalje, oko jedne četvrtine ih nijednom nije otvoreno prigovorilo nastavniku/ci zbog učinjene nepravde, no skoro jedna petina ih je to činila najmanje jednom tjedno.

Faktorskom analizom odgovora na pitanje o participaciji dobivene su tri dimenzije koje objašnjavaju oko 51% ukupne varijance (v. Tablicu 40). Prvu faktorsku dimenziju smo nazvali 'javni ili civilni aktivist', drugu 'obiteljski aktivist', a treću 'aktivist - pravdaš'. Pod pojedinim dimenzijama našle su se sljedeće čestice:

- Prva dimenzija (*civilni aktivist*) obuhvatila je pet čestica koje se u suvremenoj literaturi određuju kao tipične građanske aktivnosti mladih: kontaktiranje političara na vlasti radi upozorenja na neki društveni problem, dobrovoljan rad u ustanovi za socijalno zbrinjavanje, uključivanje u on-line diskusiju o nekom društvenom problemu, pridruživanje protestnom skupu ili potpisivanje peticije te sudjelovanje u odlučivanju u sklopu škole, što predstavlja jedan od najboljih načina pripreme učenika za ključnu ulogu građanina – donošenje provjerenih i odgovornih odluka o stvarima i problemima koji utječu na njegovu dobrobit.
- Druga dimenzija (*obiteljski aktivist*) okupila je četiri čestice kojima se više opisuju aktivnosti osobe motivirane uobičajenom podjelom poslova u obitelji i odgovornošću za dobrobit članova obitelji te suosjećanjem prema drugim osobama koje su u nevolji. U skladu s tim, tu su se našle čestice kao što su: pomoć nemoćnom susjedu ili susjedi, ispunjavanje svojih obaveza u obitelji, sudjelovanje novčanim prilogom u humanitarne svrhe i sudjelovanje u donošenju odluka važnih za obitelj.
- Treća dimenzija (*aktivist - pravdaš*) ima samo dvije čestice kojima se opisuje izravna reakcija na nepravdu u dva konteksta bitna za život srednjoškolaca: otvoreni prigovor roditeljima i nastavnicima. Te čestice se nisu značajnije vezale ni za jedan od preostala dva faktora, što znači da ih je opravdano opažati kao poseban oblik participacije učenika.

Tablica 40: *Aktualna građanska participacija učenika: matrica faktorske strukture*

OBLICI PARTICIPACIJE	DIMENZIJE		
	civilni aktivist	obiteljski aktivist	aktivist - pravdaš
upozorio/la političara na vlasti na društveni problem	,746		
dobrovoljno radio/la u domu za siročad i sl.	,733		
uključio/la se u medijsku ili on-line diskusiju	,639		
pridružio/la se protestnom skupu, potpisao/la peticiju	,529		
participirao/la u donošenju odluka u školi	,506		
dobrovoljno pomogao/la nemoćnom/oj susjedu/susjedi		,736	
ispunjavao/la svoje obaveze u obitelji		,567	
dao/la novčani prilog u humanitarne svrhe		,562	
participirao/la u donošenju obiteljskih odluka		,533	
roditeljima otvoreno prigovorio/la zbog nepravde			,819

Statistički značajna povezanost između faktorskih dimenzija participacije i učestalosti informiranja putem medija nije nađena, osim u jednom slučaju. Pokazalo se, naime, da je sudjelovanje u civilnim aktivnostima ('civilni aktivist') povezano, iako vrlo slabo, s informiranjem o političkim zbivanjima u BiH putem Interneta ($r=0,26$; $p<0,01$).

ii. Politička i građanska participacija u budućnosti

Osim aktualnog sudjelovanja u aktivnostima preko kojih se učenici razvijaju kao demokratski građani, zanimalo nas je u kojoj mjeri oni sebe vide kao sudionike ili nositelje političkih i građanskih aktivnosti u odrasloj dobi. Anticipacija participacije operacionalizirana je preko sedam varijabli, od kojih su neke korištene u ispitivanju aktualne participacije. Varijable koje su uvrštene u ovaj instrument su sljedeće:

- članstvo u političkoj stranci
- kandidatura za neku lokalnu funkciju
- članstvo u nevladinoj organizaciji
- pridruživanje protestnom skupu ili potpisivanje peticije
- organiziranje humanitarne akcije
- obraćanje lokalnom političaru radi rješavanja nekog problema
- obavješćavanje novina o nekom problemu
- uključivanje u *on-line* diskusiju o nekom problemu

Taj sklop smo nadopunili s još dvije čestice: otvoreni prigovor nadređenoj osobi kad je nepravedna prema drugome i poučavanje vlastite djece da je u životu najvažnije poštenje. Iako nije uobičajeno te čestice uključiti u instrument kojim se ispituje politička i građanska participacija, mi smo to učinili jer je riječ o indikatorima odnosa pojedinca prema autoritetu i prihvatanja jednog od najvažnijih načela u međuljudskim odnosima. Jedno i drugo su temelj participacije, što znači da su potrebni za potpunije razumijevanje participativnih aktivnosti učenika.

Tablica 41: *Politička i građanska participacija učenika u budućnosti (%)*

OBLICI PARTICIPACIJE U BUDUĆNOSTI	sigurno neću	vjerojatno neću	ne znam, nisam siguran	vjerojatno hoću	sigurno hoću	Mean	S.D.
postati član političke stranke	46,1	17,0	26,2	5,2	5,5	2,07	1,193
kandidirati se za lokalnu funkciju	39,7	26,3	27,0	4,5	2,4	2,04	1,033
postati član nevladine organizacije	23,8	15,0	41,7	13,8	5,7	2,63	1,153
pridružiti se protestnom skupu, potpisati peticiju i sl.	17,0	14,7	35,1	22,3	10,9	2,95	1,219
organizirati humanitarnu akciju	6,6	7,5	38,8	33,6	13,5	3,40	1,027
upozoriti političara u vlasti na društveni problem	31,1	23,5	29,0	11,8	4,5	2,35	1,165
obavijestiti novine o nekom problemu	27,6	23,9	30,4	12,1	6,0	2,45	1,185
uključiti se u <i>on-line</i> raspravu o društvenom problemu	25,1	16,6	28,8	19,9	9,5	2,72	1,294

otvoreno prigovoriti nadređenoj osobi na poslu kad drugome učini nepravdu	9,4	6,9	23,3	33,6	26,7	3,61	1,215
učiti svoju djecu da je u životu najvažnije poštenje	3,4	,9	5,6	24,0	66,0	4,48	,907

Podaci u Tablici 41 potvrđuju da učenici nisu skloni klasičnim oblicima političke participacije, kao što je članstvo u političkoj stranci, ali ni nekim aktivnostima koje su važni pokazatelji vitalnosti civilnog društva. Tako oko dvije trećine učenika vjerojatno ili sigurno neće postati član neke političke stranke u odrasloj dobi niti će se kandidirati za neku lokalnu funkciju. Više od polovice ih neće kontaktirati političara na vlasti kako bi ga upozorio na neki društveni problem niti će o tome obavijestiti novine. Nadalje, oko dvije petine neće postati član nevladine organizacije niti će se uključiti u on-line raspravu o nekom društvenom problemu.

Suprotno tome, jedna trećina drži da će se u odrasloj dobi pridružiti protestnom skupu ili potpisati peticiju, a oko dvije petine da će organizirati humanitarnu akciju. Štoviše, dvije trećine će ih se vjerojatno ili sigurno otvoreno suprotstaviti nadređenoj osobi na poslu kad ona drugome učini nepravdu, a čak će ih devet od deset učiti svoju djecu da je poštenje najvažnija vrijednost u životu.

Tablica 42: *Politička i građanska participacija učenika u budućnosti: matrica faktorske strukture*

OBlici PARTICIPACIJE U BUDUĆNOSTI	DIMENZIJE	
	političko-civilni aktivist	humanitarni aktivist
kandidirati se za neku lokalnu funkciju	,811	
postati član političke stranke	,798	
postati član nevladine organizacije	,633	
upozoriti političara u vlasti na neki problem	,552	
pridružiti se protestnom skupu, potpisati peticiju i sl.	,523	
obavijestiti novine o nekom problemu	,518	
organizirati humanitarnu akciju		,673
prigovoriti nadređenoj osobi na poslu zbog nepravde prema drugoj osobi		,673
učiti svoju djecu da je u životu najvažnije poštenje		,655
uključiti se u on-line raspravu o nekom problemu		,477

Faktorska analiza odgovora o participaciji u budućnosti polučila je sljedeće dvije dimenzije koje objašnjavaju oko 50% ukupne varijance (v. Tablicu 42):

- Prva faktorska dimenzija (*političko-civilni aktivist*) okuplja sljedećih šest čestica: kandidatura za lokalnu funkciju, članstvo u političkoj stranci, članstvo u nevladinoj organizaciji, kontaktiranje političara, sudjelovanje u protestnom skupu i potpisivanje peticije te, donekle, obavješćavanje novina o nekom problemu.
- Drugu faktorsku dimenziju (*humanitarni aktivist*) u većoj ili manjoj mjeri određuju sljedeće četiri dimenzije: organizacija humanitarne akcije, prigovor nadređenoj osobi na poslu zbog nepravednog postupka prema drugoj osobi, učenje svoje djece o

poštenju kao najvažnijoj životnoj vrijednosti i, u nešto manjoj mjeri, uključivanje u on-line diskusiju.

Korelacijom faktorskih dimenzija aktualne participacije i participacije u budućnosti, pokazalo se da ovdje nije riječ o čvrstim kognitivno-ponašajnim strukturama, što znači da učenici koji sudjeluju u određenim aktivnostima političko-civilne i humanitarne naravi tijekom srednje škole ne moraju sudjelovati u sličnim aktivnostima kao odrasli, što je u skladu s rezultatima nekih istraživanja koja smo analizirali na početku izvještaja.

Dimenzije sadašnje i buduće participacije, naime, međusobno nisu povezane ili je povezanost među njima na rubu zanemarivosti, kao što je to slučaj između 'obiteljskog aktiviste' i 'humanitarnog aktiviste' ($r=0,32$), ili između 'političko-civilnog' i 'javnog aktiviste' ($r=0,25$; $p<0,01$). Drugim riječima, malo je vjerojatno da će učenik koji u srednjoj školi npr. potpisuje peticiju to isto učiniti i kao zrela osoba. Povezanost između aktualnog i budućeg pridruživanja protestnom skupu i potpisivanja peticije je vrlo 'mršava' ($r=0,29$; $p<0,01$). Također je vrlo malo vjerojatno da će učenik koji je sklon otvoreno prigovoriti nastavniku zbog nepravde to isto učiniti nadređenome na poslu kad je nepravedan prema nekoj drugoj osobi. No, aktualna navika sudjelovanja u medijskoj ili on-line raspravi mogla bi se održati i kasnije u životu, budući da je jedino između te dvije čestice ustanovljena veća povezanost ($r=0,40$; $p<0,01$).

Rezultati sugeriraju da bi u nastavi DLJP-a trebalo više voditi računa o stjecanju znanja i razvoju vještina te učvršćivanju onih oblika ponašanja koji su temelj aktivnog i odgovornog građanstva. Određena potvrda toga je ustanovljena granična povezanost između uspjeha u inicijalnom ispitivanju znanja i faktorske dimenzije 'političko-civilni' aktivist ($r=0,25$; $p<0,01$). Iako je ta povezanost u statističkom smislu zanemariva, ona ukazuje na određeni obrazac koji nije ustanovljen kod drugih faktorskih dimenzija, a koji govori u prilog tome da građanski angažman u demokraciji pretpostavlja odgovarajuće znanje i vještine, što je u skladu s rezultatima drugih istraživanja.

4.1.3.3. Političko i društveno povjerenje

Povjerenje u sebe i svijet oko sebe provjeravalo se preko 16 čestica kojima su obuhvaćene dvije dimenzije povjerenja (Maldini 2008: 185): a. *horizontalna ili interpersonalna* (obuhvaća povjerenje u članove primarnih grupa - *osobna razina* i povjerenje u druge i opće ili generalizirano povjerenje u ljude - *društvena razina*) i b. *vertikalna ili institucionalno-politička* (obuhvaća povjerenje u demokraciju kao poredak, institucije sustava i aktere političke vlasti).

U sklopu horizontalne dimenzije ograničili smo se na osobnu razinu, uz izuzetak povjerenja prema nastavnicima, a u sklopu vertikalne dimenzije proširili smo povjerenje u institucije sustava i aktere političke vlasti na povjerenje u međunarodne institucije i organizacije.

Tablica 43: *Političko i društveno povjerenje učenika (%)*

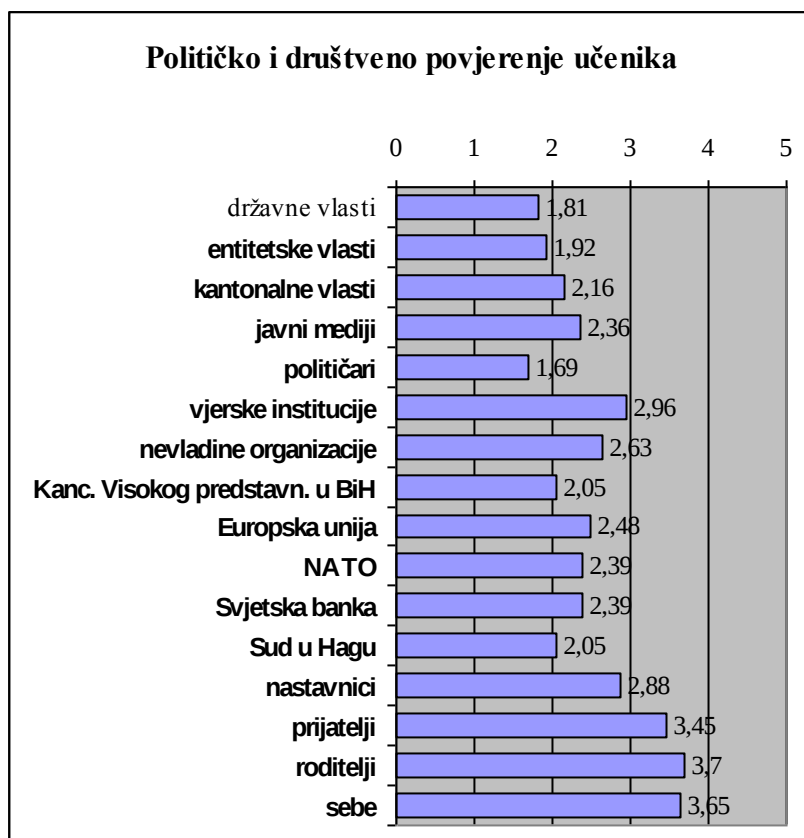
POVJERENJE U:	nimalo	malo	mnogo	izrazito mnogo	ne znam/ nisam razmišljao/la

državne vlasti	33,5	46,7	9,6	3,3	6,9
entitetske vlasti	28,3	47,1	12,6	4,4	7,7
kantonalne/žup/reg vlasti	27,5	42,1	16,8	13,6	-
javne medije	18,1	35,4	28,6	11,8	6,1
političare	46,9	35,0	8,7	4,2	5,1
vjerske institucije	10,6	21,1	30,0	38,3	-
nevladine organizacije	13,0	24,9	31,6	18,5	12,0
Uredu Visokog povjeren. u BiH	31,3	30,2	18,4	8,6	11,5
Europsku Uniju	19,9	24,1	22,7	19,4	14,0
NATO	22,2	23,5	22,1	16,7	15,6
Svjetsku banku	19,8	25,1	24,6	13,9	16,6
Sud u Hagu	37,1	22,8	16,4	12,4	11,2
nastavnike	8,2	21,1	33,3	26,7	10,7
prijatelje	2,5	6,1	22,3	45,7	23,4
roditelje	1,8	2,3	10,1	51,9	33,9
sebe	2,0	2,6	10,8	47,1	37,5

Odgovori učenika bitno se ne razlikuju od odgovora njihovih vršnjaka u razvijenim zapadnim zemljama. Podaci u Tablici 43 i Sl. 23 potvrđuju da učenici nemaju povjerenja u domaće institucije i aktere vlasti, za razliku od članova svojih primarnih grupa i sebe same. Visoka razina političkog nepovjerenja zabrinjava. Otprilike četiri petine učenika uglavnom nema povjerenja u političare i vlast na sve tri razine (državnoj, entitetskoj i kantonalnoj/županijskoj, odnosno regija); oko tri petine ih gaji nepovjerenje prema Sudu u Hagu i Uredu Visokog povjerenika za BiH, nešto manje od polovice prema Europskoj Uniji, NATO-u i Svjetskoj banki, a više od polovice ih ne vjeruje ni javnim medijima.

Iako su vjerske institucije, nastavnici i nevladine organizacije u nešto povoljnijem položaju od domaćih institucija i aktera političke vlasti, kao i od međunarodnih i europskih institucija i organizacija, učenici u prosjeku imaju povjerenje samo u svoje roditelje, prijatelje i sebe same. No, valja napomenuti da se kod te tri čestice pojavio i najveći postotak neodlučnih odgovora - oko jedne četvrtine učenika ne zna ili nije razmišljalo o tome koliko povjerenja ima u prijatelje, a oko jedne četvrtine u sebe i roditelje – što bi moglo značiti da učenici ne razmišljaju o privatnoj sferi svog života u tim terminima.

Slika 23: *Političko i društveno povjerenje učenika (mean)*

Kako bismo provjerili uobičajenu podjelu povjerenja na društveno (interpersonalno) i institucionalno-političko, podatke smo podvrgli faktorskoj analizi na temelju koje smo dobili tri dimenzije koje tumače 61% ukupne varijance. Na tim dimenzijama većina čestica ima zadovoljavajuće saturacije. Izuzetak je čestica 'nevladine organizacije', koja nije dovoljno prisutna ni u jednoj dimenziji, no mi smo je uvrstili u treću u kojoj je najviše zastupljena. Dobivene faktore smo označili na sljedeći način:

- dimenzija *povjerenje u međunarodne institucije i organizacije*, koja je okupila NATO, Europsku Uniju, Svjetsku banku, Sud u Hagu i Ured Visokog povjerenika za BiH;
- dimenzija *povjerenje u domaće političke institucije i aktere vlasti*, u sklopu koje su se našli državne, entitetske i kantonalne/županijske, odnosno vlasti regija te političari, ali i javni mediji, koje učenici očito vide kao dio iste sfere u koju, u načelu, nemaju povjerenja;
- dimenzija *povjerenje u primarnu grupu i aktere na interpersonalnoj razini*, koja je obuhvatila sebe i roditelje te prijatelje, nastavnike, vjerske institucije i civilne organizacije.

Tablica 44: *Političko i društveno povjerenje učenika: matrica faktorske strukture*

POVJERENJE U:	DIMENZIJE		
	Međunarodne organizacije i institucije	Domaće političke institucije i akteri vlasti	Osobna i interpersonalna razina

NATO	,863		
Evropsku Uniju	,818		
Svjetsku banku	,800		
Sud u Hagu	,717		
Ured Visokog predstavn. u BiH	,618		
državne vlasti		,829	
entitetske vlasti		,821	
kantonalne/žup/reg vlasti		,773	
političare		,701	
javne medije		,488	
roditelje			,846
sebe			,830
prijatelje			,793
nastavnike			,544
vjerske institucije			,506
nevladine organizacije			,405

4.1.3.4. Životno važne vrijednosti

Za srednjoškolce mir i sigurnost te obitelj su dominantne vrijednosti u njihovu životu: više od četiri petine ih smatra izuzetno važnima. Ostali podaci iz Tablice 45 i Sl. 24 ukazuju na to da oko tri četvrtine učenika izrazito važnim drži prijatelje, sigurno radno mjesto, osobnu slobodu i privatnost doma. Za oko dvije trećine izuzetno su važni ravnopravnost među ljudima, slobodno vrijeme, odnosno razonoda i pravedno sudstvo. Vjeru i materijalnu sigurnost smatra izrazito važnim oko polovice ispitanika, a dobre međunacionalne odnose u BiH i tradiciju oko dvije trećine. Manjem postotku učenika izrazito je važan ugled u društvu, sloboda medija i zaštita nacionalnih manjina, dok su im nacionalna pripadnost, pripadnost europskoj kulturi i bogatstvo u prosjeku najmanje važni.

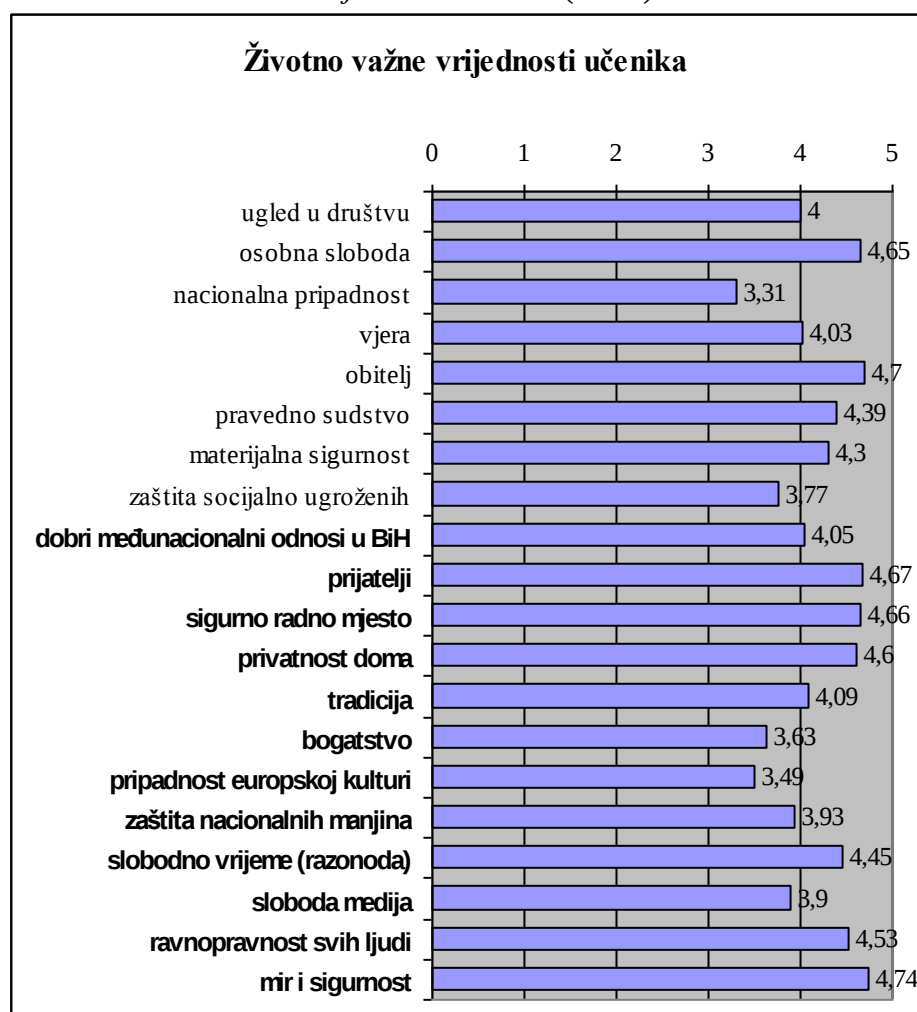
Tablica 45: Životno važne vrijednosti učenika (%)

VRIJEDNOSTI	potpuno nevažno	nevažno	ni važno, ni nevažno	važno	izrazito važno
ugled u društvu	4,4	4,6	16,0	37,2	37,9
osobna sloboda	,9	2,4	2,7	18,5	75,5
nacionalna pripadnost	10,3	10,3	17,8	61,6	-
vjera	8,0	7,4	11,3	20,7	52,6
obitelj	1,5	1,5	3,5	12,4	81,1
pravedno sudstvo	1,9	3,2	9,5	24,9	60,4
materijalna sigurnost	1,5	2,9	9,7	36,1	49,8
zaštita socijalno ugroženih	1,8	2,8	12,0	83,4	-
dobri međunacionalni odnosi u BiH	3,5	5,1	17,3	31,1	42,9
prijatelji	,7	1,9	3,8	16,2	77,3
sigurno radno mjesto	,4	1,2	4,9	19,4	74,1
privatnost doma	,9	1,5	5,6	20,7	71,4
tradicija	2,5	4,8	16,7	33,6	42,5
bogatstvo	4,7	8,1	32,5	29,1	25,6
pripadnost europskoj kulturi	6,2	10,4	33,1	28,7	21,6

zaštita nacionalnih manjina	2,6	5,6	22,3	34,8	34,6
slobodno vrijeme (razonoda)	1,2	2,1	8,6	26,8	61,3
sloboda medija	3,3	6,0	24,0	30,9	35,9
ravnopravnost svih ljudi	1,5	1,6	7,1	21,8	68,0
mir i sigurnost	1,1	1,7	3,3	10,4	83,6

Ti rezultati govore u prilog porasta individualizma i orijentacije prema privatnosti, što je glavno obilježje postmaterijalističkog sklopa vrijednosti. No, ako se pogledaju prosječne vrijednosti, jasno je da ni jedna vrijednost nije smještena na negativni dio skale, iako su nacionalna pripadnost i pripadnost europskoj kulturi po rangi najniže.

Slika 24: Životno važne vrijednosti učenika (mean)

Kad su učenički odgovori podvrgnuti faktorskoj analizi dobivene su četiri faktorske dimenzije koje objašnjavaju 56% ukupne varijance. Saturacija većine čestica je zadovoljavajuća. Nekoliko čestica (pravedno sudstvo, zaštita socijalno ugroženih, materijalna sigurnost i tradicija), koje su raspoređene po svim dimenzijama, a ni u jednoj nemaju zadovoljavajuću saturaciju, ostavljene su jer se ipak većim dijelom vezuju za jednu od dimenziju. Dobivene dimenzije imenovali smo na sljedeći način:

- *kvaliteta života* - obuhvaća polovicu svih čestica (osobna sloboda, prijatelji, sigurno radno mjesto, mir i sigurnost, privatnost doma, obitelj, ravnopravnost svih ljudi, slobodno vrijeme u smislu razonode i pravedno sudstvo) i bliska je liberalnom sklopu vrijednosti;
- *pluralna i socijalna demokracija* – sadrži četiri čestice (zaštita nacionalnih manjina, dobri međunacionalni odnosi u BiH, pripadnost europskoj kulturi, sloboda medija i zaštita socijalno ugroženih), koji ovu dimenziju čine bliskom socijalno-demokratskom sklopu vrijednosti;
- *vjera, nacija i tradicija* – okuplja tri istoimene čestice koje pripadaju tzv. tradicionalističkom vrijednosnom sklopu;
- *bogatstvo i ugled* – sadrži dvije istoimene čestice koje ovu povezuju s materijalističkim sklopom vrijednosti.

Tablica 46: *Životno važne vrijednosti učenika: matrica faktorske strukture*

VRIJEDNOSTI	DIMENZIJE			
	KVALITETA ŽIVOTA	PLURALNA I SOCIJALNA DEMOKRACIJA	VJERA, NACIJA I TRADICIJA	BOGATSTVO I UGLED
osobna sloboda	,763			
prijatelji	,754			
sigurno radno mjesto	,737			
mir i sigurnost	,677			
privatnost doma	,646			
obitelj	,638			
ravnopravnost svih ljudi	,542			
slobodno vrijeme (razonoda)	,517			
materijalna sigurnost	,494			
pravedno sudstvo	,446			
zaštita nacionalnih manjina		,792		
dobri međunacionalni odnosi u BiH		,690		
pripadnost europskoj kulturi		,611		
sloboda medija		,608		
zaštita socijalno ugroženih		,455		
vjera			,874	
nacionalna pripadnost			,856	
tradicija			,476	
bogatstvo				,806
ugled u društvu				,515

4.1.3.5. Stavovi o demokraciji

Stavove o demokraciji provjeravali smo u sklopu inicijalnog upitnika preko stavova o tome koliko su određene društvene prakse i postupci dobri ili loši za demokraciju. Odabrano je deset tvrdnji koje su se odnosile na kritički odnos građana prema odlukama vlasti, usklađenost

interesa pojedinca s interesima zajednice, političko-stranački konsenzus o bitnim društvenim pitanjima, slobodu medija, ulogu političkih stranaka i organizacija civilnog društva, odnos religije i države, slobodu tržišta i predsjedničke izbore (v. Tablicu 47).

Skoro tri petine učenika ispravno smatra da je za demokraciju loše ili vrlo loše kad u izborima za predsjednika države postoji samo jedan kandidat; oko tri četvrtine ih to misli kad u demokratskom društvu svatko gleda samo svoje interese ili kad se pojedinci učlanjuju u političke stranke samo zato da lakše dođu do vlasti, a nešto manji postotak ih isto ocjenjuje razilaženje političkih stranaka u najvažnijim društvenim pitanjima.

No u odnosu na druge oblike društvenih i političkih praksi, učenici pokazuju manji stupanj razumijevanja demokracije. Tako samo polovica ispitanika misli da je loše ili vrlo loše za demokraciju kad građani podržavaju svaku odluku vlasti, a čak svaki deseti izjavljuje da je to dobro ili vrlo dobro. Oko dvije trećine učenika smatra da je loše za demokraciju kad vlast pušta medije da pišu što hoće, a otprilike svaki peti misli da je dobro ili vrlo dobro kad država određuje što će se i koliko proizvoditi. Nadalje oko jedne trećine ih misli da nije dobro za demokraciju kad se građani učlanjuju u nevladine organizacije kako bi uspješnije kontrolirali vlast, ali i kad vjerske vođe ne utječu na odluke vlasti.

Tablica 47: *Koliko je dobro ili loše za demokraciju: učenici (%)*

	vrlo je loše	uglavno m je loše	ni dobro, ni loše	uglavno m je dobro	vrlo je dobro	Mean	S.D.
Kad građani podržavaju svaku odluku vlasti	26,2	23,8	37,3	9,6	3,0	2,39	1,067
Kad svatko gleda samo svoje interese	46,2	27,9	17,2	6,7	2,0	1,90	1,037
Kad se političke stranke razilaze u najvažnijim društvenim pitanjima	33,2	32,9	26,7	5,6	1,7	2,10	,982
Kada vlast pušta medije da pišu što hoće	38,1	25,3	24,5	9,3	2,8	2,13	1,109
Kad se ljudi učlanjuju u političke stranke da bi lakše došli do vlasti	41,8	29,1	20,0	7,0	2,0	1,98	1,038
Kad građani javno kritiziraju odluke vlasti	6,0	10,5	32,8	39,0	11,7	3,40	1,022
Kad se ljudi učlanjuju u NVO-e kako bi uspješnije kontrolirali vlast	12,9	15,2	35,3	27,8	8,8	3,04	1,139
Kad vjerske vođe ne utječu na odluke vlasti	14,0	15,6	38,1	23,5	8,8	2,98	1,142
Kad država određuje što i koliko će se proizvoditi	24,2	22,7	34,8	15,3	3,1	2,51	1,108
Kad je na predsjedničkim izborima samo jedan kandidat	62,2	14,6	11,6	8,5	3,2	1,76	1,143

4.1.3.6. Stavovi o razvoju demokracije u BiH i ulasku BiH u Europsku Uniju

Osim stavova o primjerenosti različitih društvenih i političkih praksi za demokraciju, zanimalo nas je kako učenici ocjenjuju stanje demokracije u BiH, što vide kao kočnice demokratskog razvoja zemlje i koga za to smatraju odgovornim te kakav stav imaju o

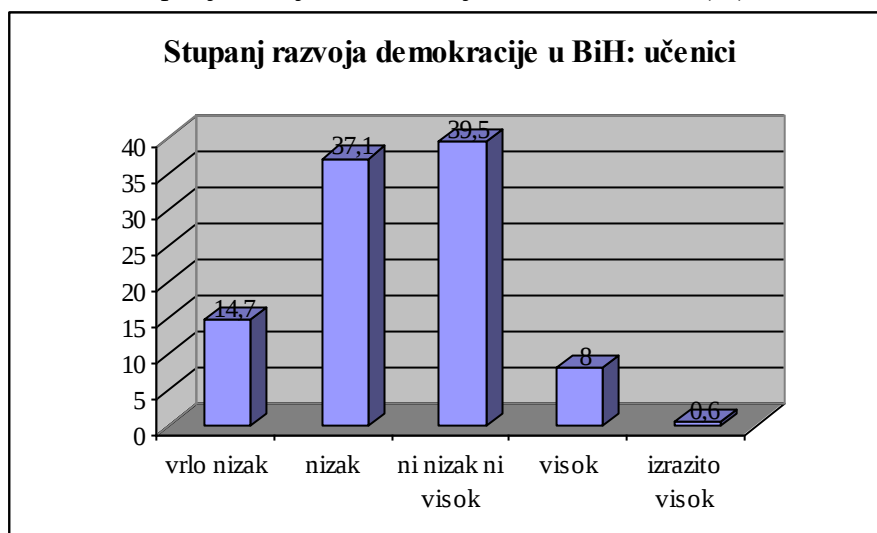
poželjnosti uključivanja BiH u Europsku Uniju.

i. Stavovi o demokratskom razvoju BiH

Odgovori učenika (v. Sliku 25) potvrđuju opće nezadovoljstvo razvojem demokracije u BiH. Više od polovice ih procjenjuje da je demokratski razvoj u zemlji nizak ili vrlo nizak, nasuprot nepunih deset posto koji misle da je BiH postigla visok stupanj demokratskog razvoja. U prosječnim ocjenama nema statistički značajne razlike između učenika i učenica, niti među učenicima u odnosu na školski uspjeh. Razlike su se pojavile u odnosu na sljedeće nezavisne varijable, no valja napomenuti da su sve praktički zanemarive:

- *administrativno teritorijalnu pripadnost*: najveća razlika nađena je između učenika iz LK, koji su u prosjeku najpesimističniji, i Doboja, koji su najmanje pesimistični;
- *NPP* ($F_{2,1484}=27,97$; $p<0,00$): učenici škola koje provode NPP na srpskom jeziku u prosjeku ocjenjuju razvoj nešto povoljnije od učenika škola s NPP na bosanskom jeziku, a oni od učenika iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku;
- *vrstu škole* ($F_{2,1484}=13,86$; $p<0,00$): učenici četverogodišnje stručne škole ocjenjuju demokratski razvoj BiH nešto bolje od gimnazijalaca;
- *obrazovanje oca* ($F_{2,1439}=6,04$; $p<0,00$): učenici čiji očevi imaju završenu višu školu ili fakultet nešto su manje zadovoljni demokratskim razvojem BiH od svojih vršnjaka čiji očevi imaju završenu osnovnu ili srednju školu;
- *obrazovanje majke* ($F_{2,1442}=5,15$; $p<0,00$): učenici čije majke imaju završenu višu školu ili fakultet također su manje zadovoljni od svojih vršnjaka čije majke imaju završenu osnovnu ili srednju školu.

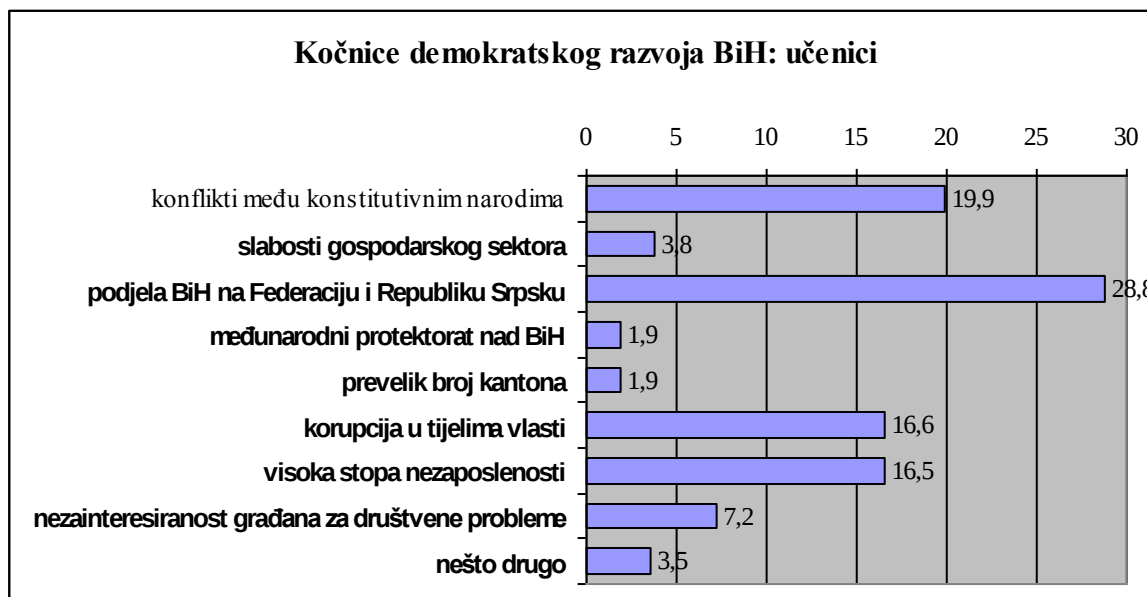
Slika 25: Stupanj razvoja demokracije u BiH: učenici (%)

Na pitanje o tome što najviše koči razvoj demokracije u BiH, ispitanici su mogli zaokružiti samo jedan odgovor (v. Sliku 26). Za otprilike trećinu učenika najveću kočnicu predstavlja podjela BiH na Federaciju i Republiku Srpsku, jedna petina ih misli da to treba pripisati sukobima među konstitutivnim narodima, a manje od jedne petine ih je u tome podijeljeno

između korupcije u tijelima vlasti i visoke stope nezaposlenosti. Znatno manji postotak ispitanika misli da je nezainteresiranost građana za društvene probleme ključni problem u BiH, a još manji da slabosti demokratskog razvoja zemlje treba dovesti u vezu sa slabostima gospodarskog sektora, kao što su zamiranje proizvodnje, prevelik broj stranih ulagača i nepostojanje slobodnog tržišta. Tek je 2% učenika sklono uzroke demokratske nerazvijenosti pripisati administrativno-teritorijalnom cjepljanju BiH (preveliki broj administrativno-teritorijalnih jedinica) i ovisnosti njenog razvoja o odlukama Visokog povjerenika (međunarodni protektorat nad BiH).

Slika 26: Najveće kočnice demokratskog razvoja BiH: učenici (%)

Statistički značajne razlike među učenicima u odgovoru na to pitanje nađene su u odnosu na sljedeće nezavisne varijable:

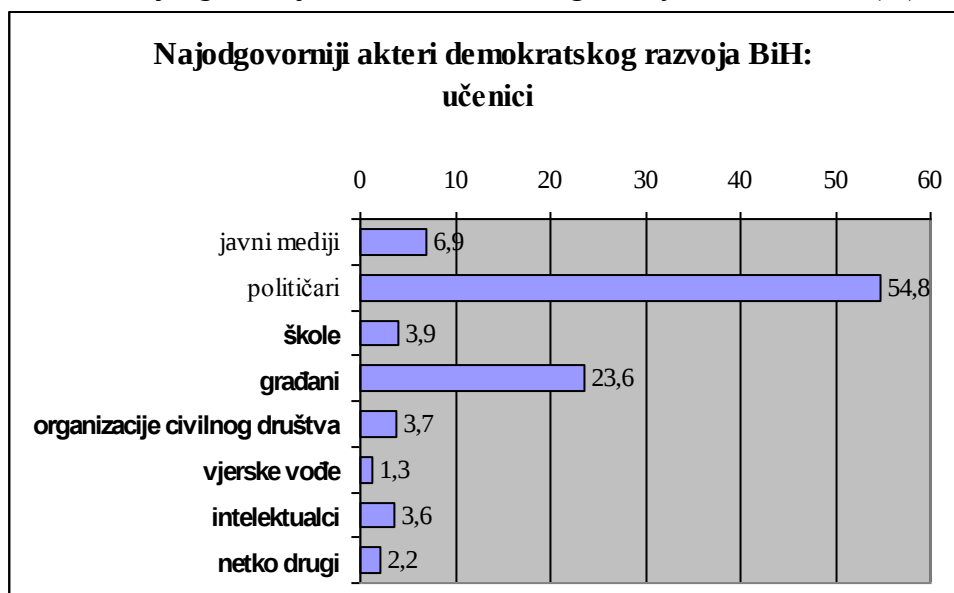
- *administrativno-teritorijalnu pripadnost* ($\chi^2=348,24$; s.s=120; $p<0,01$):
  - učenike iz BPK i HNK dominantno muči podjela BiH na Federaciju i Republiku Srpsku, dok učenike iz ostalih kantona/regija (osim ZHZ, Trebinja, Bijeljine i Doboja), uz podjelu donekle muče i drugi problemi, osobito sukobi između konstitutivnih naroda (POS, LK, Banja Luka, Prijedor), korupcija (TK, SK) i nezainteresiranost građana (USK, ZEDO, Banja Luka, Prijedor i Brčko);
  - učenike iz SBK i Bijeljine dominantno muče sukobi između konstitutivnih naroda, dok učenike iz ZHZ, Trebinja i Doboja osim sukoba muči korupcija i nezainteresiranost građana za društvene probleme;
- *jezična pripadnost* ($\chi^2=128,57$; s.s=16; $p<0,01$): učenike obuhvaćene NPP na bosanskom jeziku dominantno muči podjela BiH; one obuhvaćene NPP na hrvatskom jeziku sukobi među konstitutivnim narodima i, donekle, podjela, a one obuhvaćene NPP na srpskom jeziku sukob među konstitutivnim narodima, korupcija i nezainteresiranost građana;
- *vrsta škole* ($\chi^2=71,18$; s.s=16; $p<0,01$): među gimnazijalcima dominira zabrinutost zbog podjele i sukoba, učenici četverogodišnje stručne škole su u najvećem broju

zabrinuti zbog podjele, korupcije i nezainteresiranosti građana, a učenici trogodišnje stručne škole zbog podjele i nezainteresiranosti građana;

- *spol* ($\chi^2=28,01$; $s.s=8$; $p<0,01$): učenici u najvećem broju vide problem u podjeli i korupciji, a učenice u podjeli i, donekle, u nezainteresiranosti građana i sukobima.

Usprkos tome što učenici u političare nemaju povjerenja (vjerojatno i zbog toga što su svojim odlukama umnogome doprinijeli problemima koje oni vide kao najveće kočnice demokratskog razvoja BiH), oni misle da u suvremenim uvjetima tranzicijske procese nije moguće ubrzati bez odgovornih političara i građana (v. Sliku 27). S obzirom da su i na ovo pitanje učenici mogli zaokružiti samo jedan odgovor, indikativno je da ih više od polovice smatra da su upravo političari najodgovorniji za poticanje demokratskog razvoja BiH, a oko jedne četvrtine da su to sami građani. Na dalekom trećem mjestu po odgovornosti učenici stavljaju javne medije, potom škole, organizacije civilnog društva i intelektualce, a na posljednjem mjestu vjerske vođe koje odgovornima za demokratski razvoj BiH drži samo svaki stoti učenik.

Slika 27: Najodgovorniji akteri demokratskog razvoja BiH: učenici (%)

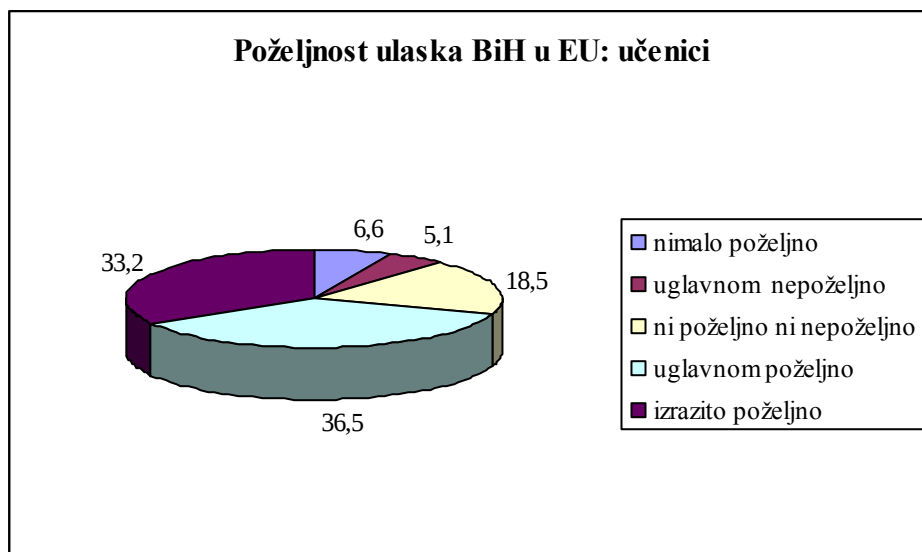
I u odnosu na to pitanje se pokazalo da među učenicima postoje statistički značajne razlike po administrativno-teritorijalnoj i jezičnoj pripadnosti, vrsti škole i spolu, no te su razlike praktički zanemarive. Naime, političari su u odnosu na sve kategorije učenika dominantno najodgovorniji akteri demokratskih promjena, iza kojih slijede građani u omjerima koji praktički ne odudaraju od prosječnoga. Razlike se mogu pojaviti u češćem spominjanju još nekih aktera, kao što je to slučaj s učenicima iz BPK, koji osim političara i građana u nešto većem postotku biraju intelektualce, ili s učenicima iz Doboja, koji naglasak stavljaju na škole.

ii. Stavovi o ulasku BiH u Europsku Uniju

Ubrzanje demokratskog razvoja važan je preduvjet za članstvo BiH u EU. Ispunjavanje triju kopenhaskih kriterija (politički, gospodarski i pravni), kojima se određuju uvjeti za pridruživanje EU, u mnogim zemljama kandidatkinjama određuju pravce i brzinu tranzicijskog procesa. Jedan od važnih faktora tog procesa je potpora građana.

U skladu s tim, zanimalo nas je koje stavove bosansko-hercegovački srednjoškolci imaju o ulasku BiH u EU. Operacionalizacija tog pitanja obuhvatila je stupanj poželjnosti članstva i procjenu posljedica uključivanja.

Slika 28: *Poželjnost ulaska BiH u EU: učenici (%)*

Ulazak BiH u EU je za više od dvije trećine učenika poželjan cilj, a samo za jednu desetinu nepoželjan (Sl. 28). U prosjeku je članstvo u EU učenicima uglavnom poželjno, u čemu se oni statistički značajno ne razlikuju po vrsti škole i školskom uspjehu. Razlike koje se mogu generalizirati pojavile su se u odnosu na administrativno-teritorijalnu i jezičnu pripadnost, spol i obrazovanje oca, no i u ovom slučaju su te razlike praktički zanemarive. Naime, ni jedna srednja vrijednost procjena tako formiranih grupa učenika se ne nalazi na negativnom dijelu skale, pa bi bilo primjerenije te razlike interpreti u terminima manjeg i većeg entuzijazma za članstvo u EU.

U odnosu na administrativno-teritorijalnu pripadnost, učenici iz BPK i USK najveći su pobornici ulaska BiH u EU, a učenici iz Prijedora i ZHZ najslabiji, no ni najslabiji pobornici u prosjeku ne misle da je članstvo nepoželjno, nego su oni po tom pitanju samo oprezniji ili manje entuzijastični. Isto tako, učenici iz škola koje provode NPP na bosanskom jeziku značajno više prihvaćaju članstvo od učenika koji su uključeni u NPP na hrvatskom i srpskom jeziku. Nadalje, razlike među učenicima u odnosu na obrazovanje oca, iako su statistički značajne, praktički samo potvrđuju da su učenici čiji očevi imaju završenu srednju školu otvoreniji prema integraciji od učenika čiji očevi imaju višu školu ili fakultet.

U svojim ocjenama učinaka ulaska BiH u EU kojima se u najširem smislu opisuju demokratsko društvo blagostanja učenici su ili neodlučni ili optimistični, dok su u procjenama učinaka kojima se opisuje nacionalna opstojnost uglavnom pesimistični (v. Tablicu 48 i Sliku 29).

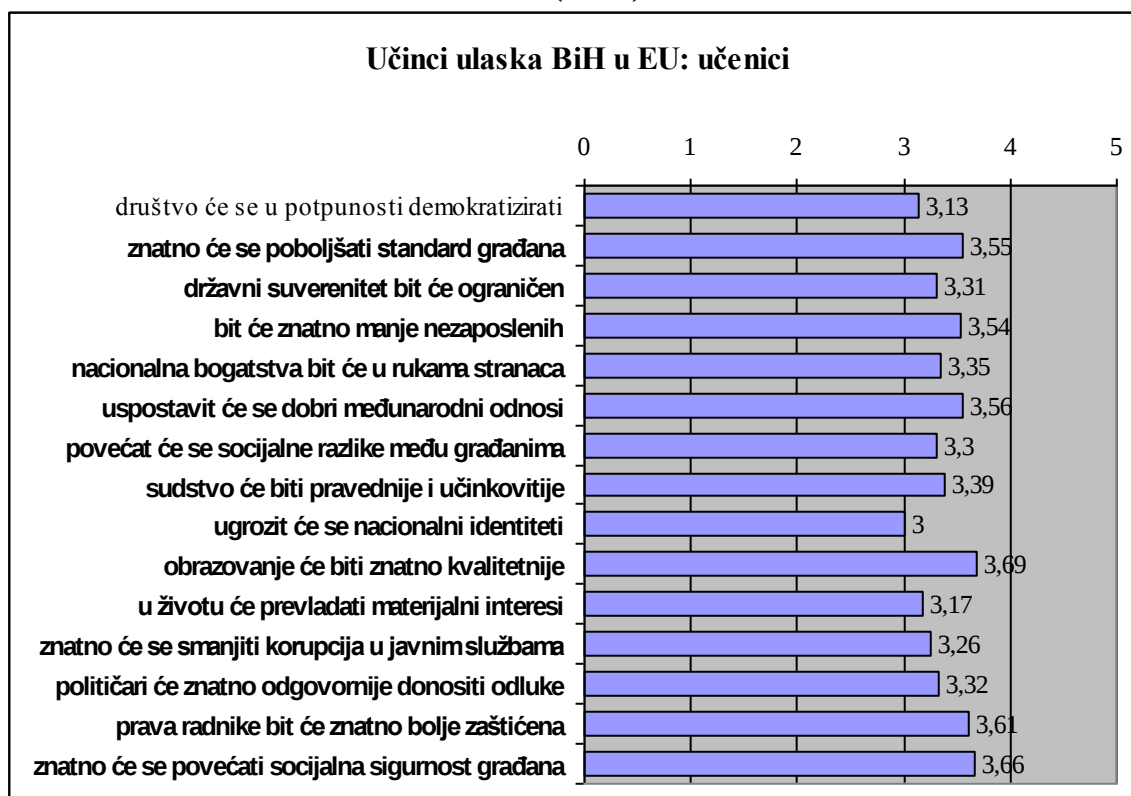
Tablica 48: Učinci ulaska BiH u EU: učenici (%)

UČINCI	nimalo se ne slažem	ne slažem se	niti se slažem niti ne slažem	slažem se	u potpunosti se slažem
društvo će se u potpunosti demokratizirati	8,9	14,5	40,2	27,3	9,1
znatno će se poboljšati standard građana	4,8	11,2	26,0	40,3	17,8
državni suverenitet bit će ograničen	4,9	11,0	42,2	31,7	10,2
bit će znatno manje nezaposlenih	5,3	11,2	26,6	38,2	18,6
nacionalna bogatstva bit će u rukama stranaca	7,0	14,2	33,5	27,7	17,6
uspostaviti će se dobri međunarodni odnosi	5,1	8,1	30,6	37,8	18,4
povećat će se socijalne razlike među građanima	5,5	13,8	39,1	29,0	12,7
sudstvo će biti pravednije i učinkovitije	6,4	12,5	32,4	33,2	15,6
ugrozit će se nacionalni identiteti	10,1	19,5	39,9	21,1	9,5
obrazovanje će biti znatno kvalitetnije	4,8	9,8	22,2	38,3	24,9
u životu će prevladati materijalni interesi	6,1	13,6	38,2	42,1	,1
znatno će se smanjiti korupcija u javnim službama	7,9	14,8	35,7	26,7	15,0
političari će znatno odgovornije donositi odluke	9,9	14,0	29,2	28,2	18,6
prava radnike bit će znatno bolje zaštićena	5,5	8,4	27,6	36,2	22,3
znatno će se povećati socijalna sigurnost građana	5,4	6,5	28,1	36,4	23,6

U odnosu na prvu grupu, oko tri petine učenika u potpunosti se ili djelomično slaže s tezama da će se ulaskom BiH u EU znatno povećati kvaliteta obrazovanja, poboljšati standard i povećati socijalna sigurnost građana, smanjiti broj nezaposlenih i bolje zaštititi prava radnika te uspostaviti dobri međunarodni odnosi. Istovremeno su znatno oprezniji i neodlučniji u svojim procjenama pune demokratske preobrazbe bosansko-hercegovačkog društva. Tako ih manje od polovice misli da će sudstvo biti pravednije i učinkovitije te da će političari znatno odgovornije donositi odluke, oko dvije petine da će se znatno smanjiti korupcija u javnim službama, a oko jedne trećine da će se društvo u potpunosti demokratizirati.

Istovremeno, oko dvije petine ih se u potpunosti ili djelomično priklanja mišljenju da će ulaskom BiH u EU državni suverenitet BiH biti ograničen, a nacionalna bogatstva dospjeti u ruke stranaca, te da će u životu prevladati materijalni interesi i povećati se socijalne razlike među građanima, dok jedna trećina još vjeruje da će, kao posljedica ulaska, doći do ugrožavanja nacionalnih identiteta.

Slika 29: Učinci ulaska BiH u EU: učenici (mean)

Kako bismo provjerili je li riječ o dvije kategorije orijentacija prema članstvu BiH u EU po kojima možemo i učenike podijeliti na dvije grupe, podatke smo podvrgli faktorskoj analizi. Rezultat su dvije faktorske dimenzije koje tumače oko 55% ukupne varijance na kojima sve čestice imaju zadovoljavajuće visoke saturacije, osim čestice 'suverenitet države bit će ograničen', koja većinski ipak pripada prvom faktoru (v. Tablicu 49). Te dvije dimenzije su sljedeće:

- *eurooptimizam* - okuplja 11 čestica, a prvenstveno je određuju čestice 'prava radnika bit će znatno bolje zaštićena' i 'znatno će se povećati socijalna sigurnost građana'; nakon kojih slijedi 8 čestica visoke i zadovoljavajuće saturacije (povećanje odgovornosti političara, smanjenje korupcije, pravednije i učinkovitije sudstvo, poboljšanje standarda građana, punu demokratizaciju društva, veću kvalitetu obrazovanja, bolje međunarodne odnose i smanjenje nezaposlenosti), na koje se nadovezuje posljednja, manje saturirana čestica - suverenitet države bit će ograničen.

Podatak da se ograničenje suvereniteta države BiH našlo u sklopu dimenzije eurooptimizma govori o dubokim problemima s kojima se BiH kao država suočava. Naime, u većini sličnih istraživanja gubljenje državnog suvereniteta u pravilu čini jednu od dimenzija pesimističnog odnosa prema europskim integracijama. Učenici u

BiH, pak, u tom ograničenju vide jedan od izlazaka iz krize koja prati ustroj njihove države.

- *europesimizam* – prvenstveno je određena česticom 'nacionalna bogatstva bit će u rukama stranaca', kojoj su se pridružile još 3 visoko saturirane čestice (povećanje socijalnih razlika među građanima, prevladavanje materijalnih interesa i ugrožavanje nacionalnih identiteta). Svim česticama zajednička je bojazan da će ulaskom BiH u EU doći do ugrožavanja nekih od vitalnih interesa građana.

Zanimalo nas je jesu li učenici-eurooptimisti zaista ti koji podržavaju ulazak BiH u EU, a učenici-europesimisti ti koji se tome opiru, pa smo korelirali faktorske dimenzije učinaka s odgovorima o poželjnosti, odnosno nepoželjnosti ulaska. Rezultati govore u prilog tome da su učenici-eurooptimisti skloni podržati integraciju ($r=0,48$; $p<0,01$), no i da se sa sigurnošću ne može tvrditi da će učenici-europesimisti biti protiv integracije ($r=-0,7$; $p<0,01$).

Tablica 49: *Učinci ulaska BiH u EU: matrica faktorske strukture: učenici*

POS LJEDICE UK LJU ČIVANJA BiH U EU	DIMENZIJE	
	EURO OPTIMIZAM	EURO PESIMIZAM
prava radnika bit će znatno bolje zaštićena	,843	
znatno će se povećati socijalna sigurnost građana	,814	
političari će znatno odgovornije donositi odluke	,771	
znatno će se smanjiti korupcija u javnim službama	,758	
sudstvo će biti pravednije i učinkovitije	,751	
znatno će se povećati standard građana	,751	
društvo će se u potpunosti demokratizirati	,714	
obrazovanje će biti znatno kvalitetnije	,702	
uspostaviti će se dobri međunarodni odnosi	,671	
bit će znatno manje nezaposlenih	,654	
suverenitet države bit će ograničen	,518	
nacionalna bogatstva bit će u rukama stranaca		,759
povećat će se socijalne razlike među građanima		,729
u životu će prevladati materijalni interesi		,721
ugrozit će se nacionalni identiteti		,691

Na kraju je potrebno spomenuti da nije utvrđena povezanost između znanja koje su učenici pokazali u završnom ispitivanju i faktora učinaka integracije. Faktor eurooptimizma značajno je povezan samo s faktorom povjerenja u međunarodne institucije i organizacije ($r=0,43$; $p<0,01$), a lako s faktorom vrijednosti 'pluralna i socijalna demokracija' ($r=0,25$; $p<0,01$). Ostale veze nisu potvrđene.

4.2. NASTAVNICI DLJP-a

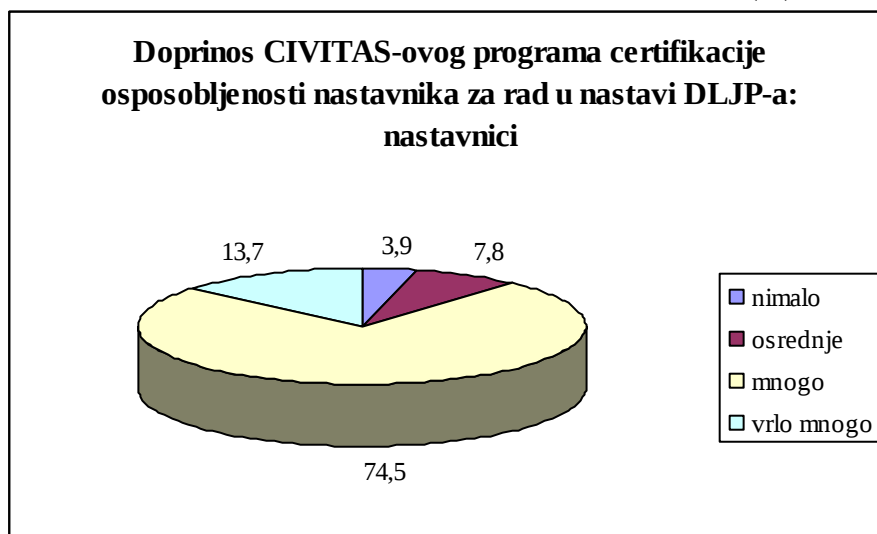
4.2.1. Profesionalni profil

Stjecanje stručnih kompetencija za rad u nastavi DLJP- u Bosni i Hercegovini do početka istraživanja nije jedinstveno bilo uređeno. Osim Programa certifikacije nastavnika DLJP-a, koji je od 2002. tijekom nekoliko godina sustavno provodio CIVITAS u suradnji s Vijećem Europe, nastavnicima su na raspolaganju imali niz programa za stručno usavršavanje koje su organizirale međunarodne organizacije, javne odgojno-obrazovne ustanove ili druge nevladine organizacije u području obrazovanja za građanstvo ili nekom drugom srodnom području.

Podaci iz našeg istraživanja potvrđuju da je četiri petine srednjoškolskih nastavnika iz uzorka steklo potrebne kompetencije za rad u nastavi DLJP-a upravo u CIVITAS-ovom obrazovnim programima, bilo da je riječ o programu certifikacije nastavnika DLJP-a ili nekom drugom CIVITAS-ovom drugom programu, kao što je Projekt 'Građanin'. Dio nastavnika sudjelovao je i u drugim programima, no njih je spomenulo manje od polovice ispitanika. Drugi programi se odnose na tečajeve ili seminare u organizaciji međunarodnih i europskih organizacija, kao što su Međunarodni crveni križ i crveni polumjesec, Vijeće Europe i OEES, odnosno nevladine organizacije, kao što su norveški Nansen centar za dijalog, Otvoreno društvo i Dadalos. Otprilike isti broj nastavnika naveo je da su kompetencije stekli samoobrazovanjem i samoinformiranjem preko Interneta, stručne i znanstvene literature te medija. Manje od jedne petine nastavnika spomenulo je da svoje profesionalno usavršavanje duguju studijskim programima i programima stručnog usavršavanja učiteljskih akademija i drugih visokoškolskih ustanova. Taj podatak ne iznenađuje, s obzirom da obrazovanje i stručno usavršavanje u ovom području još nije zadovoljavajuće ugrađeno u formalni sustav obrazovanja, izobrazbe i usavršavanja nastavnika.

Od 45 ispitanih nastavnika koji su prošli CIVITAS-ov program certifikacije više od devet desetina ih je potvrdilo da ih je taj program mnogo ili vrlo mnogo osposobio za nastavu DLJP-a (v. Sl. 30).

Slika 30: *Doprinos CIVITAS-ovog programa certifikacije osposobljenosti nastavnika za rad u nastavi DLJP-a: nastavnici (%)*

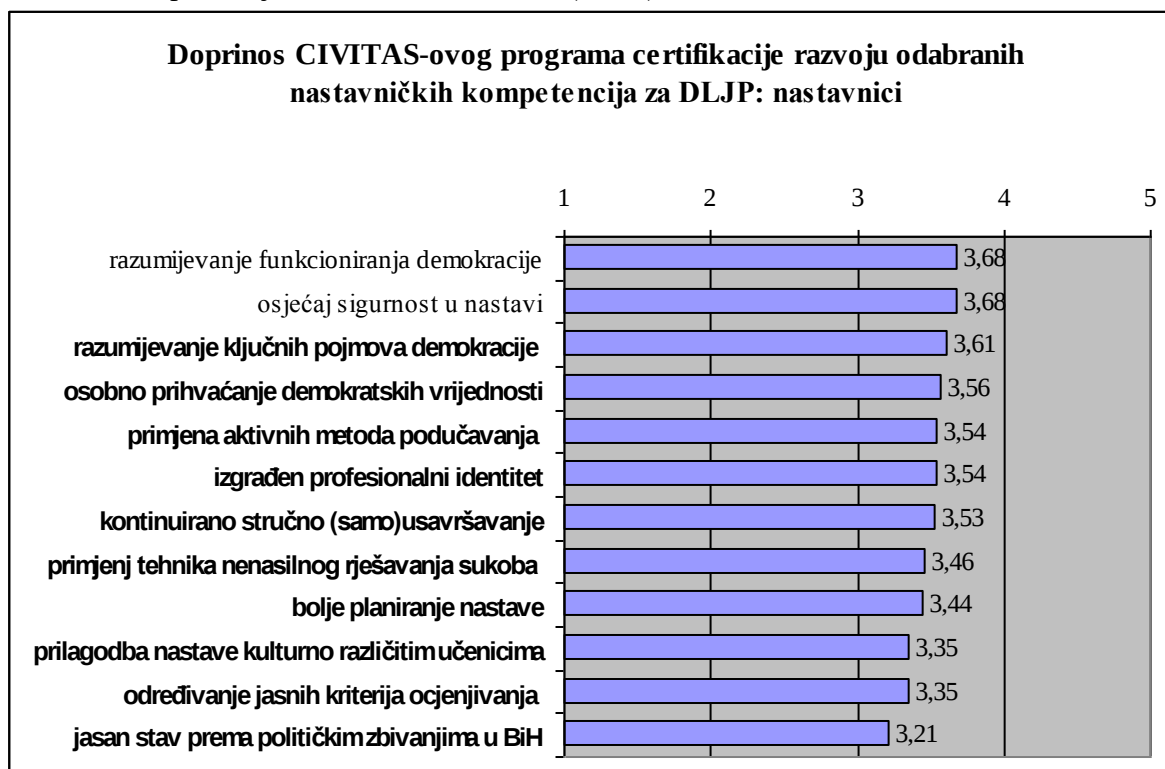

Na pitanje o tome koliko im je CIVITAS-ov programa certifikacije pomogao u stjecanju kompetencija koje važne za rad u nastavi, velika većina nastavnika je odgovorilo da im je program mnogo ili vrlo mnogo pomogao u sljedećemu:

- razumijevanje načina na koji funkcioniра демократија (84,5 %);
- razumijevanje ključnih pojmova демократије, као што су грађанство, људска права и сл., те стјецанје осјећаја сигурности у настави (по 84,4 %)
- изграђен професионални идентитет (81,8 %)
- коришћење активних метода поучавања, као што су истраживање, дебата и сл. (81,4 %)
- коришћење технике ненасилног рјешавања сукоба с ученицима и међу ученицима те боље планирање наставе (по 79,6 %)
- континуирано стручно усавршавање и особно прихватање демократских вриједности (по 79,5 %)
- одређивање јасних критерија оцјенјивања (72,8 %)
- изградња јасног става о политичким збивањима у БиХ (72,1 %)
- прилагођба наставе културно различитим ученицима (70,5 %).

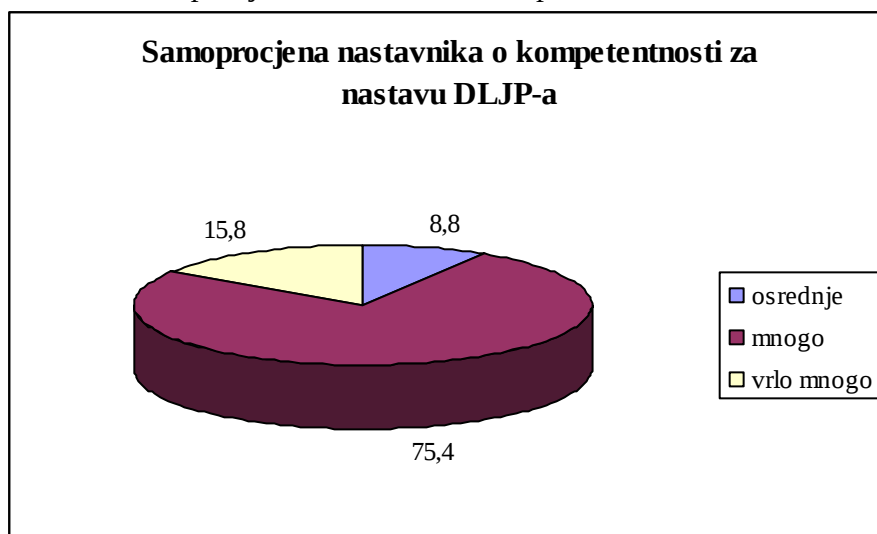
Prema podacima prikazanim u Slici 31 proizlazi da je CIVITAS-ov program certifikacije nastavnicima u prosjeku najviše pomogao da razumiju način na koji funkcioniraju demokratski sustavi, što je vjerojatno povoljno utjecalo na njihov osjećaj sigurnosti u nastavi, osobno prihvatanje demokratskih vrijednosti, izgradnju profesionalnog identiteta i još neka obilježja koja su ključna za kvalitetu nastave DLJP-a. Nešto malo manje im je program pomogao u izgradnji jasnog stava prema političkim zbivanjima u BiH, uspostavi jasnih kriterija ocjenjivanja učenika i prilagodbi nastave kulturno različitim učenicima. To znači da bi obrazovanje i usavršavanje nastavnika DLJP-a ubuduće trebalo više usmjeriti na analizu aktualnih pitanja političkog života BiH kao dio izobrazbe za primjenu metoda kritičke analize ili analize slučaja u nastavi. Također je više pozornosti potrebno posvetiti kriterijskom ocjenjivanju i vrednovanju u nastavi DLJP-a, čime bi nastavnici stekli potrebne kompetencije za preuzimanje vodeće uloge u izgradnji sustava osiguranja kvalitete, što je temelj razvoja škole kao demokratske zajednice. U sklopu toga bi trebali steći i interkulturene kompetencije o kojima ovisi prilagodba nastave učenicima koji pripadaju manjinskim kulturama.

Slika 31: *Doprinos CIVITAS-ovog programa certifikacije razvoju odabranih nastavničkih kompetencija za DLJP: nastavnici (mean)*

Da je CIVITAS-ov program certifikacije polučio dobre rezultate potvrđuje i podatak da se više od 90% nastavnika koji su prošli taj program osjeća mnogo ili vrlo mnogo kompetentnim za rad u nastavi DLJP-a (Sl. 32).

Slika 32: *Samoprocjena nastavnika o kompetentnosti za nastavu DLJP-a (mean)*

4.2.2. Mišljenja i stavovi o DLJP-u

4.2.2.1. Učinci nastave na učenika

i. Usvojenost sadržaja DLJP-a

Opravdano je očekivati da se zadovoljstvo nastavnika kvalitetom njihovog obrazovanja i stručnog usavršavanja, kao i njihov osjećaj kompetentnosti za rad u nastavi DLJP-a potvrdi i njihovim optimizmom u odnosu na učinke nastave. Da bismo to provjerili, postavili smo im tri pitanja koja su se odnosila na učinke nastave u kognitivnom i funkcionalnom području te na neke elemente prakse nastavnika koji pokazuju koliko je nastava orijentirana na učenika. Prvo pitanje je bilo uključeno i u finalni upitnik za učenike, a obuhvaćalo je niz od 18 tema koje se obrađuju u nastavi DLJP-a i kojima se ostvaruju kognitivni i funkcionalni zadaci. Nastavnici su na peterostupanjskoj skali (od 1=izrazito malo, do 5=vrlo mnogo) procjenjivali koliko su njihovi učenici u protekloj školskoj godini naučili o svakoj pojedinoj temi. U drugom se pitanju od njih tražilo da procjene koliko su kod svojih učenika uspjeli razviti svaku od 12 građanskih vještina i dispozicija. Treće pitanje je sadržavalo 10 čestica kojima se provjeravalo u kojoj mjeri je nastava orijentirana na učenika.

Rezultati obrade odgovora na prvo pitanje prikazani su u Tablici 50. Oni pokazuju da nastavnici izrazito pozitivno procjenjuju učinke svoje nastave. Velika većina ih misli da su njihovi učenici mnogo ili vrlo mnogo naučili o svakoj ponuđenoj temi. Njihov optimizam u skladu je s podatkom da ih se preko 90% osjeća kompetentnim za rad u nastavi DLJP-a.

Tablica 50: *Koliko su učenici naučili odabrane teme u nastavi DLJP-a: nastavnici*

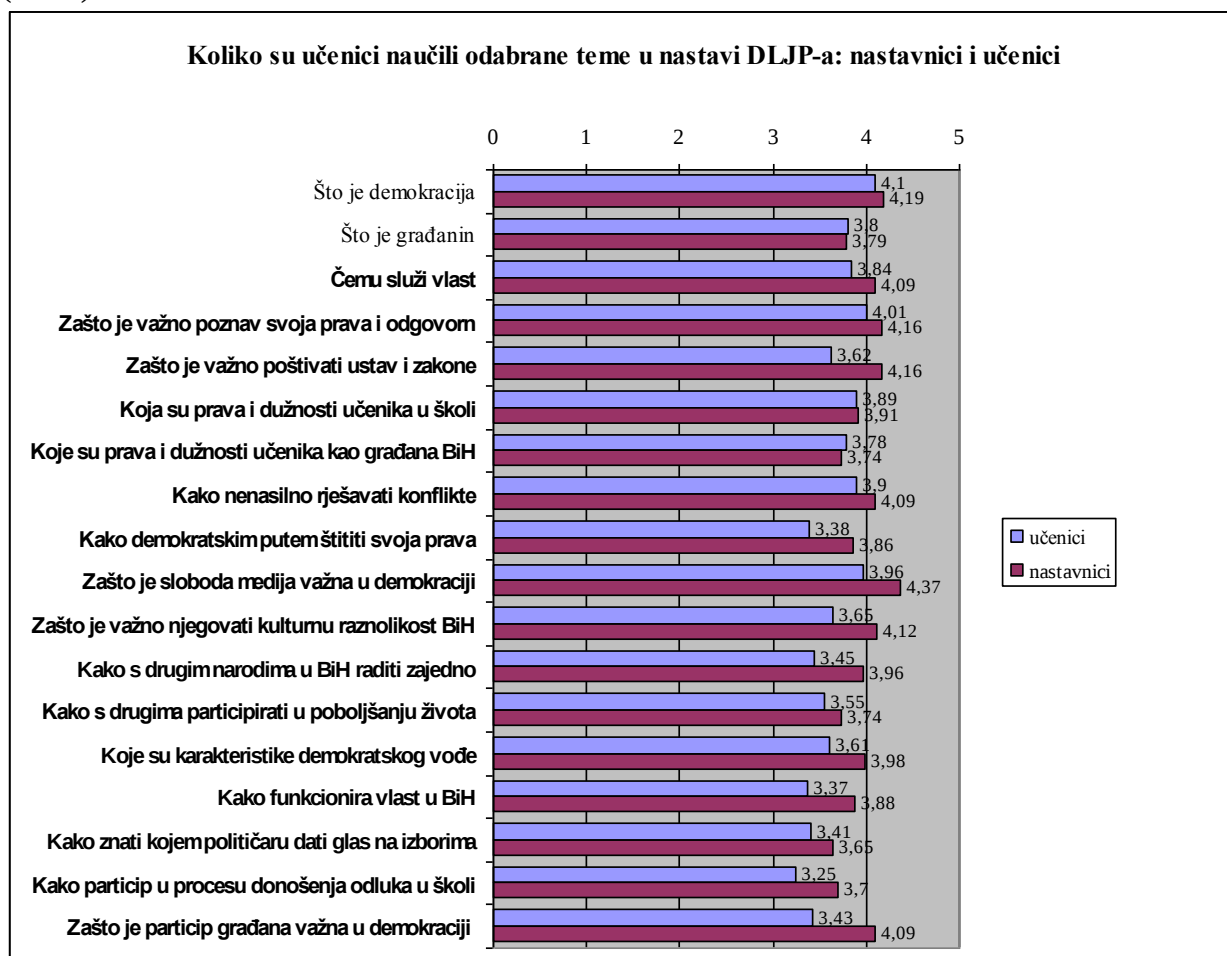
TEME	Mnogo i vrlo mnogo %	Mean	S.D.
Zašto je sloboda medija važna u demokratskom društvu	91,2	4,37	,645
Što je demokracija	89,4	4,19	,611
Zašto je važno poznavati svoja prava i odgovornosti u demokraciji	89,3	4,16	,841
Zašto je važno poštivati ustav i zakone	78,9	4,16	,751
Zašto je važno njegovati kulturnu raznolikost BiH	86,0	4,12	,683
Čemu služi vlast	86,0	4,09	,606
Kako nenasilno rješavati konflikte	87,5	4,09	,872
Zašto je participacija građana važna u demokratskom odlučivanju	75,5	4,02	,767
Koje su karakteristike demokratskog vođe	80,7	3,98	,668
Kako s predstavnicima drugih naroda i etničkih grupa u BiH raditi na ostvarenju zajedničkih ciljeva	78,9	3,96	,680
Koje su prava i dužnosti učenika u školi	74,5	3,91	1,057
Kako funkcionira vlast u BiH	75,4	3,88	,734
Kako demokratskim putem zaštititi svoja prava i interese	76,8	3,86	,990
Što je građanin	91,2	3,79	,901
Kako s drugima participirati u poboljšanju života u zajednici	69,7	3,74	,936
Koje su prava i dužnosti učenika kao građana BiH	70,9	3,74	1,044
Kako participirati u procesu donošenja odluka u školi	69,1	3,70	,999

Kako znati kojem političaru dati glas na izborima	65,4	3,65	1,142

Pregledom prosječnih ocjena otkrivamo da nastavnici misle da su njihovi učenici u nastavi DLJP-a naučili sve ponuđene teme, ali i da su najbolje savladali razloge zbog kojih je sloboda medija važna u demokraciji, određenje demokracije i razloge zbog kojih je važno u demokraciji poznavati svoja prava i odgovornosti. Teme za koje misle da su ih učenici nešto slabije naučili su: kako znati kojemu političaru dati svoj glas na izborima, kako participirati u donošenju odluka školi, koja su prava i dužnosti učenika kao građana BiH te kako s drugim građanima participirati u poboljšanju života u zajednici.

Isto pitanje smo postavili i učenicima u inicijalnom i finalnom ispitivanju, s tim da se u inicijalnom ispitivanju željelo saznati u kojoj mjeri učenici očekuju da će pojedine nastavne teme naučiti, a u finalnom u kojoj mjeri misle da su te teme stvarno i naučili. Utvrdili smo da su u odnosu na većinu čestica njihova očekivanja na početku školske godine bila veća od onoga što su dobili na kraju godine, no i da su u odnosu na neke teme dobili više od očekivanoga.

Slika 33: *Koliko su učenici naučili odabrane teme u nastavi DLJP-a: nastavnici i učenici* (mean)

Usporedimo li procjene nastavnika s procjenama učenika iz finalnog ispitivanja (v. Tablicu 23), otkrivamo da su nastavnici općenito skloniji višoj procjeni, no razlike između njih i

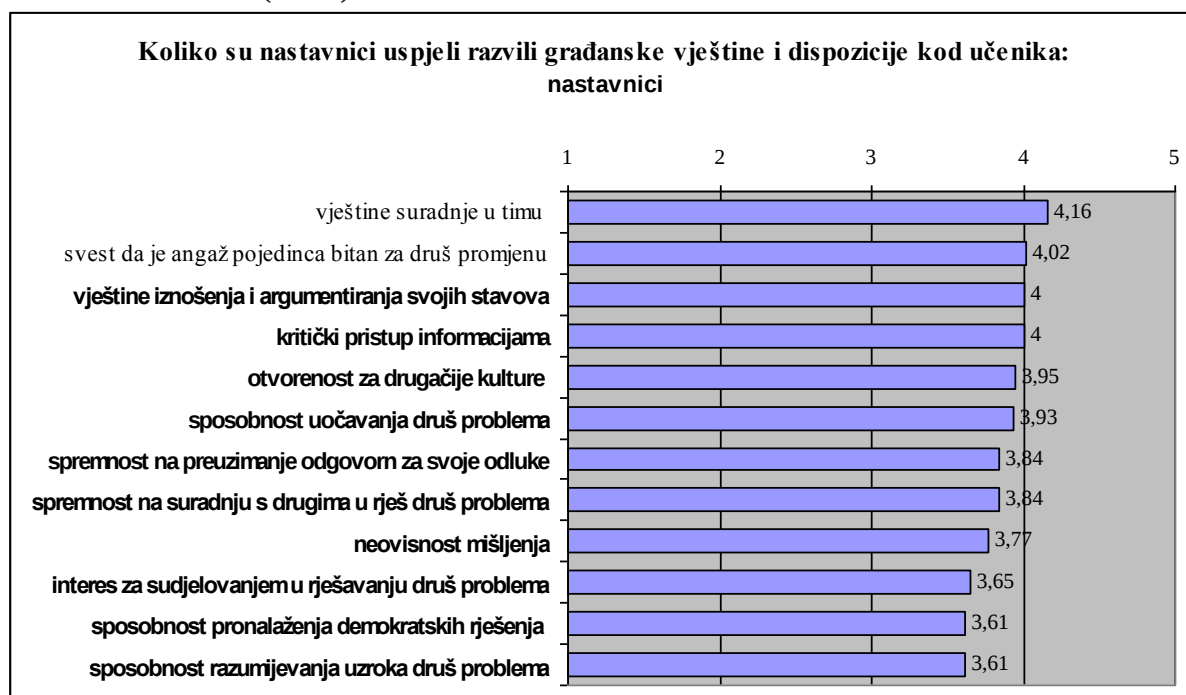
učenika su praktički zanemarive na više od polovice ponuđenih tema (v. Sl. 33). Nešto veće razlike u korist nastavnika nalazimo kod tema kao što su: zašto je važno poznavati ustav i zakone, kako funkcionira vlast u BiH, kako s predstavnicima drugih naroda i etničkih grupa u BiH raditi na ostvarenju zajedničkih ciljeva i zašto je participacija građana važna u demokratskom odlučivanju.

ii. Usvojenost građanskih vještina i dispozicija

Ostvarivanjem kognitivnih zadataka, kao što je razumijevanje ključnih pojmova, procesa, pretpostavki i načina funkcioniranja demokracije, ne iscrpljuje se smisao nastave DLJP-a. Sustavno pripremanje učenika za aktivne građane demokratske zajednice pretpostavlja razvoj složenih vještina i dispozicija, kao što su uočavanje, razumijevanje i konstruktivno rješavanje društvenih problema, kritički pristup informacijama, spremnost na suradnju s drugima, odgovornost za svoje odluke i, osobito, svijest o važnosti građanskog djelovanja. U skladu s tim, zanimalo nas je u kojoj mjeri nastavnici misle da su kod svojih učenika uspjeli razviti odgovarajuće građanske vještine i dispozicije. Svoje odgovore za svaku od 12 čestica bilježili su na skali od 1 ('nimalo') do 5 ('vrlo mnogo').

Prosječne ocjene po česticama prikazane su u Sl. 34. I ovdje se pokazuje da nastavnici izrazito pozitivno ocjenjuju svoj rad, budući da su svaku česticu povezali s iznadprosječnim ostvarenjem. Svoj najveći uspjeh kod učenika ipak vide u razvoju vještina timskog rada, svijesti da je angažman pojedinca bitan za društvenu promjenu te vještina iznošenja i argumentiranja osobnih stavova, ali i kritičkog pristupa informacijama.

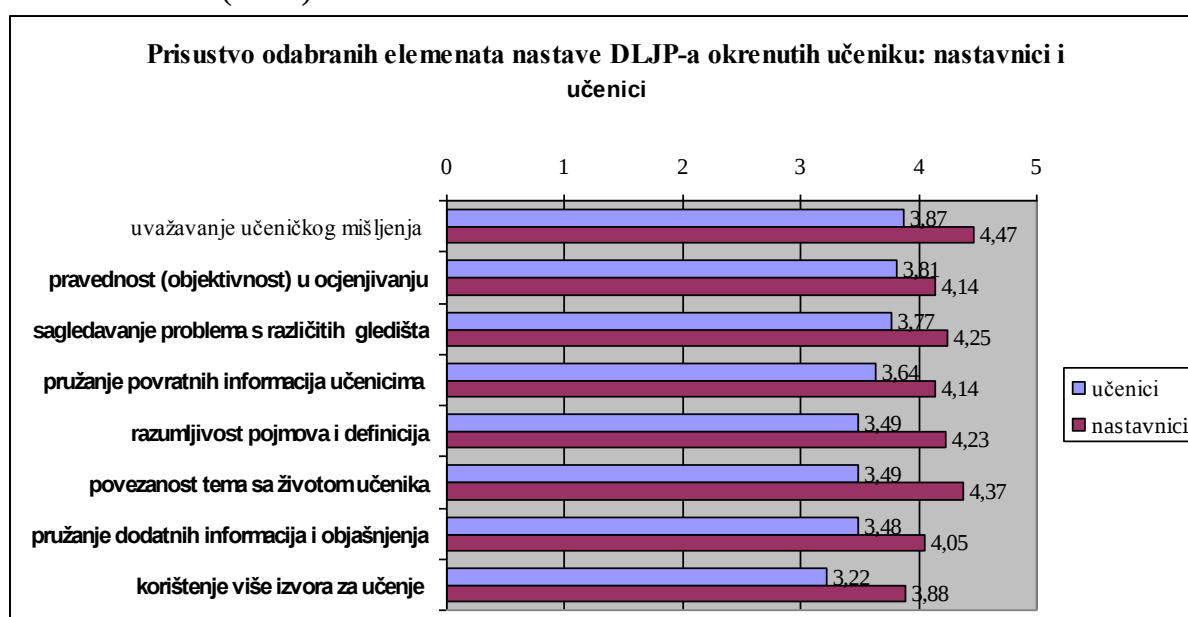
Slika 34: *Koliko su nastavnici uspjeli razviti građanske vještine i dispozicije kod učenika: nastavnici (mean)*

iii. Usmjerenost nastave na razvoj učeničkih kompetencija

Ta postignuća bitno ovise o tome u kojoj je mjeri nastavni proces vođen demokratski, odnosno koliko nastavnik primjenjuje demokratska načela u svom odnosu s učenicima. U skladu s tim, zanimalo nas je koliko su oni u godini koja je prethodila istraživanju poticali učenike na diskusiju, tražili i uvažavali njihovo mišljenje, nastavu povezivali sa svakodnevnim životom i teme obrađivali s različitih gledišta. Nadalje, zanimalo nas je koliko misle da su bili razumljivi svojim učenicima i pravedni u svom ocjenjivanju, u kojoj mjeri su učenicima, kad je to bilo potrebno, pružali povratne i dodatne informacije te ih poticali na korištenje različitih izvora učenja. Svoje odgovore bilježili su na skali od 1 ('nimalo') do 5 ('vrlo mnogo'). S obzirom da smo ista pitanja postavili i učenicima, u Slici 35 smo prikazali prosječne rezultate obiju grupa.

Slika 35: *Prisustvo odabranih elemenata nastave DLJP-a okrenute učeniku: nastavnici i učenici (mean)*

Iako i nastavnici i učenici prosječno pozitivno procjenjuju ostvarenje svih odabranih elemenata organizacije nastave, i ovdje se pokazuje da su nastavnici skloniji svoj rad ocijeniti višom ocjenom. Najmanje slaganje među njima pokazalo se u sljedećim česticama: povezivanje nastavnih tema sa svakodnevnim životom učenika, razumljivost pojmova i definicija, korištenje više izvora učenja te uvažavanje učeničkog mišljenja. Najveće slaganje pojavilo se u odnosu na pravednost ili objektivnost u ocjenjivanju.

4.2.2.2. Organizacija nastavnog procesa

Osim procjene učinaka nastave, upitnikom se od nastavnika tražilo da odgovore na pitanje o načinima ostvarivanja ciljeva i zadataka DLJP-a, što je operacionalizirano preko nastavnih metoda i izvora poučavanja i učenja, atmosfere u učionici tijekom nastave i primjene određenih metoda ocjenjivanja i vrednovanja učenika. Neka od tih pitanja postavljena su i učenicima, pa ćemo rezultate te dvije grupe prikazati zajedno na kraju odgovarajuće cjeline.

i. Nastavne metode

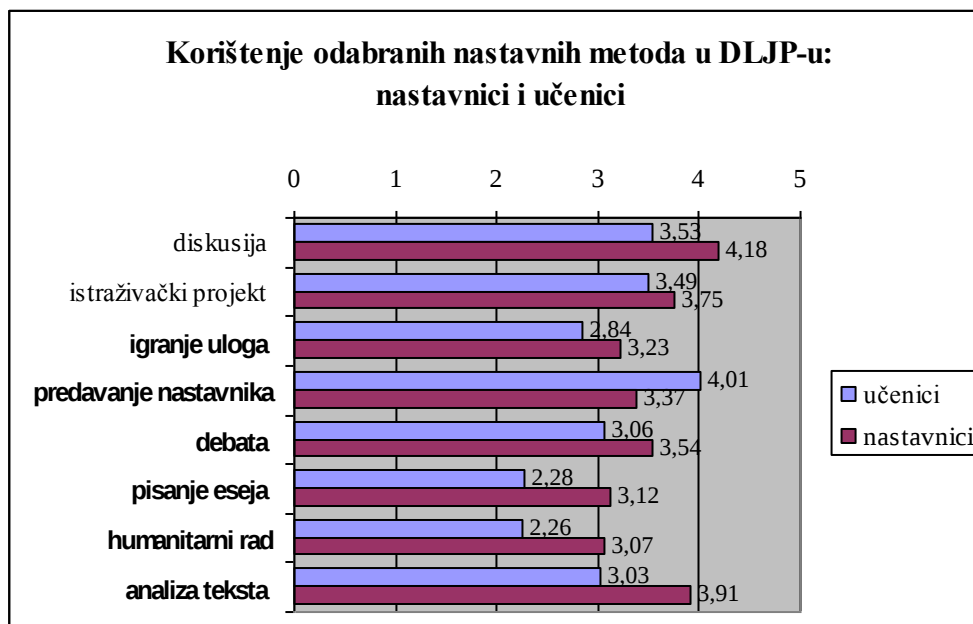
Što se metoda učenja i poučavanja tiče, iz odgovora nastavnika proizlazi da oni u nastavi DLJP-a koriste različite metode, ali s različitom učestalošću. Najveći broj nastavnika odgovara da vrlo često koristi diskusiju na neku od tema koje su propisane programom DLJP-a, u čemu se oni međusobno i najviše slažu, potom rad na projektu i analizu teksta. Vrlo rijetko koriste metodu učenja za zajednicu kroz humanitarni i sličan rad. Interesantno je da jedna šestina nastavnika tvrdi da nikada ili da vrlo rijetko učenicima drži predavanja u nastavi DLJP-a, no u tome su među njima primijećene i najveće razlike, kao i u odnosu na pisanje eseja i igranje uloga.

Tablica 51: *Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: nastavnici (%)*

METODE	nikada	vrlo rijetko	ponekad	često	vrlo često
diskusija (rasprava) na temu propisanu programom	-	-	10,7	53,6	35,7
rad na projektu (istraživanje nekog problema)	1,8	1,8	42,1	28,1	26,3
igranje uloga (simulacija suđenja i slično)	3,6	12,5	46,4	26,8	10,7
predavanje	5,3	10,5	38,6	33,3	12,3
debata (grupe «za» i «protiv»)	-	7,1	30,4	57,1	5,4
pisanje eseja (na temu demokracije i sl.)	5,3	21,1	42,1	19,3	12,3
društveno korisno učenje (rad u zajednici, humanitarnoj udruzi i sl.)	3,5	26,3	36,8	26,3	7,0
analiza teksta (novinskog, iz udžbenika i sl.)	-	5,3	22,8	47,4	24,6
analiza zakona i drugih pravnih akata, uključujući školske	1,8	8,8	24,6	54,4	10,5
diskusija (rasprava) o nekoj aktualnoj društveno kontroverznoj temi	-	3,6	16,4	43,6	36,4
učenje u paru	1,8	7,0	19,3	45,6	26,3
učenje u manjoj grupi (timu)	-	5,3	3,5	36,8	54,4

Ustanovljena je vrlo velika povezanost između učenja u paru i učenja u manjoj grupi ($r=0,73$), kao i između igranja uloga i rada na projektu ($r=0,67$), odnosno između igranja uloga i oba socijalna oblika učenja (r je u oba slučaja oko 0,60). Značajna povezanost uočena je i između društveno korisnog učenja i analize pravnih akata, ali i projekta i debate (r je u oba slučaja oko 0,50). Debata je još povezana s radom na projektu i diskusijom na temu zadanu programom DPLJ-a. Ta vrsta diskusije je osim s radom na projektu povezana i s debatom, što se u određenoj mjeri slaže sa strukturom faktorskih dimenzija koje smo na ovo pitanje dobili na učenicima. Izuzetak je predavanje nastavnika za koje nije utvrđena povezanost ni s jednom drugom metodom.

Slika 36: Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: nastavnici i učenici (mean)

Kad se usporede prosječne ocjene nastavnika i učenika o učestalosti korištenja pojedinih metoda u nastavi DLJP-a (v. Sl. 36), zamjetna su odstupanja. Učenici ne dijele mišljenje nastavnika u odnosu na predavanje, jer misle da je ono u nastavi češće, ali ni u odnosu na druge metode, jer misle da se one u nastavi rjeđe koriste. Najveća razlika između te dvije grupe pojavila se kod analize novinskoga ili udžbeničkog teksta, a najmanja kod provođenja projekta, što dopušta zaključak da je projektno-istraživačka metoda, koja je jedna od središnjih metoda učenja za građanstvo uopće, postala sastavni dio nastave DLJP-a s relativno zadovoljavajućom učestalošću.

ii. Izvori učenja i poučavanja

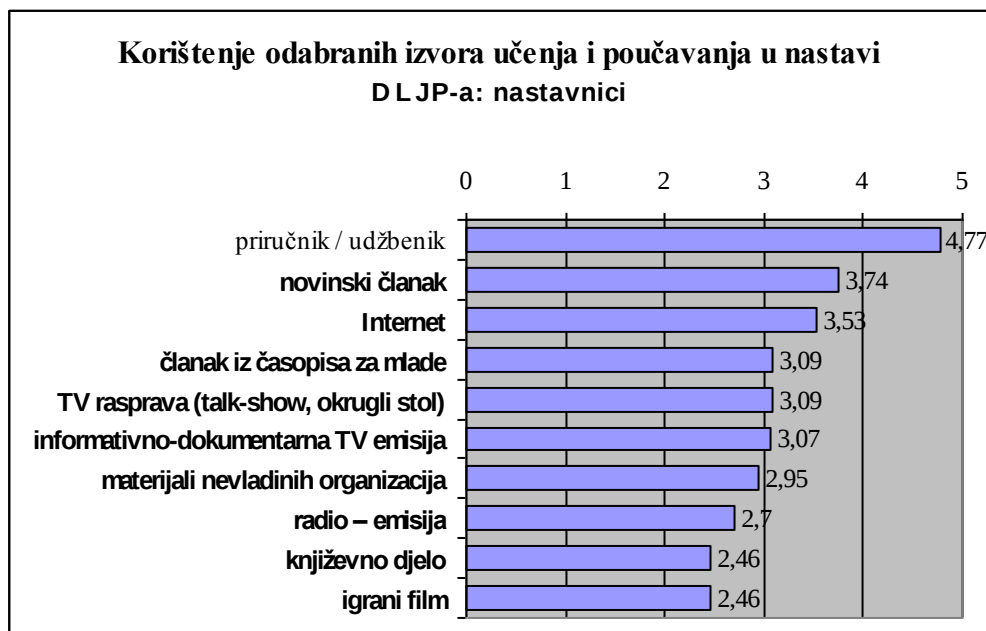
Tablica 52: Korištenje odabranih izvora učenja i poučavanja u nastavi DLJP-a: nastavnici (%)

IZVORI UČENJA I POUČAVANJA	nikada	vrlo rijetko	ponekad	često	vrlo često
priručnik / udžbenik 'Demokracija i ljudska prava'	-	1,8	-	17,5	80,7
novinski članak	1,8	3,5	28,1	52,6	14,0
članak iz časopisa za mlade	7,0	12,3	47,4	31,6	1,8
izvještaj ili neki drugi materijal nevladinih udruga	3,6	16,1	57,1	23,2	-
radio-emisija	14,0	28,1	33,3	22,8	1,8
informativno-dokumentarna TV emisija	3,6	16,4	43,6	30,9	5,5

TV rasprava (talk-show, okrugli stol i sl.)	3,6	18,2	43,6	23,6	10,9
igrani film	19,3	31,6	35,1	12,3	1,8
književno djelo	10,9	34,5	45,5	7,3	1,8
Internet	7,1	5,4	25,0	46,4	16,1

Slično kao i kod metoda, u nastavi DLJP-a koriste se različiti izvori za učenje i poučavanje, no priručnik je dominantan, budući da ga često ili vrlo često koriste gotovo svi nastavnici (v. Tablicu 52 i Sl. 37). S obzirom da se pitanje odnosilo i na izvore učenja učenika i na izvore poučavanja nastavnika, ne treba čuditi da se po učestalosti na drugom mjestu našao novinski članak, a na trećem mjestu Internet koje kao izvore navodi približno dvije trećine nastavnika, vjerojatno pri tome misleći na izvore koje sami koriste prilikom pripreme za nastavu DLJP-a. Ako je to točno, onda zabrinjava podatak da značajan broj nastavnika ne koristi ili rijetko koristi film, radio-emisiju ili književno djelo kao izvore informacija prilikom pripreme za nastavu.

Slika 37: *Korištenje odabranih izvora učenja i poučavanja u nastavi DLJP-a: nastavnici (mean)*

iii. Razredna atmosfera

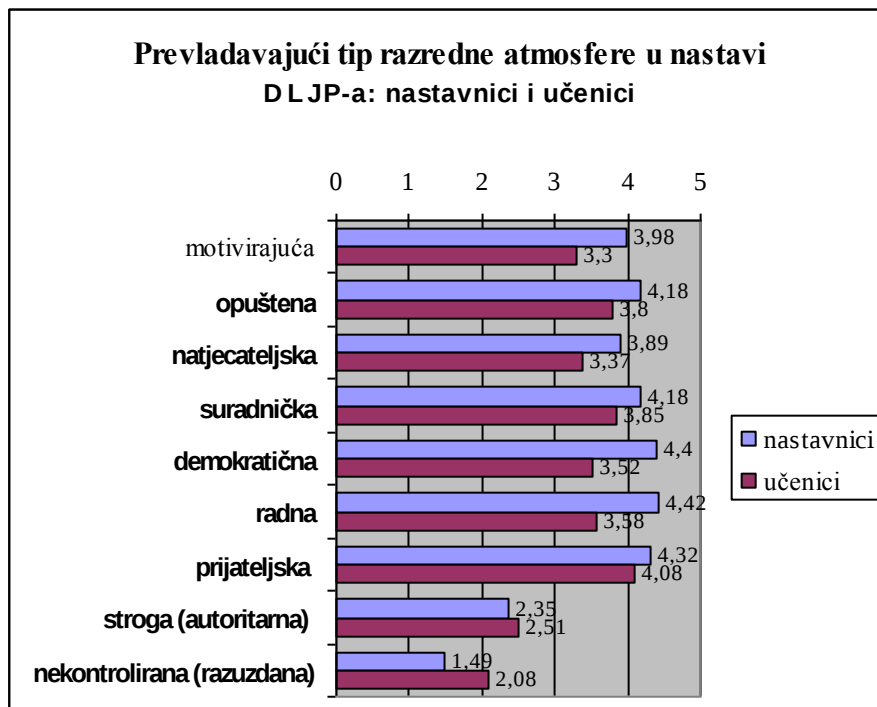
Za atmosferu koja prevladava na nastavi DLJP-a velika većina nastavnika tvrdi da je često ili vrlo često radna, demokratska, suradnička i prijateljska, nešto rjeđe opuštena i natjecateljska, a da je gotovo nikada ili vrlo rijetko stroga i još rjeđe nekontrolirana (v. Tablicu 53) .

Tablica: 53: *Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: nastavnici (%)*

RAZREDNA ATMOSFERA	nikada	vrlo rijetko	ponekad	često	vrlo često
motivirajuća	-	1,8	14,3	67,9	16,1
opuštena	-	1,8	10,5	56,1	31,6
natjecateljska	-	3,6	26,8	46,4	23,2
suradnička	1,8	-	7,0	61,4	29,8
demokratična	-	-	5,3	49,1	45,6
radna	-	-	3,5	50,9	45,6
prijateljska	-	-	8,8	50,9	40,4
stroga (autoritarna)	19,3	35,1	38,6	5,3	1,8
nekontrolirana (razuzdana)	63,2	26,3	8,8	1,8	-

Usporedimo li njihove odgovore s odgovorima učenika (Sl. 38), vidimo da su i u ovom slučaju nastavnici skloniji višim ocjenama za poželjna obilježja, a niema za nepoželjna obilježja atmosfere koja prevladava u njihovoj nastavi. Oni se s učenicima najviše slažu u tome da nastava DLJP-a nije stroga nego prijateljska, opuštena i suradnička. Znatno manje slaganje među njima uočeno je u ocjeni atmosfere kao radne, demokratične i motivirajuće. U sva ta tri slučaja percepcija nastavnika je znatno povoljnija od učeničke, iako prosječne ocjene učenika ni u jednom slučaju nisu negativne.

Slika 38: *Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: nastavnici i učenici (mean)*

iv. Metode ocjenjivanja i vrednovanja

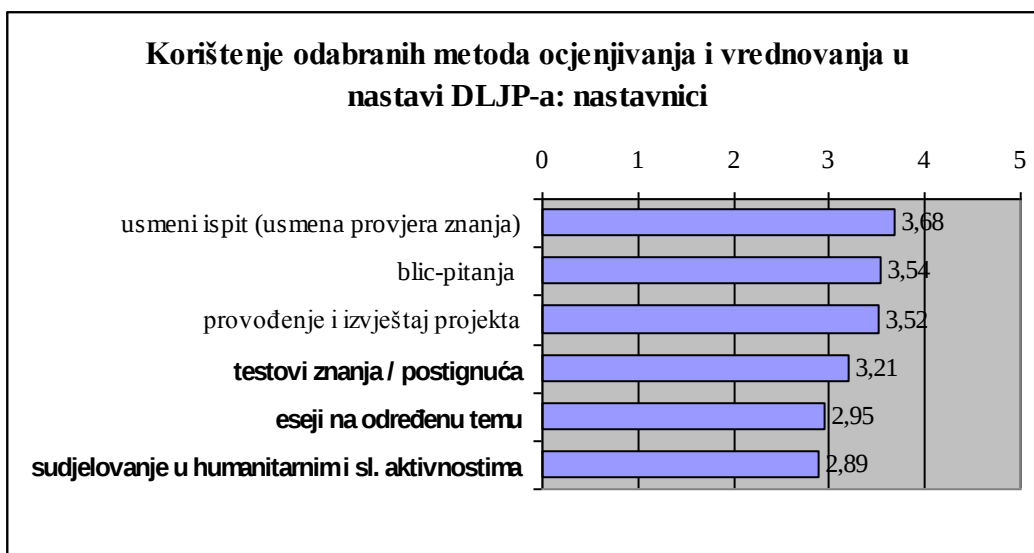
Rezultati odgovora nastavnika na pitanje o metodama ocjenjivanja i vrednovanja također potvrđuju raznolikost pristupa (v. Tablicu 54 i Sl. 39). Iako prednjači usmena provjera znanja, koju kao čestu ili vrlo čestu spominje oko tri petine nastavnika, neznatno rjeđe nastavnici koriste blic-pitanja, ali i provođenje i izvještaj o projektu, što je prisutno kao česta ili vrlo česta metoda ocjenjivanja i vrednovanja kod više od polovice nastavnika. Što se tiče provjere znanja i vještina testovima, njih i dalje često ili vrlo često koristi oko dvije petine nastavnika. Suprotno tome, eseje na temu demokracije, ljudskih prava ili građanstva, kao i sudjelovanje u humanitarnim i sličnim aktivnostima u lokalnoj zajednici, nastavnici koriste znatno rjeđe. Sudjelovanje u humanitarnim aktivnostima se pojavljuju često ili vrlo često kao metoda ocjenjivanja i vrednovanja u DLJP-u samo kod manje od jedne četvrtine, a eseji kod nešto više od jedne četvrtine nastavnika.

Tablica 54: *Korištenje odabranih metoda ocjenjivanja i vrednovanja u nastavi DLJP-a: nastavnici (%)*

METODE OCJENJIVANJA I VREDNOVANJA	nikada	vrlo rijetko	ponekad	često	vrlo često
usmeni ispit	-	10,5	28,1	43,9	17,5
testovi znanja / postignuća	7,0	12,3	40,4	33,3	7,0
eseji na određenu temu	8,9	21,4	41,1	23,2	5,4
provođenje i izvještaj o projektu	-	10,7	35,7	44,6	8,9
blic-pitanja	5,4	12,5	21,4	44,6	16,1
sudjelovanje u humanitarnim i sl. aktivnostima	7,0	28,1	40,4	17,5	7,0

Kad smo korelirali podatke o metodama ocjenjivanja i vrednovanja, utvrđena je značajna povezanost (r je iznad 0,50) samo kod metode sudjelovanja u humanitarnim i sl. aktivnostima. Nastavnici koji češće koriste takvu vrstu aktivnosti kao metodu ocjenjivanja i vrednovanja u DLJP-u, skloniji su češćem korištenju metode blic-pitanja te provođenja i izvještavanja o projektu. Korištenje eseja blago je pozitivno povezano s humanitarnim aktivnostima, a negativno s usmenim ispitom (r je oko 0,30 u prvom slučaju i oko -0,30 u drugome).

Slika 39: *Korištenje odabranih metoda ocjenjivanja i vrednovanja u nastavi DLJP-a: nastavnici (mean)*

4.2.2.3. Podrška odgojno-obrazovnih aktera

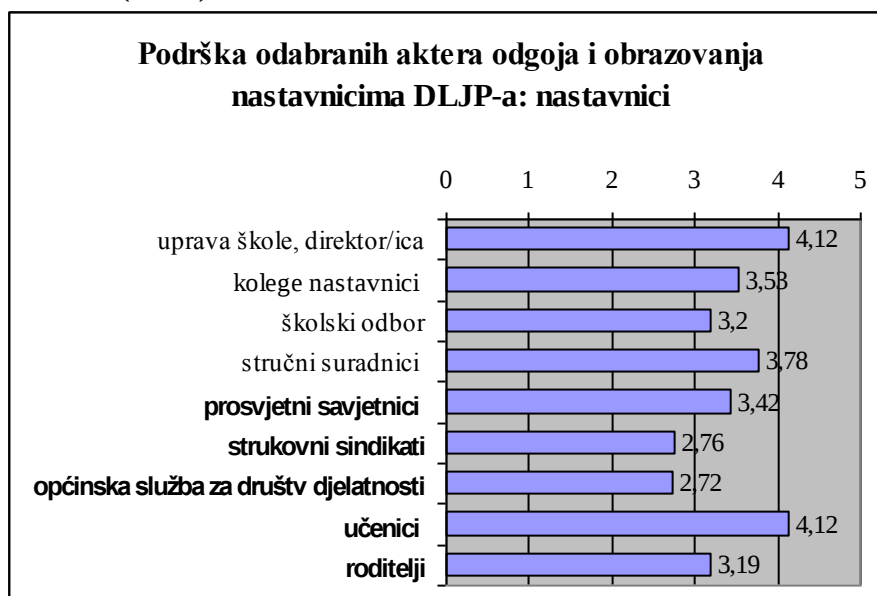
Pozitivan utjecaj DLJP-a na cjelokupan rad škole potvrđuje podatak o podršci koji odabrani akteri odgoja i obrazovanja pružaju nastavnicima u njihovom radu (Tablica 55 i Sl. 40). Više od četiri petine nastavnika potvrđuje da u ostvarivanju programa dobivaju mnogo ili vrlo mnogo podrške od učenika, u čemu se i najviše međusobno slažu, te od uprave škole, a nešto više od dvije trećine navodi podršku pedagoga i psihologa. Oko polovice ih tu razinu podrške dobiva i od prosvjetnih savjetnika, no u tome se međusobno i najmanje slažu, jer je raspršenje odgovora oko srednje vrijednosti u odnosu na tu varijablu najveće. Otprilike podjednako ih podržavaju i kolege nastavnici u njihovoj školi. Oko jedne trećine nastavnika dobiva mnogo ili vrlo mnogo podrške od školskog odbora, a oko jedne četvrtine od roditelja.

Tablica 55: *Podrška odabranih aktera odgoja i obrazovanja nastavnicima DLJP-a: nastavnici (%)*

AKTERI	nimalo	malo	ni malo ni mnogo	mного	vrlo mnogo
uprava (vodstvo) škole	3,5	3,5	10,5	42,1	40,4
kolege nastavnici	3,5	8,8	36,8	33,3	17,5
školski odbor	7,4	9,3	48,1	25,9	9,3
stručni suradnici (pedagog, psiholog)	3,7	9,3	16,7	46,3	24,1
prosvjetni savjetnici	15,4	9,6	21,2	25,0	28,8
strukovni sindikati	22,2	14,8	40,7	9,3	13,0
općinska služba za društvene djelatnosti	20,4	20,4	31,5	22,2	5,6
učenici	1,8	5,3	5,3	54,4	33,3
roditelji	15,1	3,8	45,3	18,9	17,0

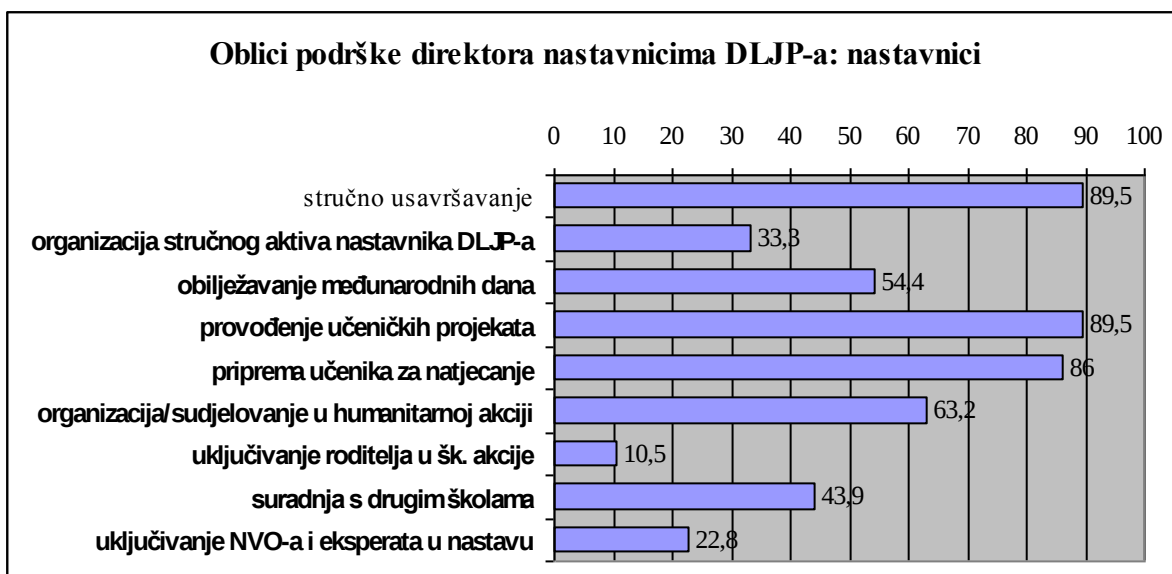
Zabrinjava podatak da jedna četvrtina nastavnika DLJP-a vrlo rijetko ili uopće ne dobiva podršku za svoj rad od prosvjetnih savjetnika, da ih više od dvije petine ostaje bez podrške općinskih službi za društvene djelatnosti i da više od jedne trećine nema podršku strukovnih sindikata.

Slika 40: *Podrška odabranih aktera odgoja i obrazovanja nastavnicima DLJP-a: nastavnici (mean)*

S obzirom da nastavnici DLJP-a u prosjeku najveću podršku dobivaju od učenika i direktora, zanimljivo je saznati u kojem je području podrška direktora najčešća. S tim ciljem smo nastavnicima ponudili listu s 9 kategorija, koju su oni mogli nadopuniti, a broj odgovora nismo ograničavali, jer su nas nas nису zanimali samo najčešći nego je zanimao e nismoa nije bio ograničen. Kao što se iz Slike 41 može zaključiti, skoro devet od deset nastavnika dobiva podršku direktora za stručno usavršavanje i provođenje učeničkih projekata te za pripremu učenika za natjecanje. Skoro dvije trećine ih je podržano kad organiziraju ili uključuju pojedino odjeljenje ili školu u humanitarnu i sličnu akciju. Svaki drugi nastavnik može računati na podršku direktora za obilježavanje međunarodnih dana, kao što je Dan ljudskih prava, a oko dvije petine za suradnju s drugim školama u realizaciji nastave DLJP-a. Jedna trećina podršku dobiva za organizaciju stručnog aktiva nastavnika DLJP-a u njihovoj školi, a samo petina za uključivanje vanjskih eksperata ili predstavnika nevladinih organizacija u nastavu i tek svaki deseti za uključivanje roditelja u školske akcije, poput uređenja školske zgrade i okoliša škole.

Slika 41: *Oblici podrške direktora nastavnicima DLJP-a: nastavnici (mean)*

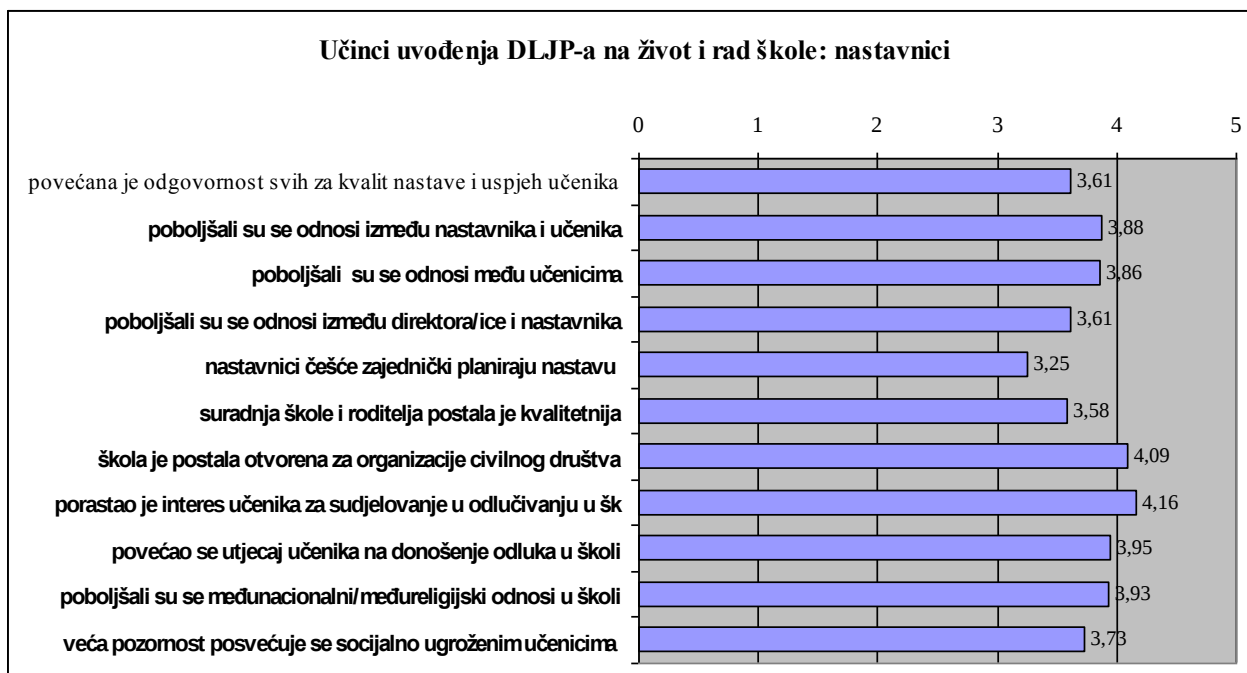
4.2.2.4. Učinci uvođenja DLJP-a na školu

Nastavnici potvrđuju da je uvođenje DLJP-a imalo učinka na niz važnih dimenzija školskog života i rada, osobito na odnose u školi i prema školi (Sl. 42). Postotak onih koji se slažu ili potpuno slažu da je uvođenjem toga predmeta došlo do promjena u svakoj od 10 ponuđenih dimenzija je sljedeći:

- škola je postala otvorena za organizacije civilnog društva (87,7 %)
- porastao je interes učenika za sudjelovanje u donošenju odluka u školi (84,2 %)
- poboljšali su se odnosi među učenicima (82,2 %)
- poboljšali su se odnosi između nastavnika i učenika (77,2 %)
- poboljšali su se međunacionalni/međureligijski odnosi u školi (73,2 %)
- veća pažnja se posvećuje socijalno ugroženim učenicima (66 %)
- povećana je odgovornost svih za kvalitetu nastave i uspjeh učenika (64,3 %)
- poboljšali su se odnosi između direktora/ice i nastavnika (61,4 %)
- suradnja škole i roditelja postala je kvalitetnija (56,1 %)
- nastavnici češće zajedno planiraju nastavu (43,7 %)

Nastavnici se u prosjeku najviše slažu u tome da je pod utjecajem DLJP-a porastao interes učenika za sudjelovanjem u donošenju odluka u školi i njihov stvarni utjecaj u odlučivanju, a najmanje u tome da nastavnici češće zajedno planiraju nastavu.

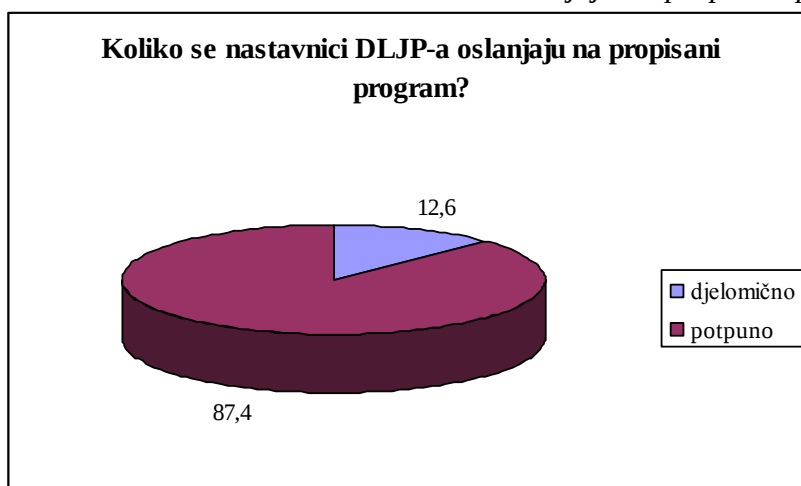
Slika 42: Učinci uvođenja DLJP-a na život i rad škole: nastavnici (mean)

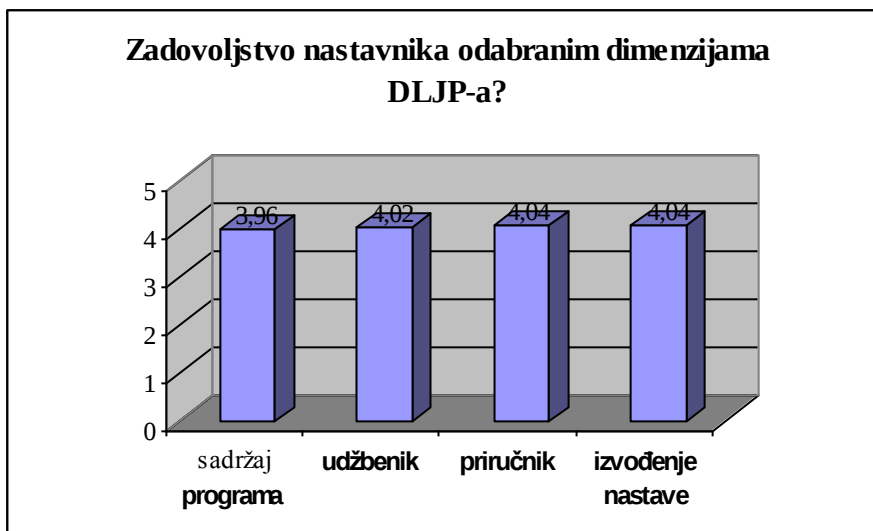
4.2.2.5. Zadovoljstvo DLJP-om

U realizaciji nastave skoro devet od deset nastavnika potpuno se oslanja na propisani program DLJP-a (Sl. 43), što je i razumljivo, s obzirom da ih je oko 85 % zadovoljno ili vrlo zadovoljno i sadržajem propisanog programa i udžbenikom i priručnikom i svojom nastavom. Prosječna ocjena za svaku od četiri odabrane dimenzije DLJP-a na peterostupanjskoj skali iznosi oko 4,0 (Sl. 44).

Slika 43: Koliko se nastavnici DLJP-a oslanjaju na propisani program (%)

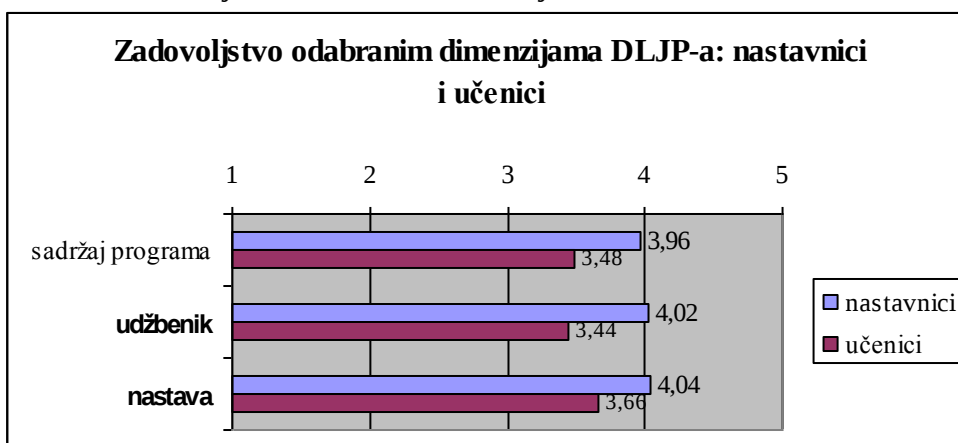

Slika 44: Zadovoljstvo nastavnika odabranim dimenzijama DLJP-a (mean)

Usporedimo li njihove odgovore s odgovorima učenika (Sl.45), i ovdje primjećujemo razlike između te dvije grupe koje su se pojavile u pitanjima o učestalosti korištenja odabranih nastavnih metoda i o prevladavajućoj razrednoj atmosferi u nastavi DLJP-a. Naime, iako su učenici zadovoljni i sadržajem programa i udžbenikom i pristupom nastavnika na satu DLJP-a, njihovi nastavnici su u odnosu na sve tri dimenzije iskazali veće zadovoljstvo, osobito kod udžbenika.

Slika 45: Zadovoljstvo odabranim dimenzijama DLJP-a: nastavnici i učenici (mean)

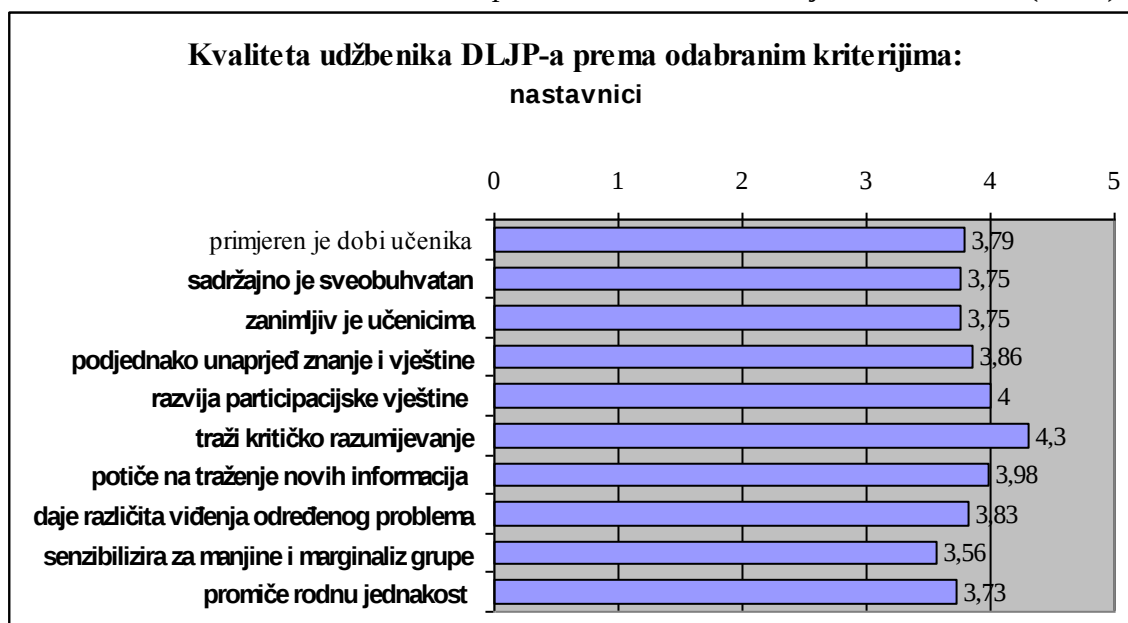
Objašnjenje za veće zadovoljstvo udžbenikom kod nastavnika nalazimo u njihovim odgovorima na pitanje o tome u kojoj mjeri udžbenik DLJP-a zadovoljava svaki od 10 odabranih kriterija koji se koriste za procjenu kvalitete udžbenika u osnovnoj i srednjoj školi. Nastavnici su svoje odgovore za svaku česticu bilježili na peterostupanjskoj skali (od 1= uopće se ne slažem, do 5=u potpunosti se slažem). Rezultati pokazuju da oni visoko ocjenjuju udžbenik DLJP-a po svim odabranim kriterijima. Velika većina ih se slaže ili u potpunosti slaže da je udžbenik:

- poticaj za kritičko razumijevanje a ne učenje napamet (92,9 %)

- usmjeren na razvoj participativnih vještina učenika (83,9 %)
- usklađen u pogledu unaprjeđenja i znanja i vještina (78,1 %)
- poticaj učenicima za traženje dodatnih informacija (78,1 %)
- primjeren dobi učenika (77,2 %)
- multiperspektivan, odnosno da sadrži različita viđenja pojedinog problema (72,2 %)
- učenicima zanimljiv (69,7 %)
- sadržajno sveobuhvatan (68,4 %)
- pisan tako da promovira rodnu jednakost (64,3 %)
- senzibilizira učenike za položaj manjina i marginaliziranih grupa (52,7 %)

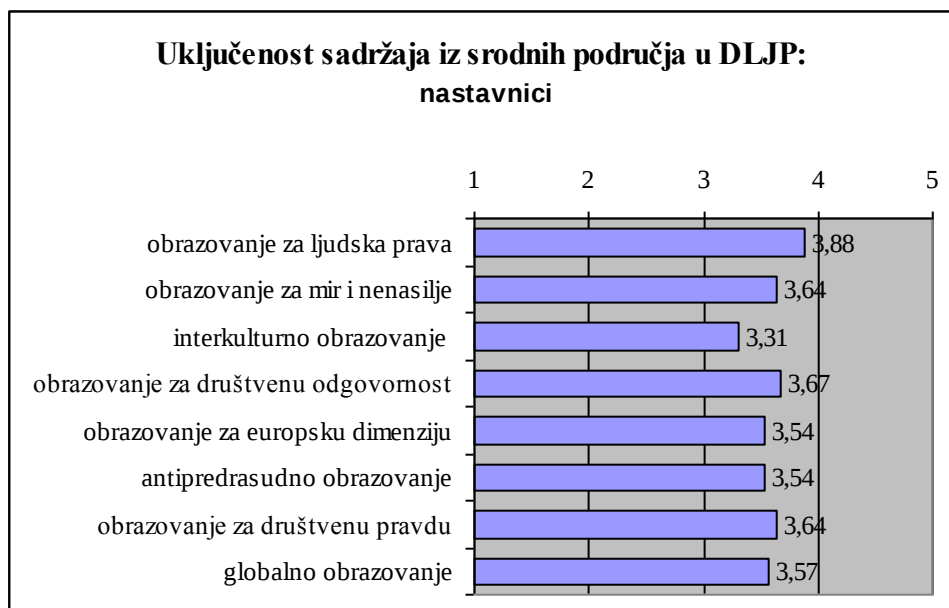
Prosječne ocjene (Sl. 46) potvrđuju da nastavnici vide kvalitetu udžbenika DLJP-a prvenstveno u njegovom potencijalu za razvoj kritičkog razumijevanja društvene stvarnosti i razvoj participacijskih vještina učenika, ali i za poticanje učenika na traženje novih, dodatnih informacija o temama koje se u njemu obrađuju. Iako misle da senzibilizira učenike za pitanja manjina i marginaliziranih grupa, prosječna ocjena koju su mu dali po tom kriteriju nešto je niža od ocjena po ostalim kriterijima.

Slika 46: Kvaliteta udžbenika DLJP-a prema odabranim kriterijima: nastavnici (mean)

Zadovoljstvo nastavnika programom DLJP-a pak vjerojatno je posljedica toga što ga oni vide kao integracijski okvir za niz novih obrazovnih sadržaja koji su se pojavili kao odgovor na potrebe građana suvremenih demokratskih društava. Potvrda tomu su njihovi odgovori na pitanje koliko DLJP uključuje sadržaje nekih srodnih područja, kao što su ljudska prava i nenasilje. Sl. 47 prikazuje srednje vrijednosti, no pogledamo li frekvencije uočavamo da više od dvije trećine nastavnika misli da DLJP uključuje mnogo ili vrlo mnogo sadržaja iz obrazovanja za ljudska prava a nešto manje poveznicu vidi i s obrazovanjem za društvenu odgovornost i društvenu pravdu, kao i s obrazovanjem za mir i nenasilno rješavanje sukoba. Oko polovice ih misli da DLJP uključuje obrazovanje za osvještavanje i uklanjanje predrasuda te obrazovanje za europsku dimenziju, a najmanje ih predmet povezuje s interkulturalnim obrazovanjem.

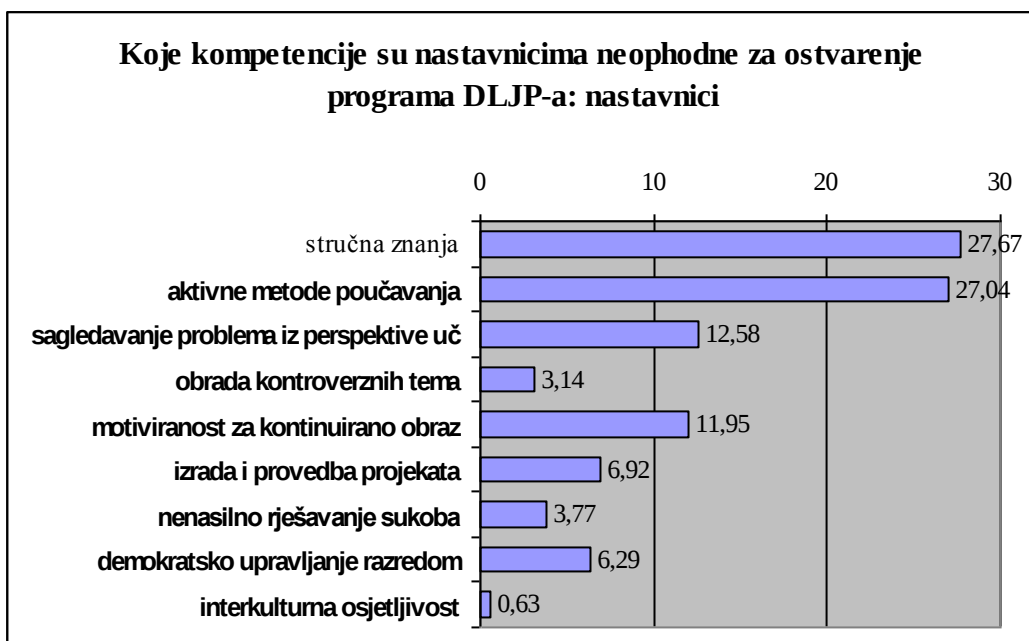
Slika 47: *Uključenost sadržaja iz srodnih područja u DLJP: nastavnici (mean)*

4.2.2.6. Poželjne kompetencije nastavnika i optimalni oblici usavršavanja

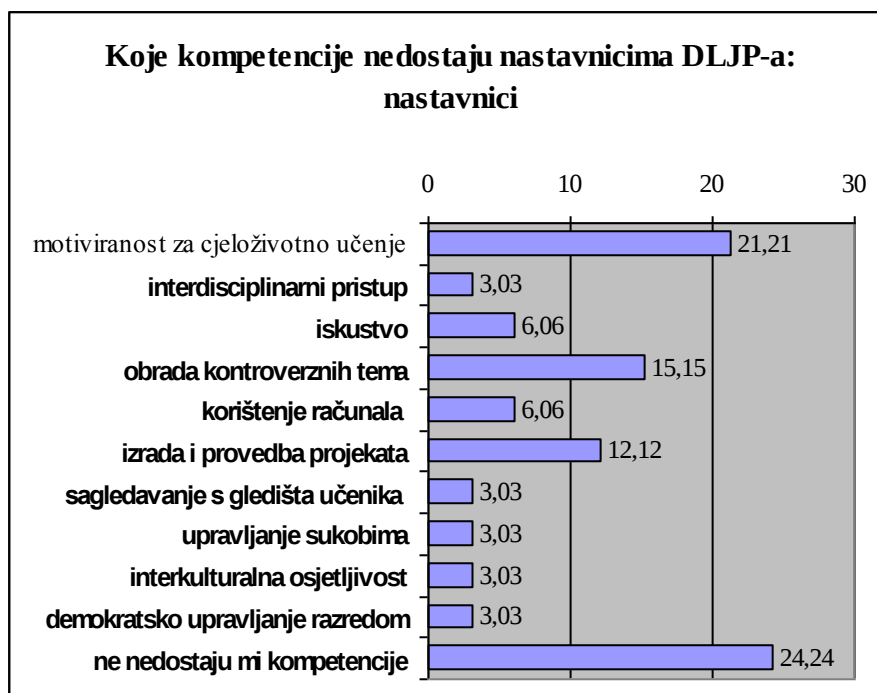
Kako bismo saznali koje kompetencije nastavnici DLJP-a smatraju neophodnima za ostvarivanje programa DLJP-a, ponudili smo im listu od 9 kompetencija koja se mogla nadopunjavati, a od njih je traženo da odaberu (ili dopišu) najviše tri. Obradom je ustanovljeno da su se na listi našle sve relevantne kompetencije, budući da je nastavnici nisu imali potrebe nadopunjavati. Sl. 48 pokazuje da se od ukupnog broja odgovora u tri biranja više od jedne polovice odnosi na stručna znanja i vještine primjene aktivnih metoda poučavanja. Obje kompetencije spomenulo je oko četiri petine nastavnika. Nešto više od po jedne desetine svih odgovora otpalo je na sposobnost sagledavanja problema iz perspektive učenika i motiviranost za kontinuirano profesionalno informiranje i obrazovanje, koje je odabralo oko jedne trećine nastavnika. Upola manje birane su kompetencije koje se odnose na pripremu i provedbu projekata te demokratsko upravljanje razredom, za koje se odlučila jedna petina nastavnika. Kompetentnost za obradu kontroverznih tema i nenasilno rješavanje sukoba spomenulo je tek nekoliko nastavnika, a interkulturnu osjetljivost samo jedan.

Slika 48: *Koje kompetencije su nastavnicima neophodne za ostvarenje programa DLJP-a: nastavnici (%)*

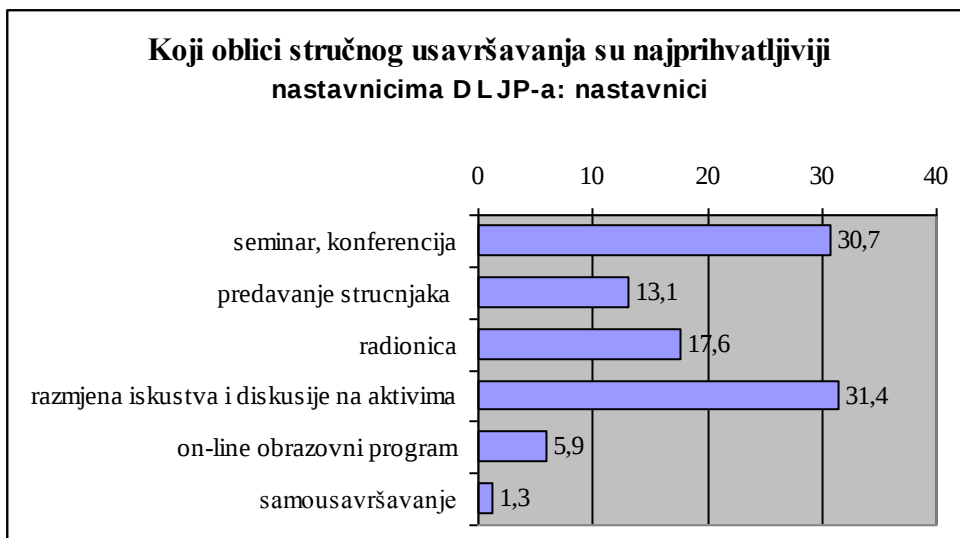
Kad se od nastavnika tražilo da napišu koje kompetencije njima nedostaju za uspješniji nastavni rad, odgovorilo ih je manje od polovice. U najvećem postotku (četvrtina svih odgovora) nastavnici su izjavili da posjeduju kompetencije potrebne za unaprjeđenje svoga nastavnog rada u DLJP-u. Jedan ispitanik je napisao da mu 'profesionalno ništa ne nedostaje' jer se 'nalazi na kraju svoga radnog vijeka'. Nešto više od petine svih odgovora o nedostatnim kompetencijama odnosi se na motivaciju za cjeloživotno učenje, potom na vještine obrade kontroverznih tema te na pripremljenost za izradu i provođenje projekata. Poneki nastavnik spomenuo je profesionalno iskustvo i korištenje računala, a samo su jedno spomenuti nedostatak kompetencija za interdisciplinarni pristup temama iz DLJP-a, sagledavanje tema i problema s gledišta učenika, nenasilno upravljanje sukobima i interkulturnu osjetljivost (v. Sl. 49).

Slika 49: *Koje kompetencije nedostaju nastavnicima DLJP-a: nastavnici (%)*

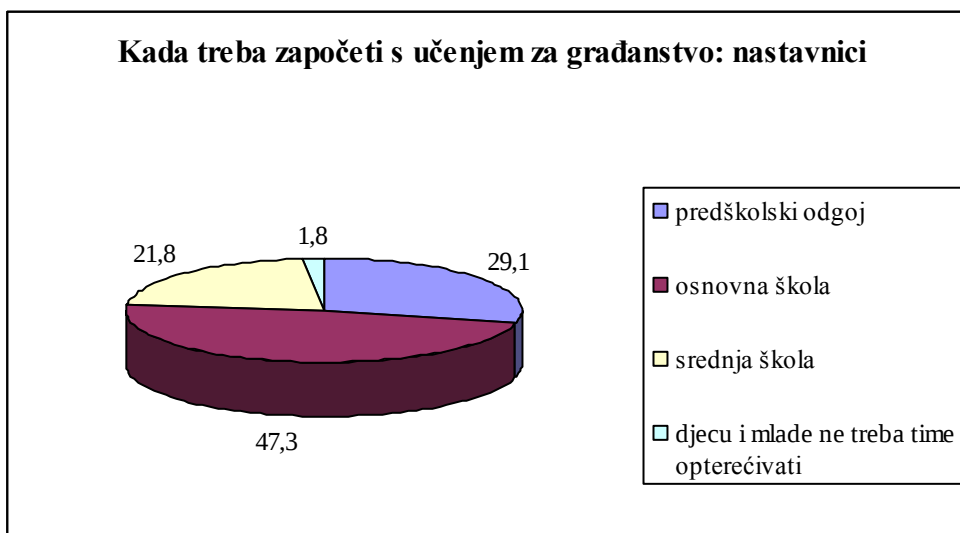
U uvjetima u kojima pitanje obrazovanja budućih nastavnika DLJP-a na nastavničkim fakultetima još nije riješeno, kontinuirano stručno usavršavanje nastavnika praktičara ključni je preduvjet kvalitetne nastave DLJP-a. U skladu s tim, zanimalo nas je koji je oblik stručnog usavršavanja nastavnicima DLJP-a najprihvatljiviji. Kao i u ranijim pitanjima iz ovog dijela upitnika, i ovdje smo ponudili listu od 6 oblika usavršavanja koja se mogla nadopunjavati, a od nastavnika je traženo da odaberu (ili dopišu) najviše tri. S obzirom da se nisu pojavili dopunski odgovori, obrada podataka je vršena na izvornim kategorijama. Sl. 50, koja pokazuje postotke odabranih kategorija u odnosu na ukupan broj odgovora, upućuje na zaključak da nastavnici DLJP-a preferiraju dva oblika usavršavanja: razmjenu iskustava i diskusije na aktivima nastavnika te konferencije i seminare, za što se odlučilo oko četiri petine nastavnika. Radionice je spomenulo oko polovice nastavnika, no one čine manje od jedne petine svih odgovora, nakon čega slijede predavanja odgovarajućih stručnjaka i on-line obrazovni programi za nastavnike. Najmanje sklonosti od svih ponuđenih oblika stručnog usavršavanja nastavnici imaju za samousavršavanje, što je donekle razumljivo ako se ima na umu da je DLJP-a interdisciplinarno područje koje nastavnik najbolje savladava razmjenom mišljenja i iskustava iz prakse.

Slika 50: *Koji oblici stručnog usavršavanja su najprihvatljiviji nastavnicima DLJP-a: nastavnici (%)*

Posljednjim pitanjem u ovom dijelu nastojalo se saznati mišljenje nastavnika o tome kad je najbolje započeti s učenjem demokracije, ljudskih prava i građanstva da iz škole iziđu aktivni i odgovorni građani. To je pitanje važno, jer u velikoj mjeri određuje nastavničke kompetencije za rad u nastavi DLJP-a. Prema podacima u Slici 51 oko polovice nastavnika misli da bi s takvim učenjem trebalo započeti u osnovnoj školi, nešto manje od jedne trećine ih početak učenja smješta u predškolsku dob, a svaki peti u srednju školu. Samo jedan ispitanik smatra da takvi sadržaji nisu primjereni djeci i mladima.

Slika 51: *Kada treba započeti s učenjem za građanstvo: nastavnici (%)*

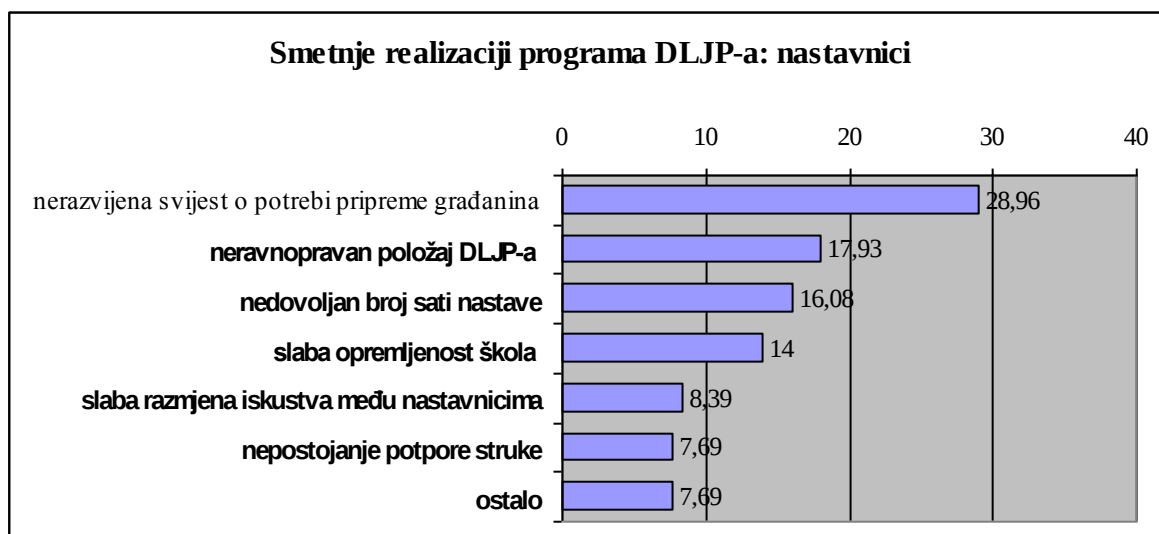

4.2.2.7. Smetnje ostvarenju programa DLJP-a i prijedlozi za unaprjeđenje nastave

Smetnje ostvarivanju programa DLJP-a najčešće se dovode u vezu s nedovoljno razvijenom društvenom svijesću o potrebi pripremanja djece i mladih za ulogu građana demokratskog

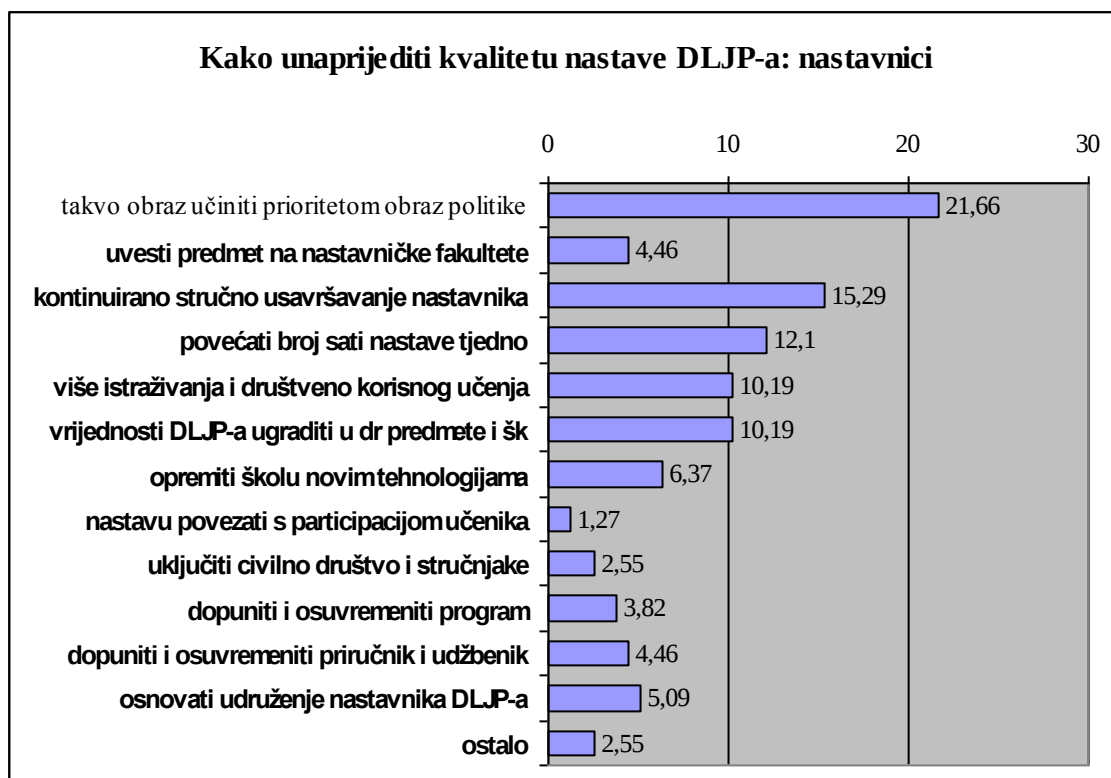
društva, za što se odlučilo skoro četiri petine nastavnika. Upola manje se prepreke vide u lošijem položaju DLJP-a u odnosu na druge nastavne predmete u srednjoj školi, u malom broju sati nastave tjedno te u slaboj opremljenosti škola odgovarajućom literaturom i nastavnim pomagalicama, uključujući nove komunikacijske tehnologije, iako je njih spomenulo između dvije petine i jedne trećine nastavnika. Oko jedne petine nastavnika problem vidi u slaboj razmjeni iskustava među nastavnicima i nedostatku podrške nastavničke struke. U kategoriju 'ostalo' uvršteni su odgovori koje su dali po jedan ili dva nastavnika, a odnose se na složenost tema DLJP-a, nezainteresiranost učenika, drugih nastavnika i uprave škole te nedovoljnu pripremljenost nastavnika (v. Sl. 52).

Slika 52: Smetnje realizaciji programa DLJP-a: nastavnici (%)

Kod pitanja o tome kako unaprijediti kvalitetu nastave DLJP-a bilo je ponuđeno 12 prijedloga koji su se mogli nadopuniti, a od nastavnika je traženo da odaberu (ili dopišu) najviše tri. Podaci u Slici 53 otkrivaju da nastavnici očekuju da će do poboljšanja kvalitete DLJP-a doći prvenstveno ako obrazovanje za demokraciju, ljudska prava i građanstvo postane prioritetom obrazovne politike. Taj je odgovor odabralo oko tri petine nastavnika. Nešto rjeđe su nastavnici spomenuli kontinuirano stručno usavršavanje, povećanje broja sati nastave DLJP-a tjedno, tješnje povezivanje nastave s istraživanjem učenika i društveno korisnim učenjem te ugrađivanje vrijednosti koje promiče DLJP u rad škole u cjelini, za što ih se opredijelilo između jedne četvrtine i dvije petine. Manji broj nastavnika vidi rješenje u opremanju škole novim pomagalicama i tehnologijama, osnivanju stručnog udruženja nastavnika ili pak u uvođenju odgovarajućeg predmeta na nastavničke fakultete. Iznenaduje podatak da su dva važna faktora unaprjeđenja kvalitete nastave DLJP-a, kao što su uključivanje civilnog društva i povezivanje nastave s participacijom učenika, neopravdano zanemarena.

Slika 53: Kako unaprijediti kvalitetu nastave DLJP-a: nastavnici (%)

4. 2. 3. Politička kultura

Političku kulturu nastavnika operacionalizirali smo preko sljedećih varijabli: interna politička učinkovitost, vrijednosne orijentacije te političko, društveno i profesionalno povjerenje, uz dodatak procjene poželjnosti ulaska BiH u Europsku Uniju i procjene posljedica tog ulaska.

4.2.3.1. Politička efikasnost

Nastavnik DLJP-a ima zadatak osnažiti učenike za ulogu političkog subjekta, što znači za aktivno i odgovorno sudjelovanje u procesima demokratskog odlučivanja. Da bi u tome uspio važno je da on sam ima osjećaj vlastite moći u odlučivanju na različitim razinama, od institucionalne, do državne. U skladu s tim, nastojali smo saznati imaju li nastavnici osjećaj da utječu na donošenje odluka koje su važne za njihov rad na razini škole, kantona/županije/regije i države BiH (v. Sl. 54, 55 i 56).

Slika 54: *Utječu li nastavnici na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini škole (%)*

Slike 54-56 potvrđuju značajno opadanje političke moći nastavnika u području koje ga neposredno interesira što je razina donošenja odluka viša. Iako ih se velika većina osjeća subjektima odlučivanja u neposrednom radnom okolišu, zabrinjava podatak da je jednoj petini taj osjećaj uskraćen, što bi se mogao pojaviti kao značajan faktor njihova nezadovoljstva nastavom. Naime, obradom se pokazalo da su nastavnici koji maju osjećaj vlastite političke učinkovitosti u svojoj školi nešto zadovoljniji svojim načinom rada u DLJP-u. No taj odnos se u ovom istraživanju ne može uzeti kao konkluzivan zbog malog uzorka, pa ga treba provjeriti novim istraživanjima.

Slika 55: *Utječu li nastavnici na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini kantona/županija/regije (%)*

Što se izvanškolskih razina odlučivanja tiče, zamjetan je osjećaj nemoći nastavnika da utječu na donošenje odluka za koje su neposredno zainteresirani. Znatno manje od jedne trećine posjeduje osjećaj unutarnje političke efikasnosti kod donošenja odluka u području odgoja i obrazovanja na kantonalnoj/županijskoj i razini regije, a manje od jedne petine na državnoj razini. Kako osjećaj političke nemoći nastavnika DLJP-a utječe na njihovu nastavu, od koje se očekuje da učenike u tom smislu osnaži, i koje posljedice to ima na određivanje pravca promjena cjelokupnog sustava odgoja i obrazovanja u BiH, u čemu bi nastavnici trebali

preuzeti vodeću ulogu, ‘vruće’ su teme i DLJP-a i reforme odgoja i obrazovanja, koje bi trebalo ciljano istražiti.

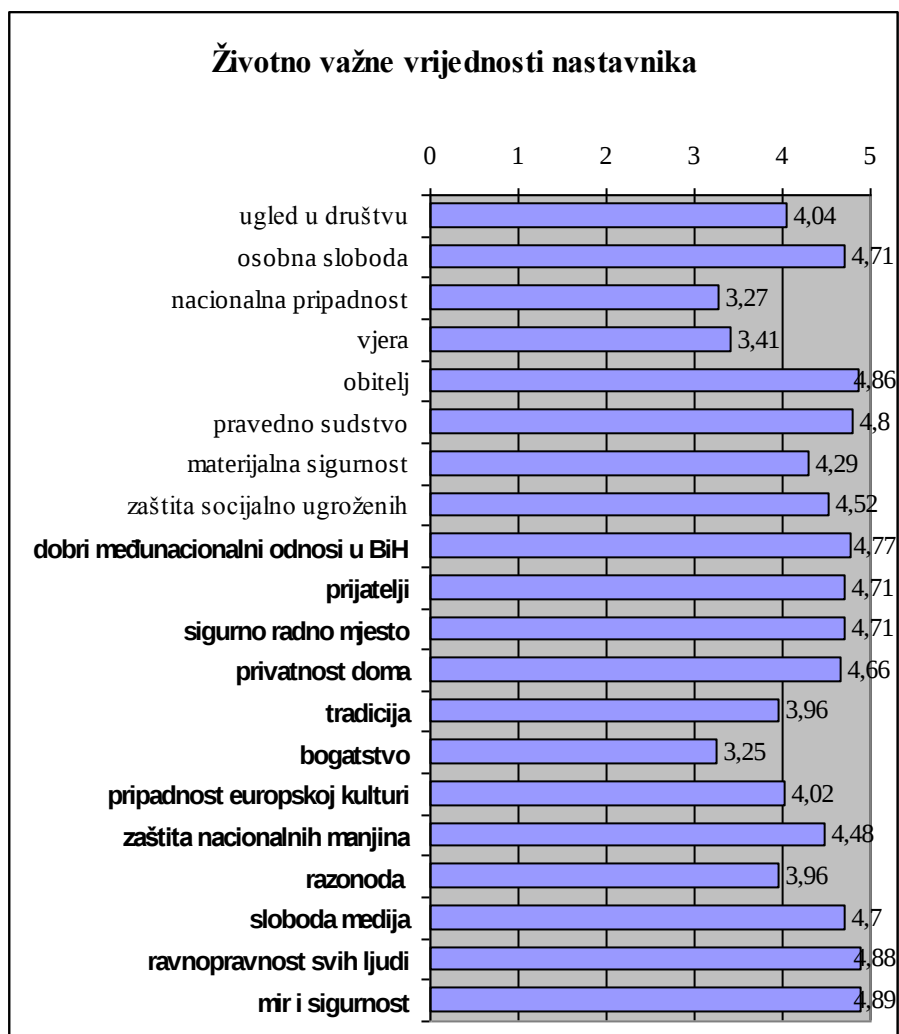
Slika 56: *Utječu li nastavnici na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini BiH (%)*

4.2.3.2. Životno važne vrijednosti

Gotovo sve navedene vrijednosti koje obilježavaju post-materijalni svjetonazor nastavnicima DLJP-a su važne ili izrazito važne, no najvažnijih pet su im mir i sigurnost, ravnopravnost među ljudima, obitelj i pravedno sudstvo (Sl. 57). Na dnu ljestvice, u smislu da im u životu nisu posebno ni važne ni nevažne dospjeli su vjera, nacionalna pripadnost i bogatstvo. Da je mir i sigurnost uvjerljivo najvažnija vrijednost za nastavnike, potvrđuje i podatak da ju je kao izrazito važnu odabralo devet od deset ispitanika. Na drugom mjestu po najvećem intenzitetu važnosti nalazi se ravnopravnost svih ljudi, a na trećemu obitelj i, potom, pravedno sudstvo. Vjera, ali i razonoda izrazito su važni jednoj petini, a nacionalna sigurnost i bogatstvo samo svakom desetom nastavniku. Do društvenog ugleda, tradicije i pripadnosti europskoj kulturi izrazito drži jedna četvrtina nastavnika, a jedna trećina ih je posebno osjetljiva na materijalnu sigurnost. Polovica nastavnika izrazito mnogo drži do zaštite socijalno ugroženih i zaštite prava nacionalnih manjina, a sedam od deset ih ističe važnost osobne slobode i privatnosti doma, dobre međunacionalne odnose u BiH, slobodu medija i sigurno radno mjesto.

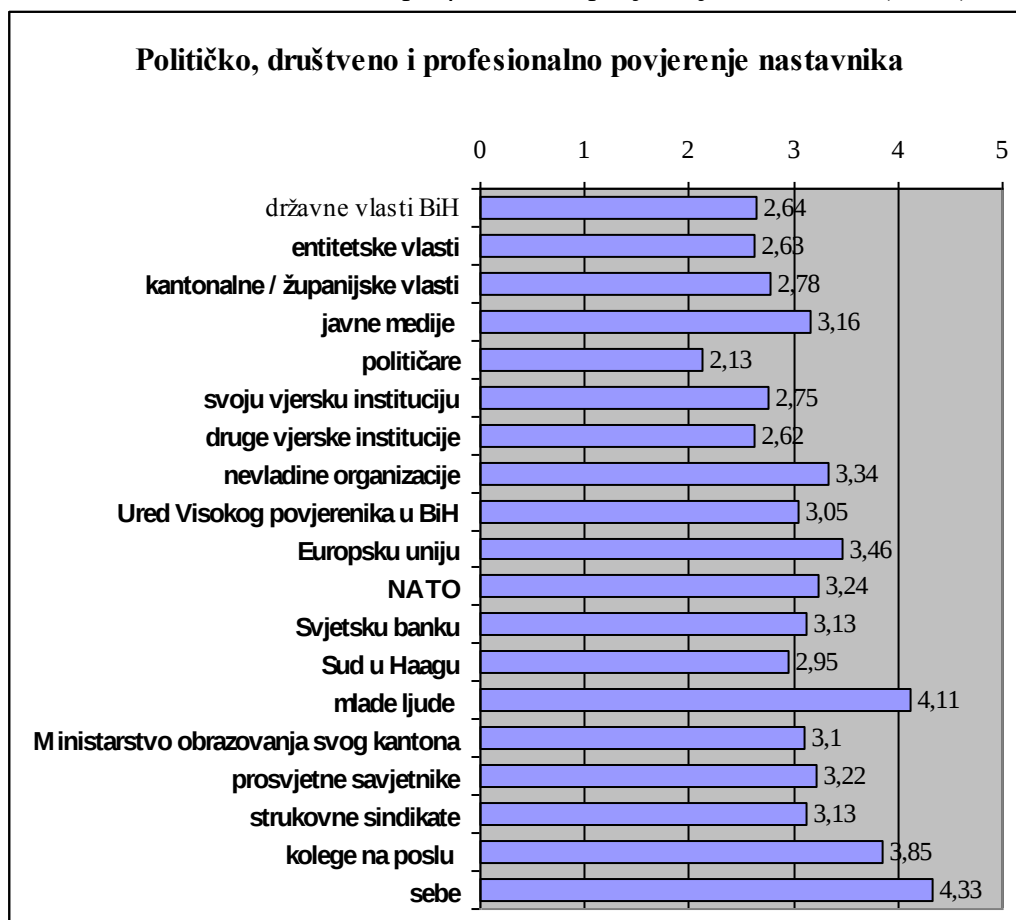
Slika 57: *Životno važne vrijednosti nastavnika (mean)*

4.2.3.3. Političko, društveno i profesionalno povjerenje

Nastavnici DLJP-a ili nemaju povjerenja ili tek granično vjeruju akterima domaćega i međunarodnog političkog života, a najveću nesklonost pokazuju prema političarima (Sl. 58). Njihovo nezadovoljstvo domaćom političkom scenom potvrđuje i podatak da u prosjeku veće povjerenje imaju u Ured Visokog povjerenika u BiH, kao i u međunarodne političke i financijske institucije, odnosno organizacije, kao što su Europska Unija, Svjetska banka i NATO, nego u domaće vlasti na lokalnoj, entitetskoj i državnoj razini. Iako u tome lokalne vlasti stoje nešto bolje od preostale dvije domaće vlasti, rezultati potvrđuju opće nepovjerenje nastavnika iz uzorka prema vlastima u BiH. To je vjerojatno posljedica većeg broja faktora, no jedan od njih zasigurno je povezan s marginalizacijom nastavnika u procesu donošenja političkih odluka važnih za njihov rad, na što ukazuju rezultati ovog istraživanja. Osim toga, dvije petine nastavnika nema povjerenje ni u svoje ni u druge vjerske institucije. U nešto boljem položaju su društveni akteri, kao što su javni mediji, kojima vjeruje jedna trećina, i organizacije civilnog društva, koje uživaju povjerenje dvije petine nastavnika.

Slika 58: *Političko, društveno i profesionalno povjerenje nastavnika (mean)*

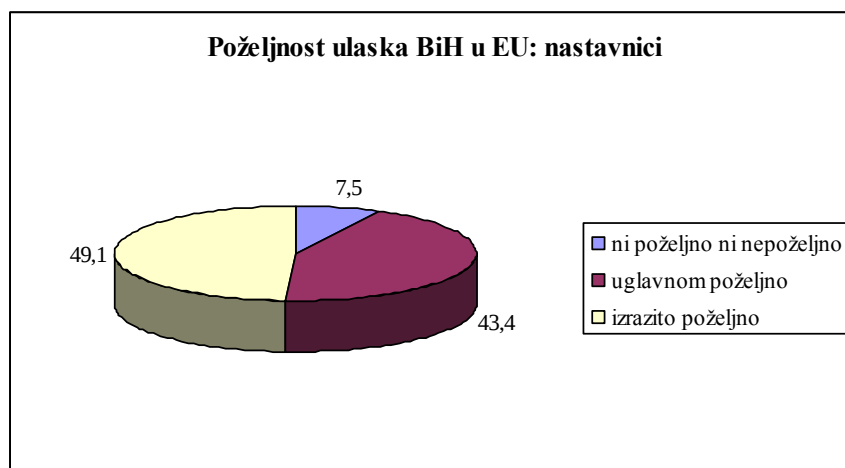

Interesantno je da su nevladine organizacije zauzele bolje mjesto od najvažnijih profesionalnih institucija, poput resornog ministarstva, strukovnih sindikata, ali i prosvjetnih savjetnika, na koje s nepovjerenjem gleda otprilike svaki peti nastavnik DLJP-a. No, ohrabruje podatak da ih više od četiri petine ima mnogo ili vrlo mnogo povjerenja u mlade ljude i skoro tri četvrtine u svoje kolege u školi, kao i da njihova politička marginalizacija nije ugrozila visoko povjerenje u sebe, što potvrđuju gotovo svi ispitanici.

4.2.3.4. Stavovi o ulasku BiH u EU

Kao i kod ispitivanja učenika i direktora, posljednjim dvama pitanjima nastojali smo saznati kakav odnos nastavnici imaju prema ulasku BiH u Europsku Uniju. I njima je, kao i drugim dvama grupama, najprije je postavljeno pitanje o stupnju poželjnosti priključenja, a onda i pitanje o promjenama koje će slijediti nakon priključenja u 14 ponuđenih dimenzija društvenog, političkog i gospodarskog života BiH.

Slika 59: *Poželjnost ulaska BiH u EU: nastavnici (%)*

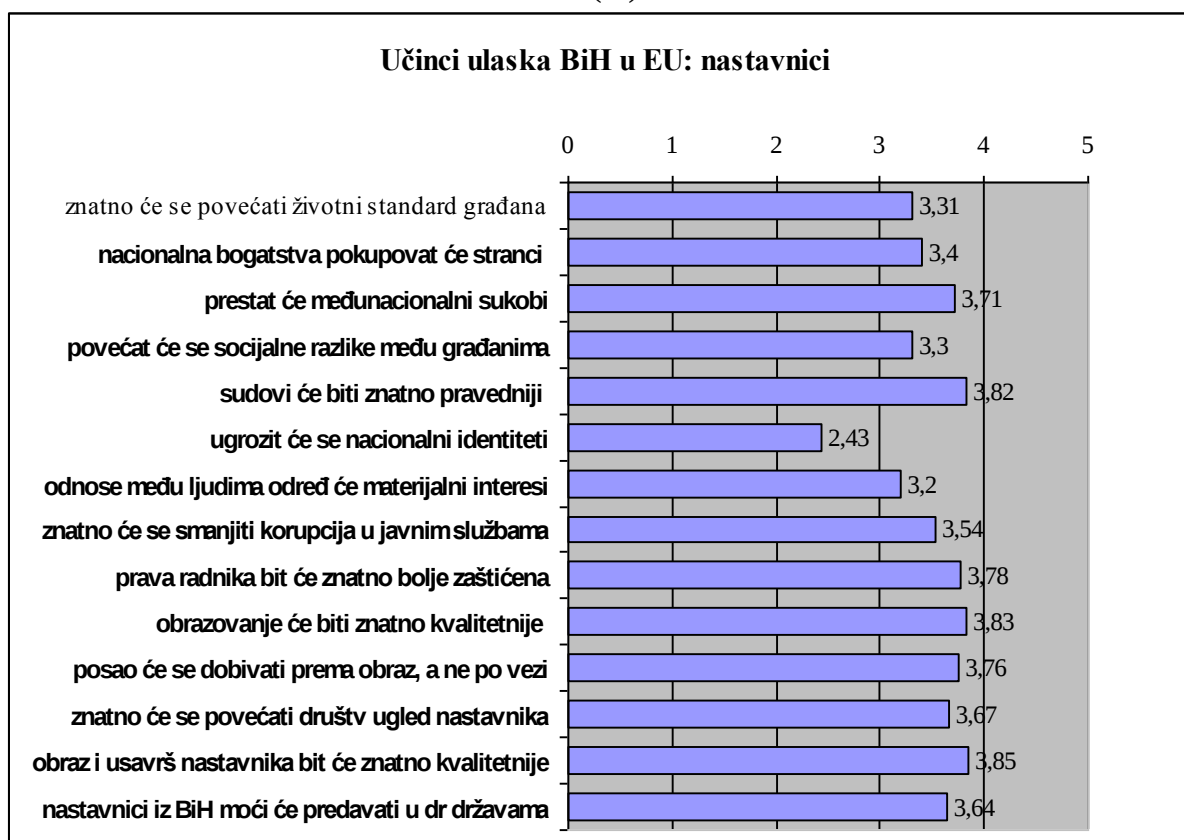

U odnosu na prvo pitanje (Sl. 59), pokazalo se da su nastavnici DLJP-a izrazito okrenuti europskim integracijama. Više od dvije petine ih misli da je ulazak BiH u Europsku Uniju poželjan, a za skoro jednu polovicu to je izrazito poželjno.

Njihov optimizam dobro objašnjavaju rezultati odgovora na pitanje o posljedicama ulaska (Sl. 60). Jedna od konstanti koja se pojavljuje u sličnim istraživanjima i koja jasno odvaja eurooptimiste od europesimista, jest bojazan da će nadnacionalna integracija oslabiti i, u konačnici, dovesti do nestanka nacionalnih identiteta, kultura i tradicija. Europesimisti redovito naglašavaju taj nedostatak, zbog čega nisu skloni ulasku svoje zemlje u Europsku Uniju. Nastavnici DLJP-a ne dijele takvo mišljenje. To je jedina od ukupno 14 ponuđenih dimenzija kod koje se prosječna ocjena našla na negativnom dijelu skale - više od tri petine nastavnika se ne slaže s tvrdnjom da će integracija ugroziti nacionalne identitete u BiH.

No eurooptimizam nastavnika DLJP-a posljedica je još nekih očekivanja. Prvenstveno se to odnosi na pozitivne promjene u području za koji su neposredno zainteresirani. Naime, skoro tri četvrtine ih vjeruje da će se ulaskom BiH u Europsku Uniju znatno unaprijediti kvaliteta obrazovanja, a nešto manje ih misli da će se to dogoditi i s obrazovanjem i stručnim usavršavanjem nastavnika. Dvije trećine su sklone vjerovati da će ulaskom znatno porasti društveni ugled nastavnika, da će obrazovanje, a ne veze i poznanstva odlučivati o zapošljavanju i da će nastavnicima iz BiH biti omogućeno predavati u drugim državama. Ništa manje nije važan podatak da, kao posljedicu integracije, tri četvrtine nastavnika vjeruje u znatno bolju zaštitu radnika i pravednije sudove, a tri petine u znatno smanjenje korupcije u javnim službama i prestanak međunacionalnih sukoba u BiH.

Slika 60: Učinci ulaska BiH u EU: nastavnici (%)

Izrazito pozitivnom stavu nastavnika DLJP-a prema ulasku BiH u Europsku Uniju vjerojatno doprinosi i to što ih skoro polovica nije na čisto hoće li se tada povećati ili smanjiti socijalne razlike među građanima, kao i to što dvije petine nije sigurno hoće li nakon priključenja međuljudske odnose u BiH određivati materijalni interesi te hoće li zbog slabe kupovne moći domaćeg stanovništva nacionalna bogatstva dospjeti u vlasništvo stranaca. Te negativne promjene sastavni su dio europesimističke retorike, kojoj većina nastavnika ipak nije sklona. Vjera da će ulaskom u Europsku Uniju građani BiH živjeti u pravednijem, stabilnijem i manje korumpiranom društvu, kao i to da će imati kvalitetnije obrazovanje, dovoljni su razlozi da čak i kad nisu sasvim uvjereni u znatnije povećanje životnog standarda, s optimizmom gledaju na integracijske procese.

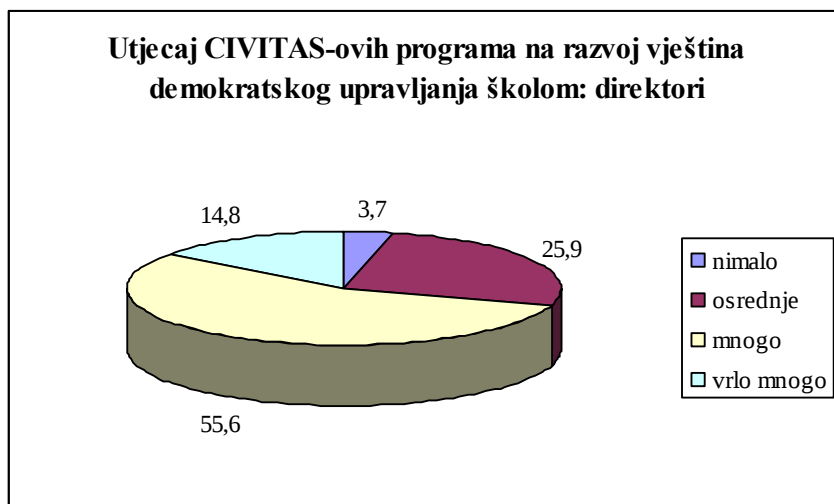
4.3. DIREKTORI

4.3.1. Profesionalni profil

Od 53 direktora koji su sudjelovali u istraživanju više od polovice ih do ispunjavanja upitnika nije bilo uključeno ni u jedan program stručnog usavršavanja iz područja demokracije, demokratskog upravljanja, zaštite ljudskih prava i sl. Od direktora koji su sudjelovali u takvim programima, jedna četvrtina je prošla CIVITAS-ov program certifikacije nastavnika DLJP-a, a više od dvije trećine ih je bilo uključeno u druge CIVITAS-ove programe. Nadalje, više od polovice ih je sudjelovalo u programima drugih organizacija ili nevladinih udruga (Vijeće Europe, OESS, D@dalos, Kulturkontakt), a svaki deseti je bio uključen u odgovarajuće programe učiteljskih akademija i sličnih javnih institucija. Konačno Nadalje, oko jedne trećine ih navodi da se s temama koje obrađuje DLJP upoznalo samostalno se informirajući ili obrazujući.

Od direktora koji su bili uključeni u neki od CIVITAS-ovih programa, skoro tri četvrtine ih je potvrdilo da su preko tih programa mnogo ili vrlo mnogo unaprijedili svoja znanja i vještine demokratskog upravljanja školom. Štoviše, sudjelovanje u CIVITAS-ovim programima je skoro dvije trećine pomoglo da bolje razumiju smisao uvođenja DLJP-a u njihove škole.

Slika 61: Utjecaj CIVITAS-ovih programa na usvajanje vještina demokratskog upravljanja školom: direktori (%)

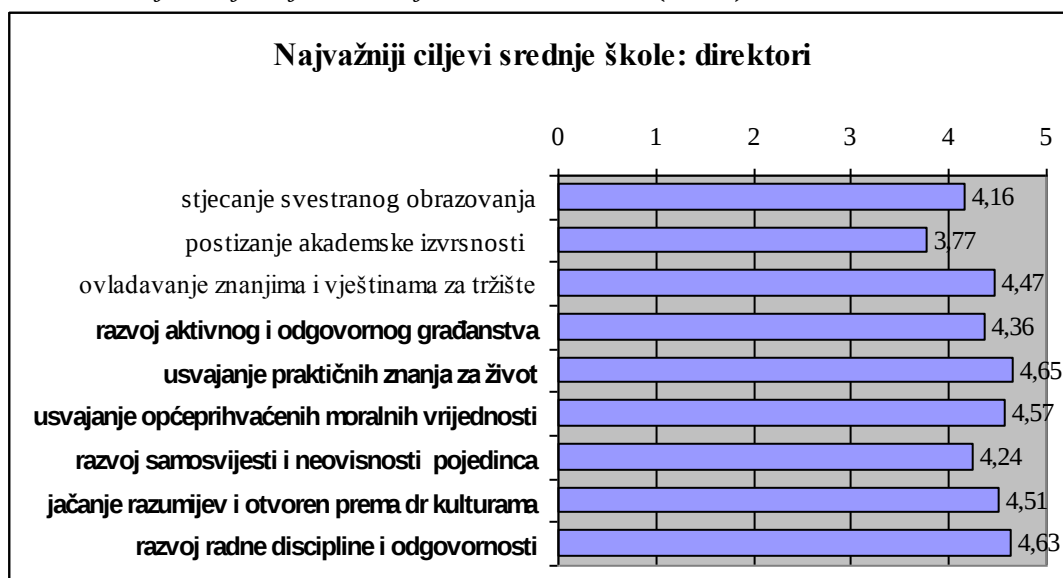

4.3.2. Ciljevi i problemi srednjih škola

S obzirom da kvaliteta vođenja i upravljanja školom u velikoj mjeri ovisi o tome kako direktori shvaćaju njezinu svrhu i ciljeve, direktorima smo, nakon podataka o stručnom usavršavanju, najprije postavili pitanje o ciljevima prema kojima bi srednju školu trebalo usmjeriti. Svoje su odgovore na svaku od 9 ponuđenih čestica bilježili na peterostupanjskoj

skali (od 1=nimalo se ne slažem, do 5= u potpunosti se slažem). Prosječne ocjene sugeriraju da su direktorima svi predloženi ciljevi prihvatljivi, budući da su sve prosječne ocjene smještene na pozitivnom dijelu skale (v. Sl. 62). Prvenstvo ipak daju usvajanju životno važnih praktičnih znanja i vještina, poput nenasilne komunikacije i timskog rada, dok akademsku izvrsnost stavljaju na zadnje mjesto.

Slika 62: *Najvažniji ciljevi srednje škole: direktori (mean)*

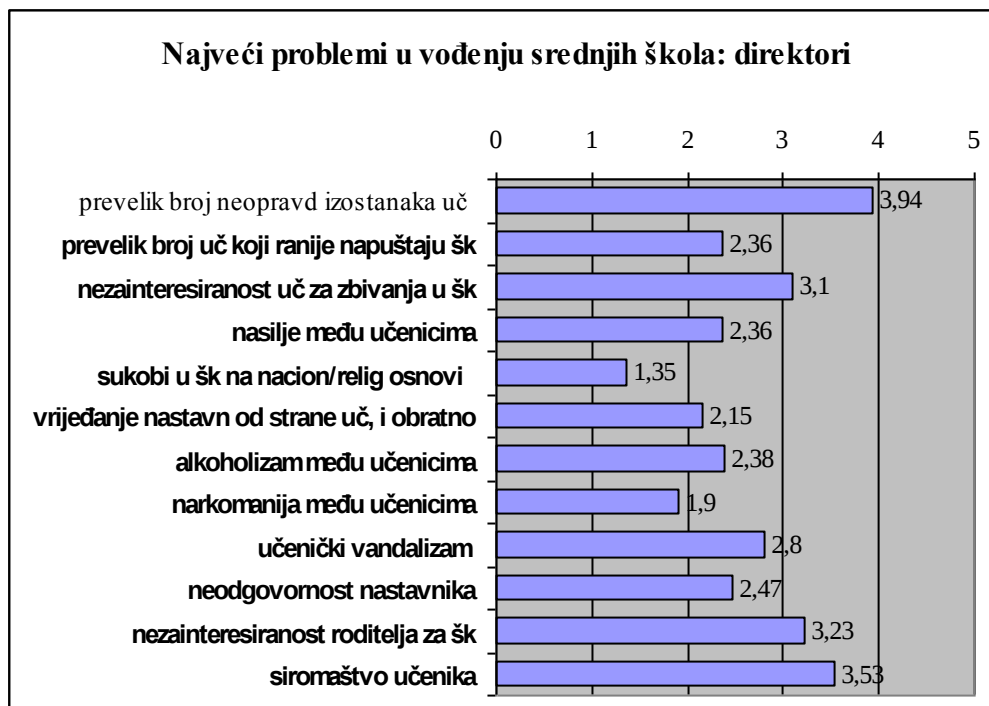
Svi direktori se bez iznimke slažu ili se u potpunosti slažu u dvije stvari: da škola treba pripremati za život i jačati razumijevanje i otvorenost prema drugim kulturama. Istu razinu važnosti za njih imaju i sljedeći ciljevi:

- razvoj aktivnog i odgovornog građanstva (95,7 %)
- usvajanje općeprihvaćenih moralnih vrijednosti (95,7 %)
- razvoj radne discipline i odgovornosti (93,9 %)
- ovladavanje znanjima i vještinama koje traži tržište (91,8 %)
- razvoj samosvijesti i neovisnosti pojedinca (89,8 %)
- stjecanje svestranog obrazovanja (81,7 %)
- poticanje akademske izvrsnosti (70,8 %).

Dobro vođenje i upravljanje školom očituje se u postavljanju razvojnih ciljeva koji su odmjereni u odnosu na postojeću situaciju. Usmeravanje škole u određenom pravcu moguće je samo ako su direktor i drugi školski akteri svjesni postojećih problema i ako koriste odgovarajuće strategije za njihovo rješavanje. To je bio razlog zbog kojega smo direktorima postavili pitanje o najčešćim problemima s kojima se suočavaju u upravljanju školom. Ponuđeno im je 12 tipova problema, a oni su svoje odgovore bilježili na peterostupanjskoj skali (od 1=nikada, do 5=vrlo često).

Prosječne vrijednosti prikazane u Sl. 63 upućuju na zaključak da vođenje i upravljanje srednjim školama prati veći broj problema, no da ti problemi nisu ni toliko mnogobrojni ni takvog intenziteta kakav je o tome dojam u javnosti. Prosječno najveći problem s kojim se direktori susreću je prevelik broj neopravdanih izostanaka učenika, a najmanji sukobi na nacionalnoj ili religijskoj osnovi, oko čega među njima postoji i najveće slaganje.

Slika 63: *Najveći problemi u vođenju srednjih škola: direktori (mean)*

Problem neopravdanih izostanaka često ili vrlo često rješava sedam od deset direktora, za razliku od međunacionalnih i međureligijskih sukoba s kojima se samo ponekad suočava 4 posto njih. Veliki problem srednjih škola je i siromaštvo učenika, koje kao čest ili vrlo čest problem navodi više od polovice direktora. Oko jedne trećine navodi da se jednako često suočava s problemom roditeljske nezainteresiranosti za školu, a oko jedne četvrtine i s nedostatkom tog interesa kod učenika, kao i s vandalizmom učenika nad školskom imovinom, oko čega se međusobno najmanje slažu. S ostalim problemima, kao što su prevelik broj učenika koji ranije napuštaju školu te nasilje i alkoholizam među učenicima, vrijeđanje učenika od strane nastavnika, i obratno, te neodgovornost nastavnika, najveći broj direktora relativno se rijetko susreće

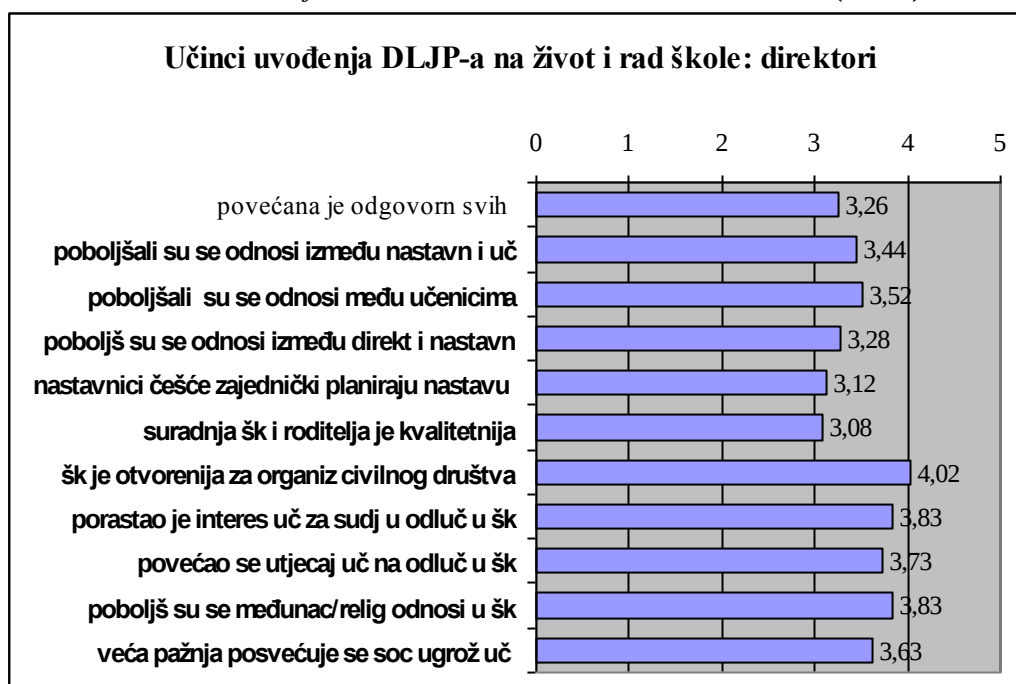
4.3.3. Mišljenja i stavovi o DLJP-u

4.3.3.1. Učinci uvođenja DLJP-a na školu

Kako bismo saznali vide li direktori DLJP kao faktor promjena u životu i radu, odnosno kulturi škole, postavili smo im isto pitanje kao i nastavnicima. Ponuđeno im je 11 tvrdnji, a od njih se tražilo da na peterostupanjskoj skali (od 1=uopće se ne slažem, do 5=u potpunosti se slažem) procijene u kojoj mjeri je ta tvrdnja u skladu s onim što se stvarno promijenilo u njihovoj školi.

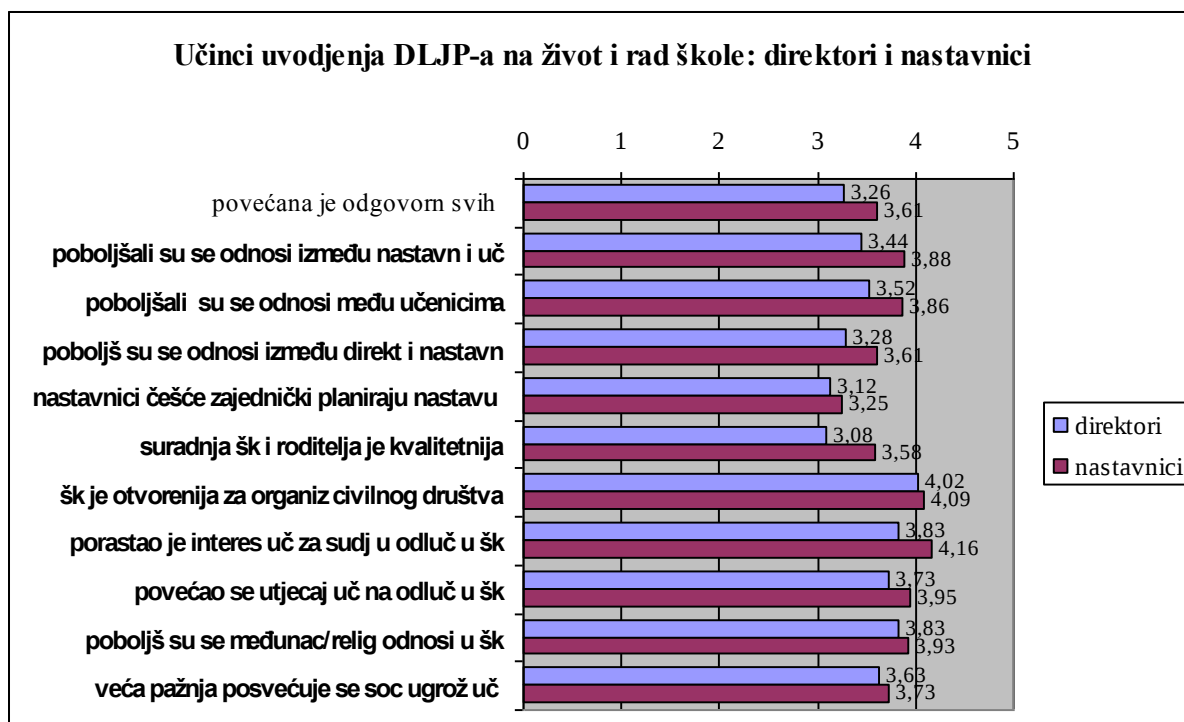
Podaci u Slici 64 potvrđuju DLJP kao značajan faktor školskih promjena. Uvođenje tog predmeta je i prema mišljenju direktora unaprijedilo niz odnosa i praksi u školi, kao i odnosa škole s lokalnom zajednicom. Kao najveće promjene direktori u prosjeku spominju veću otvorenost škola organizacijama civilnog društva, što je, čini se, i opće obilježje, budući da se oni u toj tvrdnji i najviše slažu, a kao najmanje unaprjeđenje suradnje između roditelja i škole te češća suradnja nastavnika radi zajedničkog planiranja nastave.

Slika 64: Učinci uvođenja DLJP-a na život i rad škole: direktori (mean)

S tvrdnjom o povećanju otvorenosti škole prema organizacijama civilnog društva slaže se ili se u potpunosti slaže gotovo četiri petine direktora, a u nešto manjem broju se u istoj mjeri slažu da su se poboljšali međunarodni/međureligijski odnosi u školi te da je porastao interes učenika za sudjelovanje u donošenju školskih odluka, ali i njihov utjecaj u tom procesu. Oko polovice direktora također se slaže da je DLJP imao utjecaj na poboljšanje cjelokupnih odnosa u školi, kako među učenicima te između nastavnika i učenika, tako i između direktora i nastavnika. Nadalje, dvije petine će ih potvrditi pozitivan učinak DLJP-a i na povećanje odgovornosti svih za kvalitetu nastave i uspjeh učenika. Konačno, iako najslabiji učinak DLJP-a vide u poticanju zajedničkog planiranja nastave i suradnji roditelja i škole, više od jedne trećine ih se slaže da je u tim područjima u njihovim školama došlo do pozitivnih pomaka.

Slika 65: Učinci uvođenja DLJP-a na život i rad škole: direktori i nastavnici (mean)

Usporede li se prosječni odgovori direktora i nastavnika o učincima DLJP-a na promjene u školi (Sl. 65), uočavamo da između te dvije grupe nema izrazitih neslaganja, ali i da su i ovdje nastavnici nešto skloniji višim ocjenama na sve ponuđene tvrdnje. Te dvije grupe se gotovo podudaraju u mišljenju da je nakon uvođenja DLJP-a škola postala otvorenija prema organizacijama civilnog društva, da su se u njoj poboljšali međunarodni, odnosno međureligijski odnosi i da se sada više pažnje posvećuje socijalno ugroženim učenicima. Oni se relativno visoko podudaraju i u mišljenju da DLJP nije značajnije utjecao na suradnju među nastavnicima zbog zajedničkog planiranja nastave. Iako su razlike male, ipak je najmanje slaganje između direktora i nastavnika nađeno kod tvrdnji o poboljšanju suradnje između roditelja i škole, poboljšanju odnosa među učenicima i poboljšanju odnosa između nastavnika i učenika. To se dimenzije su tipične za razredni kontekst, za koji su nastavnici neposredno vezani, zbog čega se i može očekivati da o njima imaju bolji uvid od direktora.

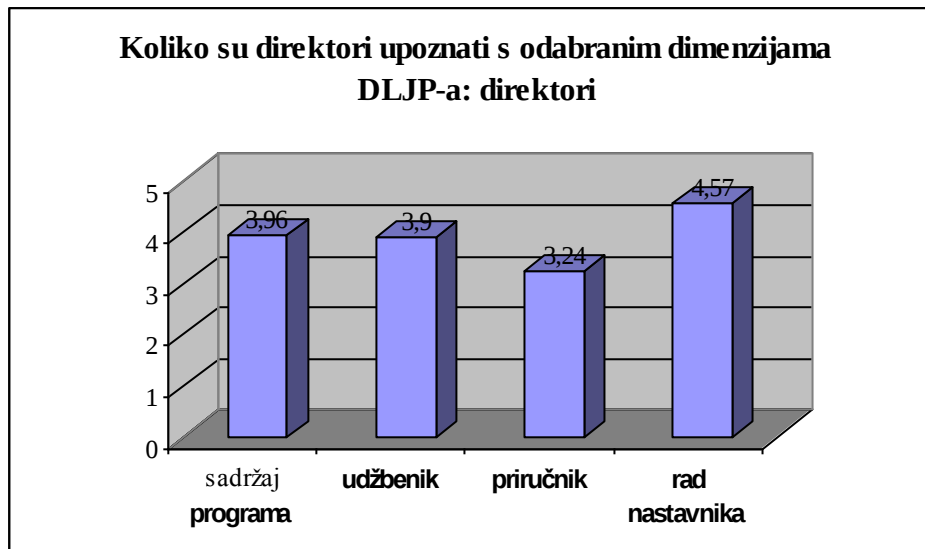
4.3.3.2. Odnos prema DLJP-u

Odnos direktora prema DLJP-u ispitan je preko sljedećih varijabli, od kojih su neke bile uključene i u upitnik za nastavnike:

- poznavanje četiri dimenzije DLJP-a, kao što su sadržaj programa, udžbenika i priručnika te rad nastavnika/ce u nastavi;
- mišljenje o tome koje vještine i kompetencije bi DLJP trebao razviti kod učenika;
- usporedba DLJP-a s drugim predmetima po odabranim kriterijima;
- procjena položaja DLJP-a u odnosu na druge predmete;
- procjena važnosti podrške odabranih aktera odgoja i obrazovanja za poboljšanje položaja DLJP-a u odnosu na druge predmete;
- stavovi o najvažnijim preduvjetima za osiguranje kvalitete DLJP-a;

- mišljenje o promjenama koje treba provesti kako bi nastava DLJP-a bila što kvalitetnija;
- mišljenje o kompetencijama koje su nastavnicima DLJP-a neophodne za uspješno ostvarivanje programa DLJP-a;
- najčešći oblici podrške nastavnicima DLJP-a;
- mišljenje o najprihvatljivijim oblicima stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a
- mišljenje o tome kad je optimalno započeti učenje za demokraciju, ljudska prava i građanstvo u školi.

Slika 66: Koliko su direktori upoznati s odabranim dimenzijama DLJP-a (mean)

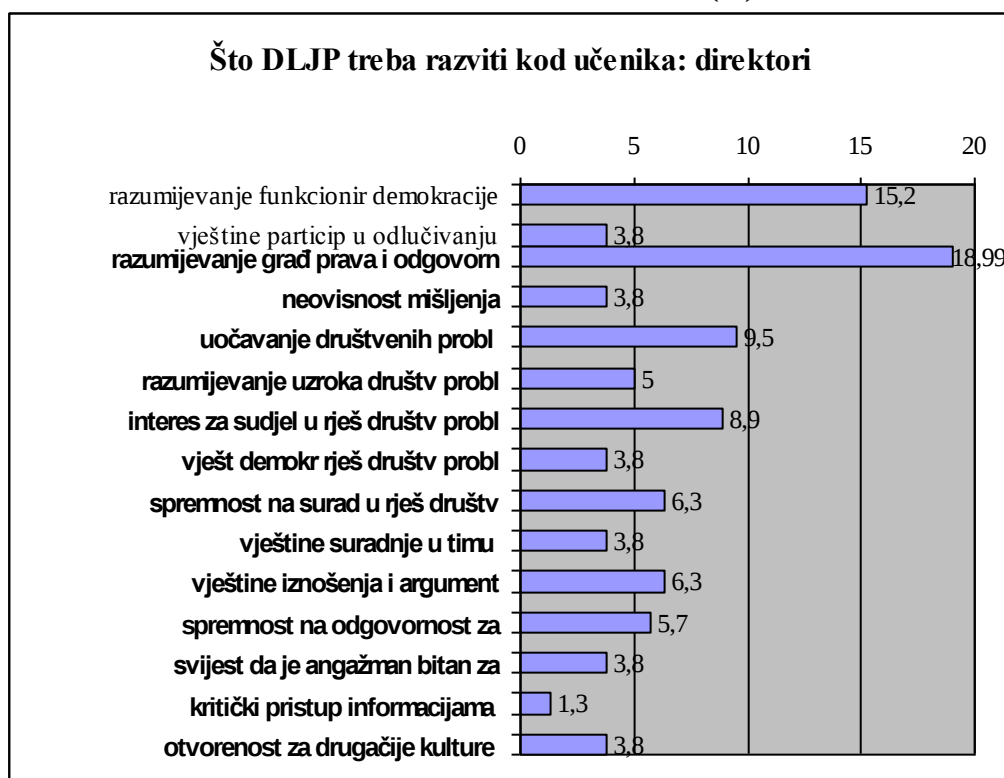

U vezi s prethodnim pitanjem zanimalo nas je koliko zapravo direktori poznaju četiri ključne dimenzije programa DLJP-a: sadržaj programa, udžbenik, priručnik i način na koji njihovi nastavnici ostvaruju program u nastavi. Na temelju srednjih vrijednosti prikazanih u Sl. 66 može se zaključiti da su direktori dobri poznavatelji DLJP-a, ali i da sve četiri dimenzije toga predmeta ne poznaju jednako dobro. Razumljivo je da najbolje znaju kakva je nastavna praksa njihovih nastavnika, s čim je devet od deset direktora mnogo ili u potpunosti upoznato. Oko tri petine ih izjavilo da je mnogo ili potpuno upoznato sa sadržajem programa i sadržajem udžbenika, a oko dvije petine s priručnikom DLJP-a.

S obzirom da su se direktori pokazali kao dobri poznavatelji DLJP-a, nije na odmet pogledati kako oni određuju zadatke toga predmeta (Sl. 67). Na pitanje o tome što DLJP treba razviti kod učenika, direktorima je predložena lista od 15 vještina i dispozicija koju su mogli proširivati novim prijedlozima, a onda među njima odabrati najviše tri. Rezultati pokazuju da se od ukupnog broja svih odgovora oko jedne petine odnosi na razumijevanje građanskih prava i odgovornosti, što je odabralo više od polovice direktora. Na drugom mjestu je razumijevanje načina na koji funkcionira demokracija, za što se opredijelilo njih nešto manje od polovice. Obje te dimenzije čine okosnicu obrazovanja mladih za građanstvo. Za razvoj sposobnosti uočavanja i interesa učenika za sudjelovanjem u rješavanju društvenih problema opredijelilo se nešto više od četvrtine direktora. Manje od jedne petine misli da bi DLJP trebao kod učenika poticati spremnost na suradnju s drugima u rješavanju društvenih problema i preuzimanje odgovornosti za svoje odluke te kod njih razviti vještine iznošenja i argumentiranja svojih stavova. Nešto više od jedne desetine direktora smatra da učenici kroz

nastavu DLJP-a trebaju steći sposobnost razumijevanja nastanka društvenih problema, postati otvoreni prema drugim kulturama, naučiti neovisno misliti, razviti vještine participacije u procesu donošenja odluka i vještine rada u timu te razviti svijest da je angažman pojedinca bitan za društvenu promjenu. S obzirom da se u temeljima mnogih od spomenutih vještina i dispozicija nalazi kritički pristup informacijama, ostaje nejasno zašto su direktori sasvim zanemarili taj važni zadatak DLJP-a.

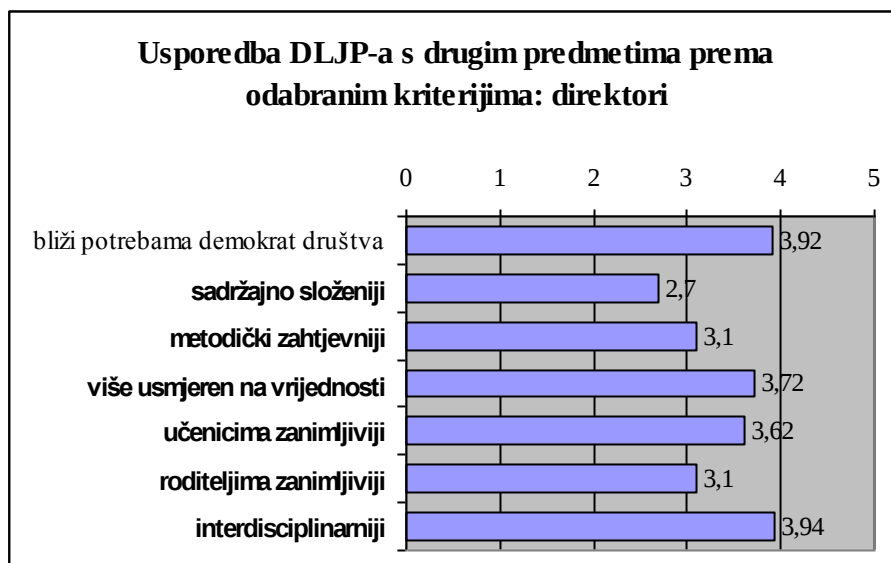
Slika 67: Što DLJP treba razviti kod učenika: direktori (%)

U nastavku ispitivanja nastojali smo od direktora saznati kako vide DLJP u odnosu na druge predmete. S tim ciljem smo najprije od njih tražili da DLJP usporede s drugim predmetima prema 7 kriterija koristeći se peterostupanjskom skalom (od 1=nimalo se ne slažem, do 5=u potpunosti se slažem). Potom su trebali procijeniti u kojoj mjeri je položaj DLJP-a u školi bolji, odnosno lošiji od dugih predmeta.

Rezultati na prvo pitanje iz ovoga dijela izraženi u srednjim vrijednostima prikazani su u Sl. 68. Kad trebaju usporediti DLJP s drugim predmetima, direktori prvenstveno navode da je DLJP interdisciplinarniji i bliži potrebama demokratskog društva, s čim ih se slaže više od tri četvrtine. Nadalje, za njih je DLJP više usmjeren na usvajanje vrijednosti i učenicima zanimljiviji, što potvrđuje oko dvije trećine direktora. U odnosu na kriterije metodičke zahtjevnosti, zanimljivosti roditeljima i sadržajne složenosti, direktori su znatno oprezniji. Samo ih se jedna trećina slaže ili u potpunosti slaže da je u metodičkom dijelu DLJP zahtjevniji, tek jedna petina da je roditeljima zanimljiviji, a manji broj misli ja sadržajno složeniji od drugih predmeta.

Slika 68: Usporedba DLJP-a s drugim predmetima prema odabranim kriterijima: direktori (mean)

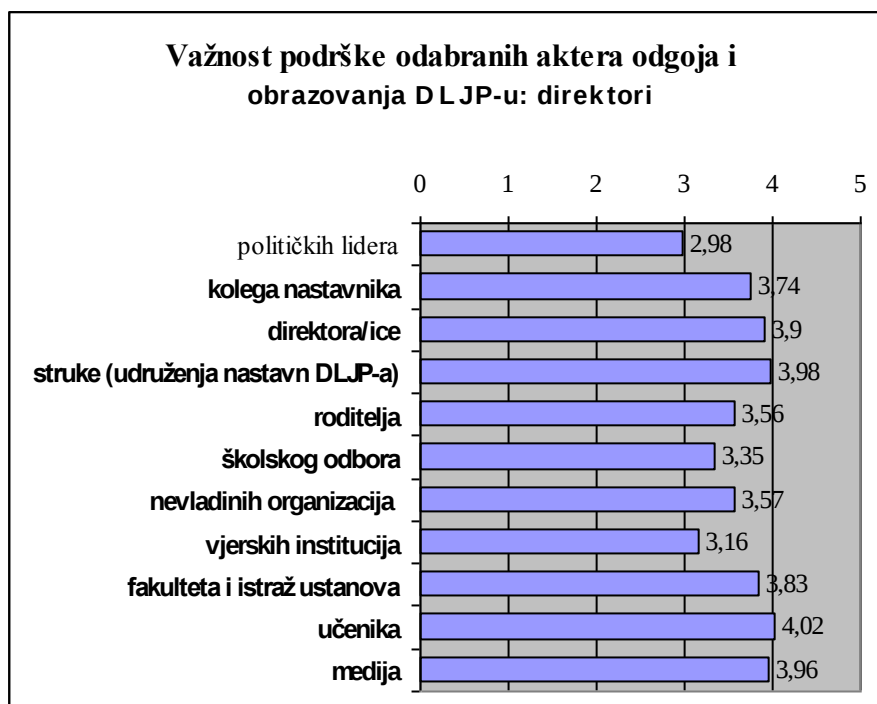

Kad trebaju odrediti položaj DLJP-a u odnosu na druge predmete, više od četiri petine direktora misli da DLJP nema ni bolji ni lošiji položaj u školi nego da je po položaju izjednačen s ostalim predmetima.

Direktori se uglavnom slažu da poboljšanje položaja DLJP-a ovisi o podršci svih 11 aktera/faktora koliko smo ih ponudili u pitanju na tu temu (Sl. 69). Pri tome prednost daju podršci učenika i struke, kao što je udruženje nastavnika DLJP-a. Više od četiri petine misli da je podrška tih faktora mnogo ili vrlo mnogo važna za unaprjeđenje položaja DLJP-a. Za otprilike tri četvrtine jednako je važna podrška medija, a potom direktora škola, nastavničkih fakulteta i istraživačkih ustanova te kolega nastavnika u školi. Da je podrška roditelja i nevladinih organizacija mnogo ili vrlo mnogo važna spominje nešto više od polovice direktora, a vjerskih institucija, školskog odbora i političkih lidera njih oko dvije petine.

Zanimljivo je da direktori školski odbor, koji je ključan za donošenje odluka važnih i za položaj DLJP-a u školi, ne vide kao posebno značajan faktor, ali ni da političke lidere i vjerske institucije u tom smislu ne smatraju posebno važnima. Naime, jedino se u odnosu na podršku te dvije grupe značajan broj direktora izjasnio da je ona nevažna ili manje važna. Taj stav ima otprilike jedna trećina za političke lidere i jedna petina za vjerske institucije. Budući da je riječ o faktorima koji značajno, iako posredno utječu na položaj DLJP-a u školi, čega bi direktori, kao dobri poznavatelji toga predmeta trebali biti svjesni, bilo bi zanimljivo istražiti u nekoj drugoj prilici razloge zbog kojih su direktori u ovom istraživanju zanemarili tu činjenicu.

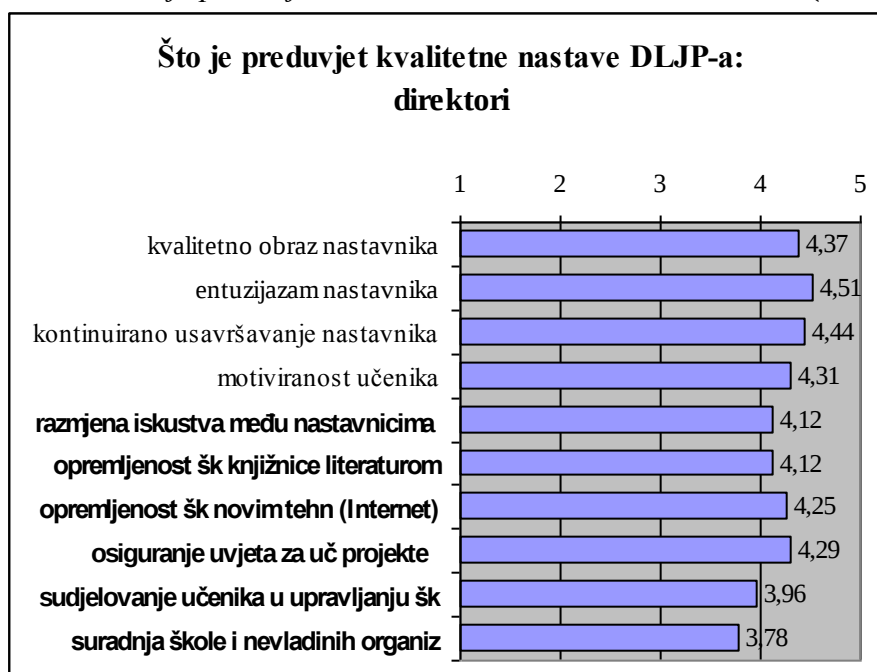
Slika 69: Važnost podrške odabranih aktera obrazovanja DLJP-u: direktori (mean)

4.3.3.3. Pretpostavke unaprjeđenja nastave DLJP-a

Sljedeća dva pitanja bila su posvećena preduvjetima kvalitetne nastave DLJP-a i načinima na koji se ona osigurava. U odnosu na prvo pitanje, direktori su svih 7 ponuđenih kategorija ocijenili kao važne preduvjete kvalitetne nastave DLJP-a. Prvenstvo ipak daju entuzijazmu i kontinuiranom stručnom usavršavanju nastavnika. Svi se bez izuzetka slažu da je riječ o faktorima koji su mnogo ili vrlo mnogo važni. Neznatno manje ih smatra da su osiguranje uvjeta za provođenje učeničkih projekata i drugih aktivnosti te motiviranost učenika, zatim fakultetsko obrazovanje nastavnika i razmjena iskustava među njima, kao i opremljenost škole novim tehnologijama, kao što je Internet i školske knjižnice odgovarajućom literaturom jednako važni preduvjeti. Iako i posljednje dvije kategorije, sudjelovanje učenika u upravljanju školom i suradnju škole i nevladinih organizacija, što su okosnice DLJP-a, većina direktora smatraju važnim pretpostavkama kvalitetne nastave DLJP-a, ne možemo zanemariti podatak da se otprilike jedna petina s tim ne slaže.

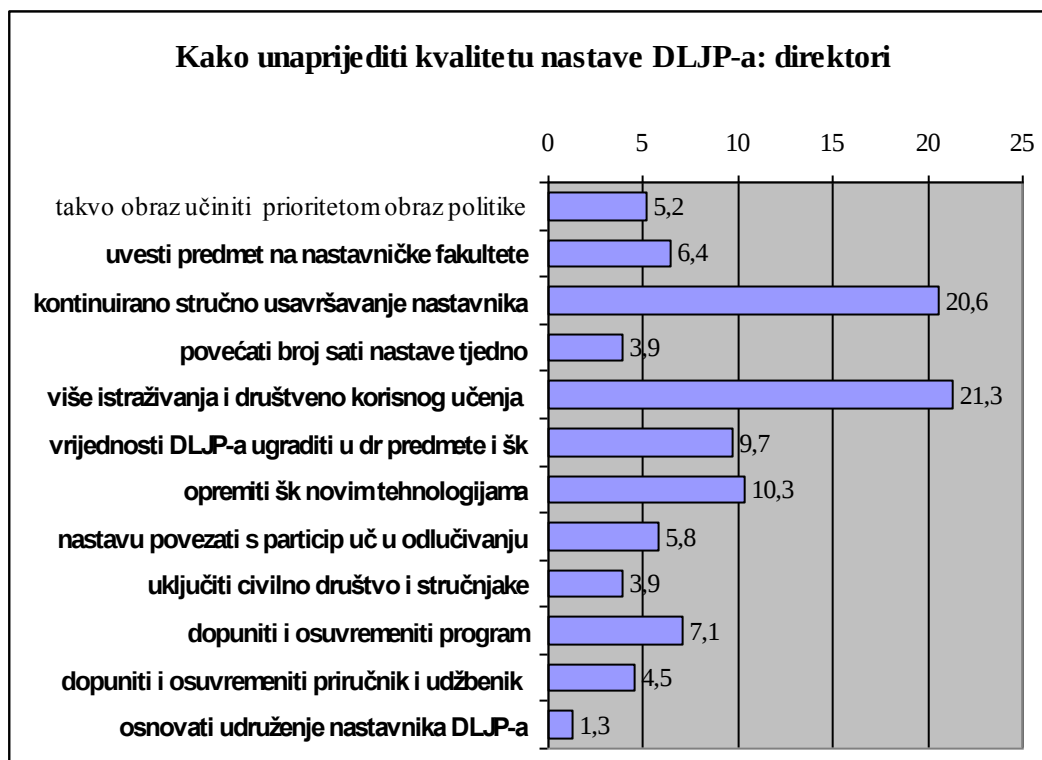
Slika 70: Što je preduvjet kvalitetne nastave DLJP-a: direktori (mean)

Pitanje o tome što bi trebalo učiniti da nastava DLJP-a bude što kvalitetnija, koje smo postavili nastavnicima, uključili smo i u upitnik za direktore. I njima je bilo ponuđeno 12 odgovora koje su mogli nadopunjavati, ali je i od njih traženo da zaokruže najviše tri. Na temelju Slike 71., koja prikazuje postotak odgovora po svakoj od čestica u odnosu na ukupni broj odgovora, zaključujemo da je za direktore unaprjeđenje kvalitete DLJP-a prvenstveno stvar povezivanja nastave s istraživanjem i društveno korisnim učenjem te s osiguranjem kontinuiranog stručnog usavršavanja nastavnika. Za ta dva prijedloga opredijelilo se nešto više od tri petine direktora. Upola manje su birane čestice kojima se to unaprjeđenje dovodi u vezu s opremanjem škole novim pomagalicama i tehnologijama, osobito Internetom, ili ugrađivanjem vrijednosti koje promiče DLJP u druge predmete i rad škole u cjelini. Njih je navelo otprilike jedna trećina direktora. Još manje su birani prijedlozi koji se odnose na osuvremenjivanje programa i udžbenika i uvođenje odgovarajućeg predmeta u preddiplomsko i diplomsko obrazovanje nastavnika, za što se odlučilo manje od petine direktora. Otprilike sedmina ih misli da bi trebalo osuvremeniti priručnik i učenik ili da bi trebalo povećati broj sati tjedno.

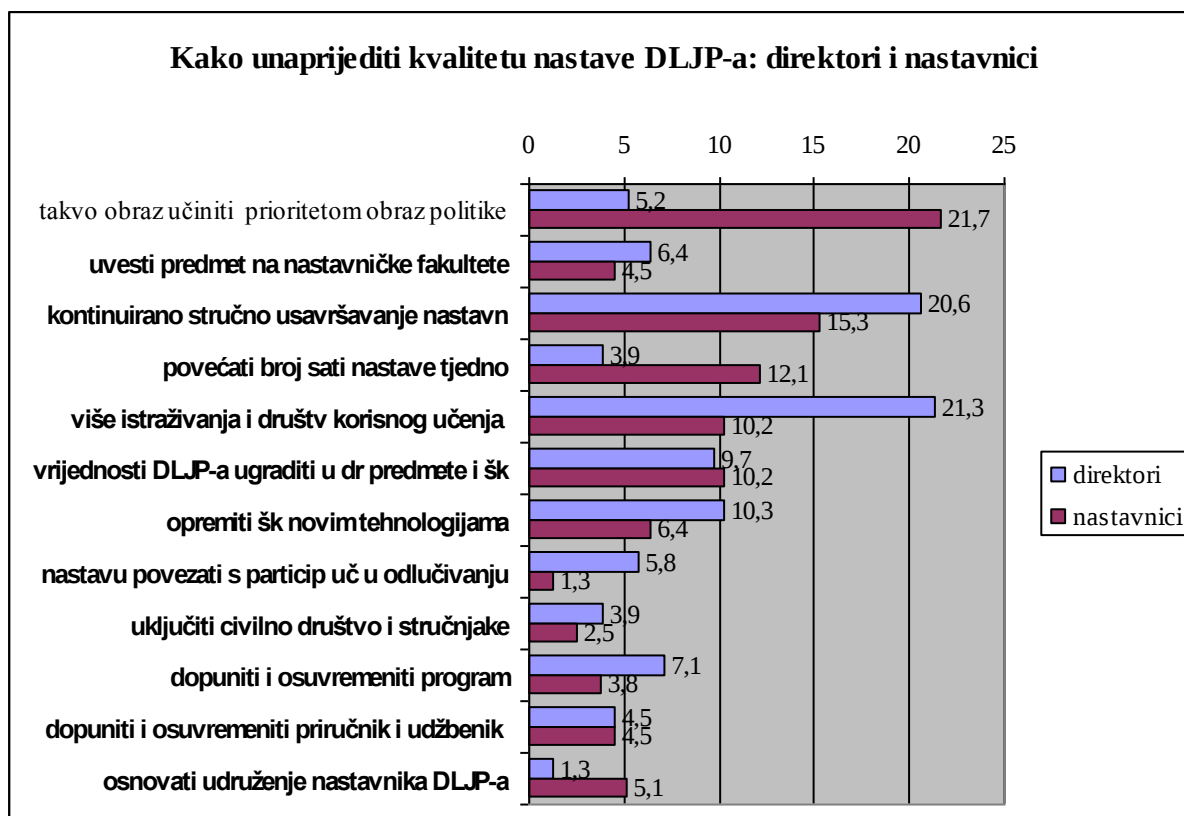
Iako direktori ispravno procjenjuju da je za unaprjeđenje kvalitete nastave DLJP-a nužno kontinuirano usavršavanje nastavnika i povezivanje nastave s društveno korisnim učenjem, zabrinjava njihovo zanemarivanje nekih drugih važnih segmenata unaprjeđenja. To se odnosi na povezivanje nastave s participacijom učenika u donošenju odluka, što je navelo manje od jedne petine direktora, sudjelovanje predstavnika civilnog društva i stručnjaka u nastavi, što je spomenuo tek svaki deseti direktor i, osobito, osnivanje udruženja nastavnika DLJP-a, za što se opredijelio samo jedan ispitanik.

Slika 71: Kako unaprijediti kvalitetu nastave DLJP-a: direktori (%)

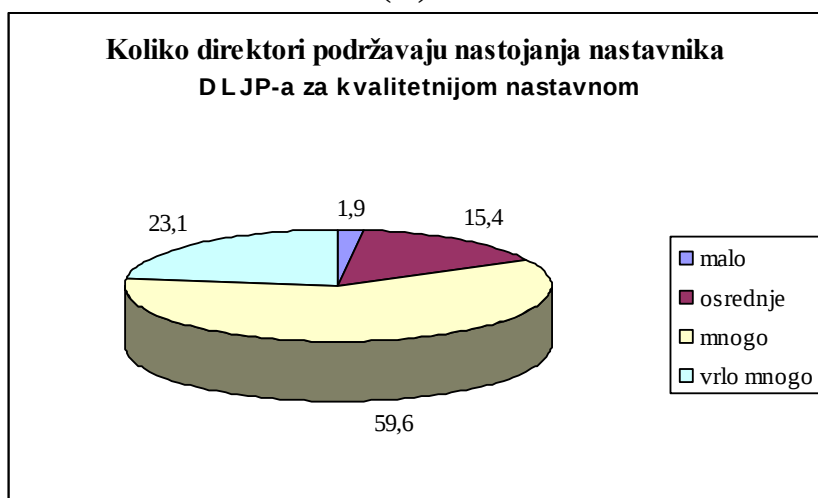
Usporedimo li odgovore direktora i nastavnika na pitanje o tome kako unaprijediti kvalitetu nastave DLJP-a (Sl. 72), među njima nalazimo značajne razlike u 7 od 12 predloženih kategorija. Izrazito velika razlika nađena je kod prijedloga da bi takvo obrazovanje trebalo učiniti prioritetom odgojno-obrazovne politike, za što se posebno zalažu nastavnici, i kod prijedloga da bi nastavu trebalo više povezati s istraživanjem i društveno korisnim učenjem u lokalnoj zajednici, što posebno naglašavaju direktori. Nije zanemariva razlika između te dvije grupe ni u vezi osiguranja kontinuiranog stručnog usavršavanja nastavnika i opremanja škole novim tehnologijama, uključujući Internet, čemu su direktori također znatno skloniji. No najviše iznenađuje podatak da su direktori, koji su u odnosu na druge prijedloge zanemarili povezivanje nastave s participacijom učenika, taj prijedlog navodili češće od nastavnika. Isto je nađeno i u odnosu na dopunjavanje i osuvremenjivanje udžbenika, čemu su direktori skloniji od nastavnika.

Slika 72: Kako unaprijediti kvalitetu nastave DLJP-a: direktori i nastavnici (%)

Bez obzira na to kako nastavnici DLJP-a nastoje unaprijediti svoju nastavu, čini se da velika većina u tome ima podršku direktora (Sl. 73). Naime, više od četiri petine direktora je na to pitanje odgovorilo da mnogo ili vrlo mnogo podržavaju nastojanja nastavnika. No kako se njihovi stavovi po pitanju načina unaprjeđenja nastave DLJP-a u mnogome razlikuju, ostaje da se vidi koji su to oblici podrške koji direktori nastavnicima najčešće pružaju.

Slika 73: *Koliko direktori podržavaju nastojanja nastavnika DLJP-a za kvalitetnijom nastavom: direktori (%)*

U Tablici 56 prikazani su odgovori direktora na pitanje o tome kako prvenstveno podržavaju

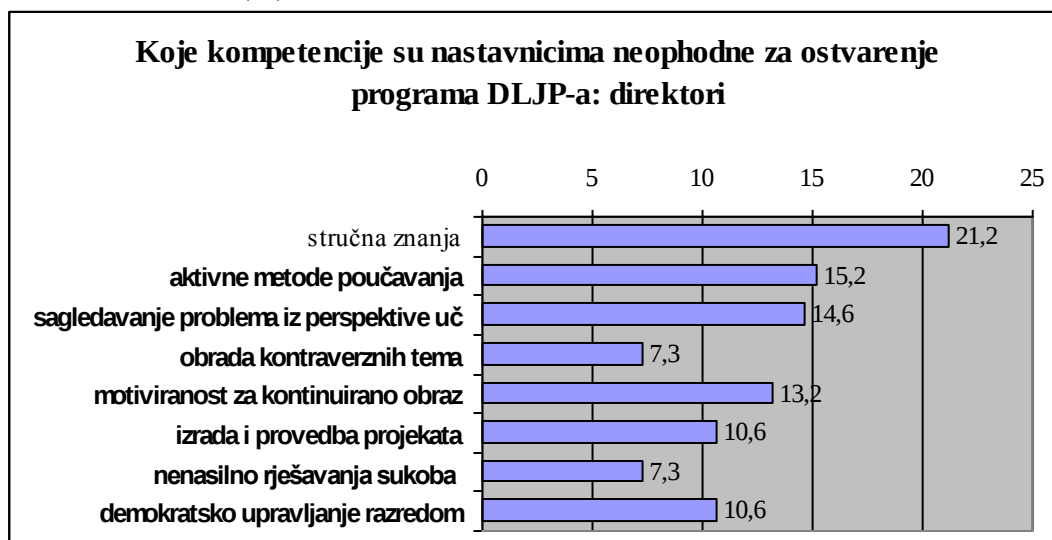
rad svojih nastavnika. Prisjetimo li se odgovora direktora o tome kako nastavu DLJP-a učiniti što kvalitetnijom (Sl.72), uočavamo određeni stupanj neslaganja u njihovim izjavama. Naime, iako prvenstveno misle da se kvaliteta DLJP-a unaprjeđuje većim uključivanjem učenika u istraživanje i društveno korisno učenje, njihova potpora nastavnicima ne ide u tom pravcu. Oni, doduše, najveću podršku daju nastavnicima u vezi s provođenjem učeničkih projekata i pripremom učenika za natjecanje, što potvrđuje otprilike dvije trećine, ali ne i za uključivanje učenika u humanitarne i slične aktivnosti u lokalnoj zajednici. Međutim, konzistentni su sa svojim prethodnim stavom da se kvaliteta DLJP-a unaprjeđuje kontinuiranim stručnim usavršavanjem nastavnika, budući da je to, uz prethodna dva, njihov najčešći odgovor na pitanje o konkretnoj podršci nastavnicima. Znatno rjeđe se njihova podrška očituje u zagovaranju i osiguranju uvjeta za korištenje novih tehnologija u nastavi i za sudjelovanje učenika u odlučivanju, što navodi tek svako četvrti, odnosno peti direktor. Još rjeđe potiču i osiguravaju uvjete za obilježavanje međunarodnih dana u školi, a izrazito rijetko uključivanje nastavnika ili škole u međunarodne projekte, uključivanje nevladinih organizacija u nastavu ili roditelja u školske akcije.

Tablica 56: *Oblici podrške koju direktori pružaju nastavnicima DLJP-a: direktori (%)*

OBLICI PODRŠKE	%
zagovaranje i osiguranje uvjeta za stručno usavršavanje nastavnika	20,3
zagovaranje povezivanja nastavnika i osiguranja uvjeta za rad njihova aktiva	2,0
poticanje i osiguranje uvjeta za obilježavanje međunarodnih dana u školi	5,2
zagovaranje i osiguranje uvjeta za provođenje učeničkih projekata	24,2
osiguravanje uvjeta za pripremu učenika za natjecanje	22,2
zagovaranje i osiguranje uvjeta za uključivanje razreda ili škole u humanitarnu ili sl. akciju	4,6
poticanje uključivanja roditelja u školske akcije	1,3
zagovaranje i osiguranje uvjeta za uključivanje civilnih organizacija u nastavu	1,3
zagovaranje i osiguranje uvjeta za sudjelovanje učenika u odlučivanju	7,2
zagovaranje i osiguranje uvjeta za uključivanje nastavnika i škole u međunarodne projekte	2,0
zagovaranje i osiguranje uvjeta za korištenje IKT u nastavi, osobito Interneta	8,5
zagovaranje i osiguranje uvjeta za opremu školske knjižnice potrebnom literaturom	1,3

Sljedećim pitanjem nastojali smo saznati koje kompetencije nastavnika DLJP-a direktori vide kao neophodne. Isto pitanje smo postavili i nastavnicima te jednima i drugima ponudili listu od 9 kategorija koja se mogla nadopunjavati, s tim da je broj odgovora bio ograničen na tri. Od ukupno 151 dobivenog odgovora, kao što Sl. 74 pokazuje, oko jedne petine otpada na stručna znanja, koja uključuju poznavanje pojmova, procesa i zakonitosti. Po rangui ih slijede vještine primjene aktivnih metoda poučavanja i sposobnost sagledavanja problema iz perspektive učenika te motiviranost za kontinuirano informiranje i obrazovanje. Svaki deseti odgovor odnosi se na sposobnost izrade i provedbe projekata i vještine demokratskog upravljanja razredom. Najniža dva mjesta dijele sposobnost obrade kontroverznih tema i vještine nenasilnog rješavanja problema, dok interkulturalna osjetljivost nije spomenuta ni u jednom slučaju.

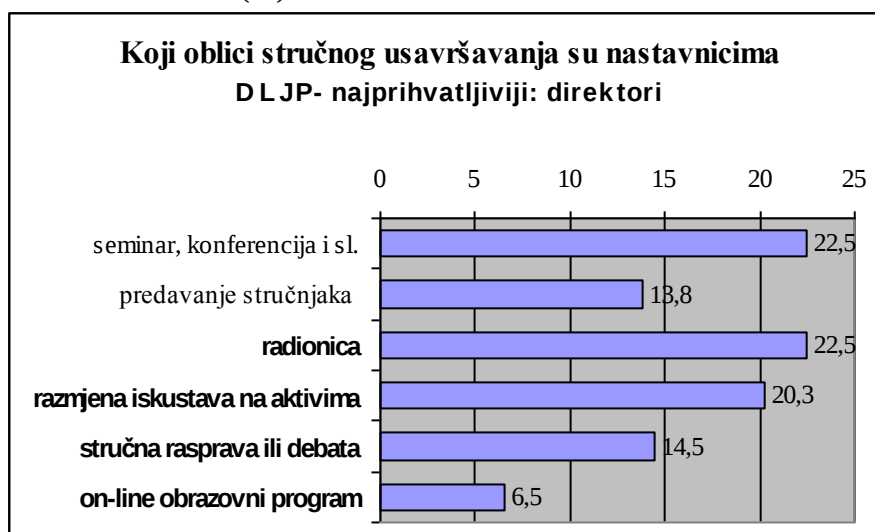
Slika 74: *Koje kompetencije su nastavnicima neophodne za ostvarenje programa DLJP-a: direktori (%)*

Usporedimo li odgovore direktora i nastavnika (Sl. 48), među njima uočavamo značajniju razliku samo u odnosu na vještinu primjene aktivnih metoda poučavanja, koju nastavnici smatraju daleko važnijom za svoj rad od direktora. Oni nešto više od direktora misle da im trebaju stručna znanja, ali zato direktori više naglašavaju važnost sposobnosti obrade kontroverznih tema u nastavi te vještina nenasilnog rješavanja sukoba i demokratskog upravljanja razredom.

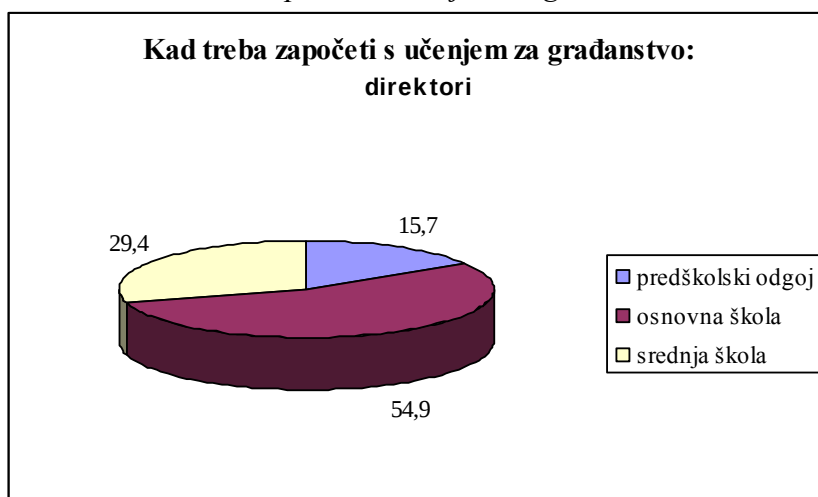
Potrebne kompetencije nastavnici mogu, po mišljenju direktora, najučinkovitije steći sudjelovanjem na seminarima, konferencijama ili radionicama (Sl. 75) te razmjenom iskustava na aktivima nastavnika. Od ukupno 135 odgovora na te odgovore otpada po jedna petina. Nešto rjeđe su direktori kao odgovor odabrali predavanja stručnjaka i stručne rasprave ili debate, a najrjeđe on-line obrazovne programe.

Slika 75: *Koji oblici stručnog usavršavanja su nastavnicima DLJP-a najprihvatljiviji: direktori (%)*

Za razliku od direktora, nastavnici (v. Sl. 50) su se u svojim odgovorima uglavnom koncentrirali na dva oblika usavršavanja: sudjelovanje na seminarima i konferencijama te razmjena iskustava i diskusije na aktivima. Što se ostalih oblika usavršavanja tiče, prilično su suglasni, osim u slučaju sudjelovanja na radionicama, koje nastavnici, za razliku od direktora, ne smatraju toliko korisnim oblikom usavršavanja u odnosu na mogućnosti koje pružaju seminari i strukovna razmjena iskustva.

Slika 76: *Kad treba započeti s učenjem za građanstvo: direktori (%)*

Ranije smo spomenuli da je obrazovanje i stručno usavršavanje nastavnika DLJP-a uvjetovano dobi u kojoj učenici počinju učiti o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu. U većem dijelu BiH to je srednja škola, no u stručnoj javnosti oko toga postoje različita mišljenja. U skladu s tim, zanimalo nas je što o tome misle ne samo nastavnici, čije smo odgovore naprijed komentirali, nego i direktori. Sl. 76 pokazuje da otprilike svaki sedmi direktor početak učenja za građanstvo stavlja u predškolsku ustanovu, svaki treći ili četvrti u srednju školu, a svaki drugi u osnovnu školu.

Usporedimo li njihove odgovore s odgovorima nastavnika, vidimo da su nastavnici daleko skloniji ideji da se s učenjem za građanstvo počne već u predškolskoj dobi. Za tu opciju opredijelio se svaki treći ili četvrti nastavnik (v. Sl. 51). Direktori se od nastavnika razlikuju i po tome što se u drugoj grupi pojavio jedan slučaj odbijanja te vrste učenja, uz obrazloženje da se djecu i mlade takvim sadržajima ne trebalo opterećivati.

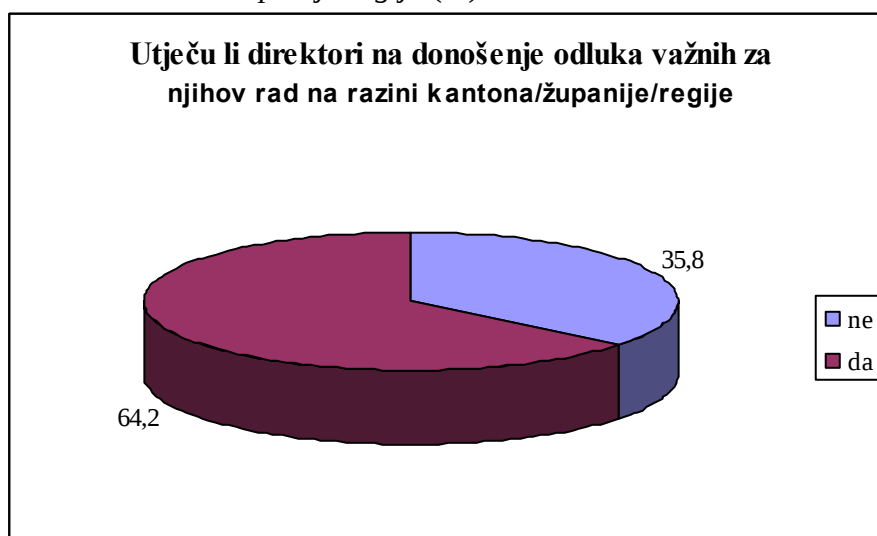
4.3.4. Politička kultura

Političku kulturu direktora ispitivali smo preko istih kategorija koje smo koristili za ispitivanju nastavnika.

4.3.4.1. Politička efikasnost

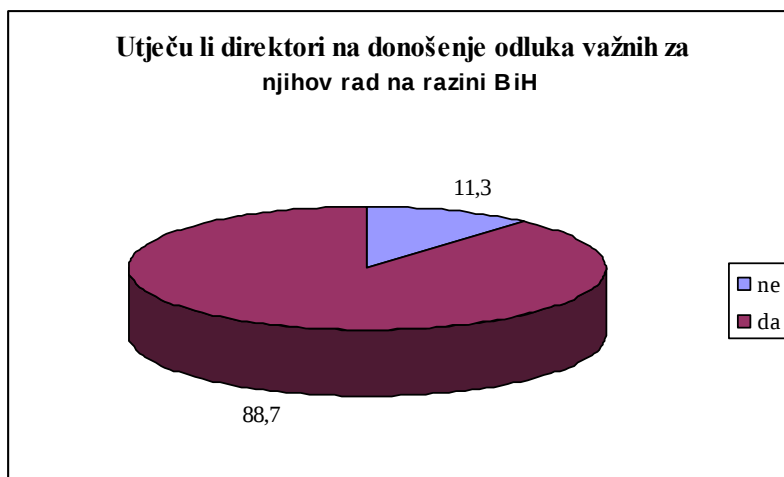
S obzirom da je direktor škole spona između tijela koja donose obvezujuće odluke u odgoju i obrazovanju na razini države ili lokalne uprave i neposrednih aktera koji te odluke ostvaruju u praksi, njegova se uloga u postavljanju općih normi ne smije zaobići. To posebno važi u uvjetima u kojima se naglašava načelo školske autonomije, koje za sobom povlači i veću institucionalnu odgovornost za ishode učenja. Osjećaj političke moći je nužan za kvalitetno vođenje škole. S tim ciljem smo i direktorima, kao i nastavnicima, postavili pitanje o tome osjećaju li da mogu utjecati na odluke koje su važne za njihov rad, a koje se donose na lokalnoj i državnoj razini (Sl. 77 i 78).

Slika 77: *Utječu li direktori na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini kantona/županije/regije (%)*

Rezultati potvrđuju relativno zadovoljavajući položaj direktora u sustavu odlučivanja o odgoju i obrazovanju na razini kantona/županije/regije a donekle i države. Otprilike se devet od deset direktora osjeća političkim subjektima kad se na lokalnoj razini odlučuje o pitanjima kojima se regulira način rada institucija za koje su oni odgovorni. Na državnoj je razini taj omjer znatno nepovoljniji, no podatak da ih tri petine osjeća političku efikasnost i na toj razini odlučivanja, potvrda je da direktori srednjih škola u BiH imaju relativno dovoljno moći da život i rad u svojim školama usklade s potrebama razvijajućeg demokratskog društva.

Slika 78: *Utječu li direktori na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini BiH (%)*

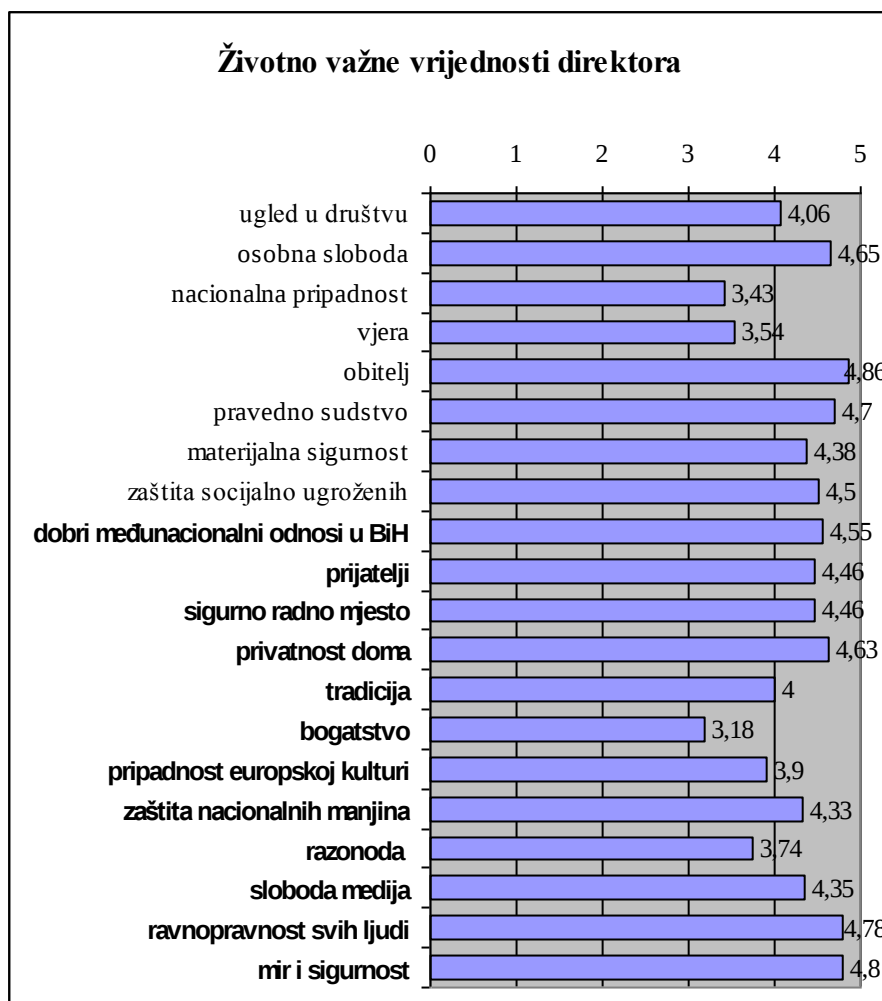

Sastavni dio tog procesa je delegiranje moći na niže razine, osobito na nastavnike, budući da o kvaliteti njihovog rada ovisi konačna provedba političkih odluka u području odgoja i obrazovanja. U ovom istraživanju se pokazalo da upola manje nastavnika osjeća političku efikasnost na razini županije (Sl. 55), a svaki peti tvrdi da je marginaliziran u procesu donošenja odluka u svojoj školi (Sl. 54), što nije u skladu s potrebom demokratskog društva za autonomnom školom u kojoj promjene nužno kreću odozdo.

4.3.4.2. Životno važne vrijednosti

Direktori iz našeg uzorka pripadaju generaciji koja ima tegobno iskustvo rata i nagle društvene transformacije praćene uvođenjem novog sustava vrijednosti. Ishodište tog sustava su pojedinac, društveni odnosi i vlast, zbog čega se poseban naglasak stavlja na dostojanstvo, slobodu i privatnost osobe, ravnopravnost svih ljudi i vladavinu prava, odnosno ograničenje djelovanja vlasti ustavom i zakonima.

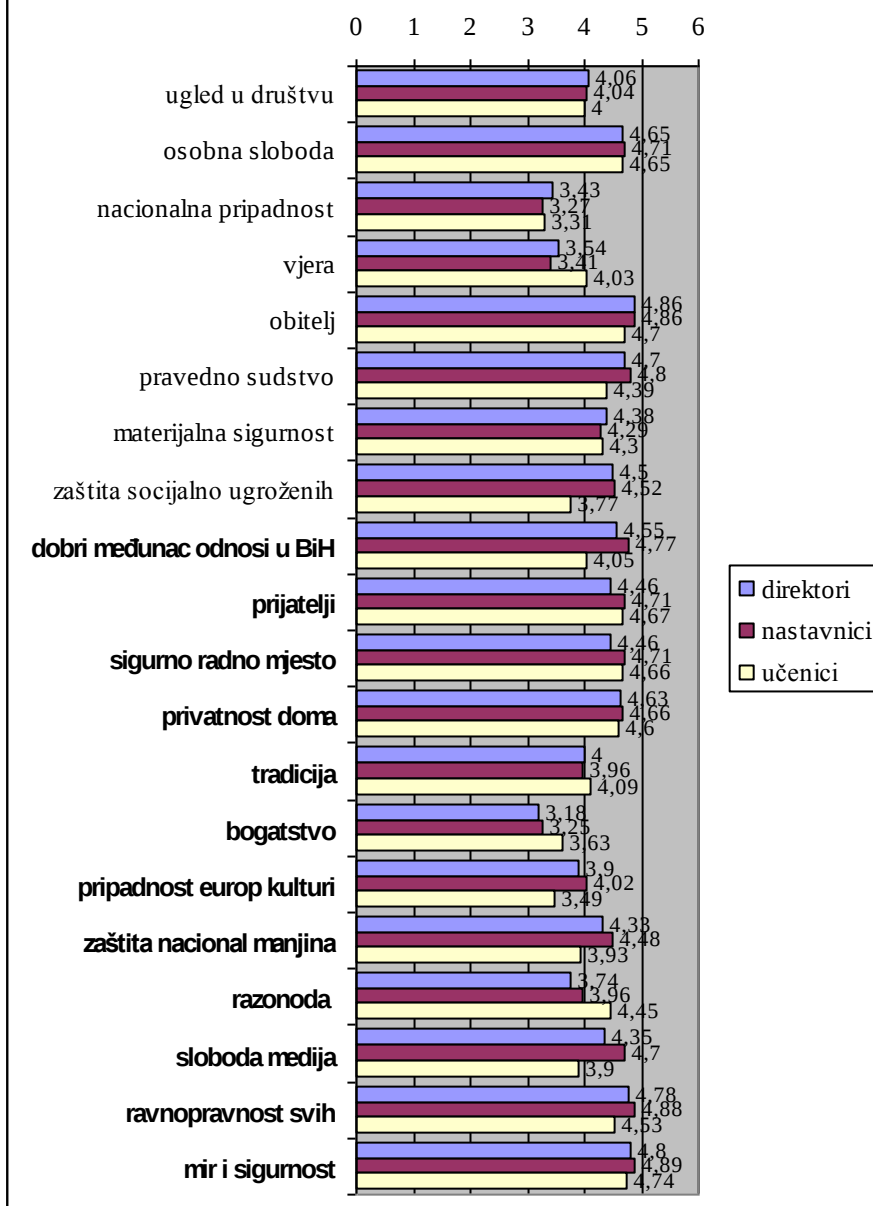
Slika 79: *Životno važne vrijednosti direktora (mean)*

Rezultati odgovora direktora na pitanje o životno važnim vrijednostima (Sl. 79), u kojemu im je bila ponuđena lista od 20 vrijednosti karakterističnih za tzv. tradicionalni, demokratski i materijalistički stil života, koje smo postavili i nastavnicima i učenicima, potvrđuju zaokret prema demokratskim i post-materijalističkim vrijednostima i u ovoj grupi. Iako se u prosjeku svi njihovi odgovori nalaze na pozitivnom dijelu skale, primjećuje se da, osim obitelji koja zauzima prvo mjesto, oni najveći značaj daju miru i sigurnosti, ravnopravnosti svih ljudi, pravednom sudstvu i privatnosti doma. Posljednje mjesto, koje se nalazi na sredini skale, zauzelo je bogatstvo, a nešto povoljnije je ocijenjena nacionalna pripadnost i vjera.

Slika 80: *Životno važne vrijednosti: direktori, nastavnici i učenici (mean)*

Životno važne vrijednosti: direktori, nastavnici, učenici

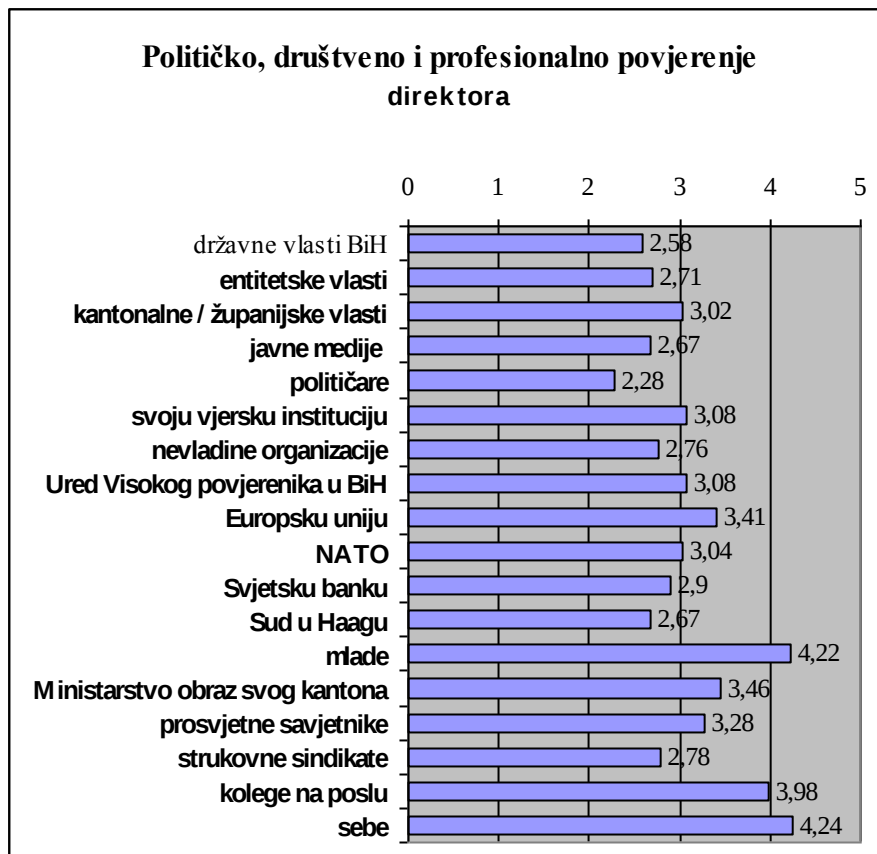

Usporedimo li prosječne ocjene direktora, nastavnika i učenika (Sl. 80), uočavamo izrazito veliko slaganje u 11 od 20 kategorija vrijednosti. Među njima su najviše rangirane obitelj, mir i sigurnost te ravnopravnost svih ljudi, a najniže tradicija i ugled u društvu. U daljnjih 8 kategorija slaganje među grupama je manje, ali samo u odnosu na učenike. U usporedbi s direktorima i nastavnicima, učenici nešto više drže do bogatstva, razonode i vjere, a manje do dobrih međunarodnih odnosa u BiH, pripadnosti europskoj kulturi, pravednog sudstva i slobode medija. Najveća razlika između njih i učenika je u odnosu na zaštitu socijalno ugroženih. Toj vrijednosti direktori i nastavnici pridaju znatno veću važnost od učenika, iako je i kod učenika ona smještena na pozitivnom dijelu skale.

4.3.4.3. Političko, društveno i profesionalno povjerenje

Političko, društveno i profesionalno povjerenje direktora smo provjerili koristeći istu listu odgovora kao i kod nastavnika. Rezultati (Sl. 81) upućuju na zaključak da direktori uglavnom nemaju povjerenja u domaće političke aktore i institucije, kao ni u međunarodne institucije i organizacije.

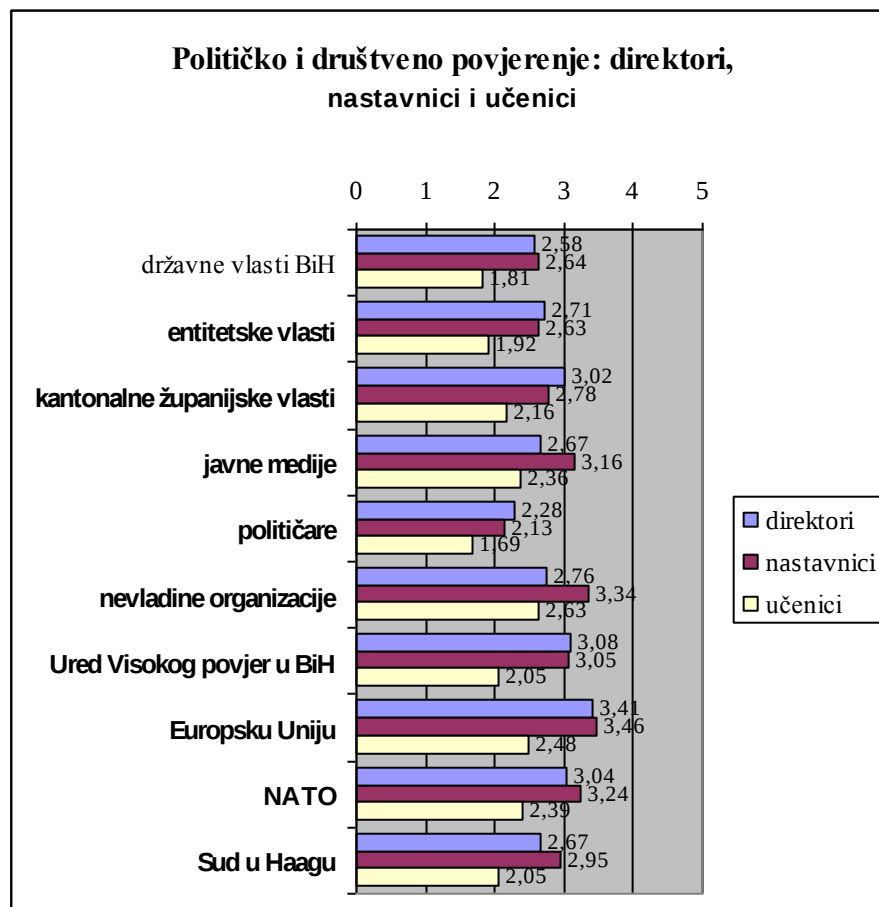
Slika 81: Političko, društveno i profesionalno povjerenje direktora (mean)

Među domaćim institucijama, izrazito su skeptični prema političarima i državnim vlastima BiH. Iako su entitetske vlasti u nešto povoljnijem položaju, prosječna ocjena je i u odnosu na njih smještena na negativnom dijelu skale, a pomaknuta je na sredinu tek kod kantonalnih/županijskih ili vlasti regije. No i prema lokalnim vlastima direktori imaju manje povjerenja nego prema dijelu međunarodnih institucija i organizacija, osobito Europskoj Uniji. Od društvenih institucija i organizacija, osrednje povjerenje iskazuju tek prema svojim vjerskim institucijama, za razliku od nevladinih organizacija i javnih medija kojima uglavnom ne vjeruju. Što se profesionalne sfere tiče, ne vjeruju strukovnim sindikatima, osrednje povjerenje imaju prema prosvjetnim savjetnicima, a stvarno povjerenje samo prema kolegama na poslu, mladima i sebi samima.

Između njih i nastavnika (Sl. 58) nema bitnije razlike za većinu kategorija. Nešto veće neslaganje uočeno je kod nevladinih organizacija i strukovnih sindikata, kojima nastavnici nešto više vjeruju, te kod lokalnih vlasti i vjerskih institucija, kojima su direktori spremniji pokloniti povjerenje.

Slika 82: *Političko i društveno povjerenje: direktori, nastavnici i učenici (mean)*

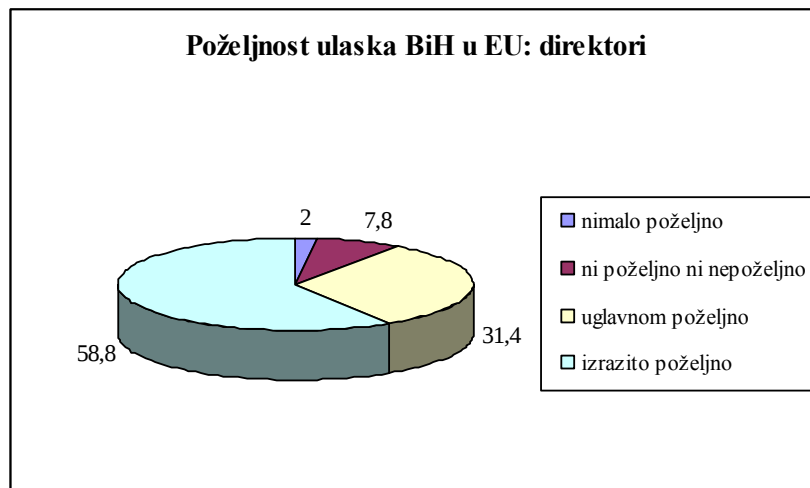

Kad smo tim dvama grupama pridružili učenike i analizirali razlike u povjerenju domaćim i međunarodnim političkim institucijama, organizacijama i akterima, te nevladinim organizacijama i javnim medijima (Sl. 82), pojavili su se zanimljivi odnosi. Za razliku od direktora i nastavnika koji, iako su relativno nepovjerljivi prema političkoj sceni, nekim akterima ipak osrednje vjeruju, njihovi učenici su uvjerljivo nepovjerljivi prema svima. Taj podatak je u skladu s rezultatima drugih istraživanja koje smo spomenuli na početku, no on je u odnosu na bosansko-hercegovačke srednjoškolce krajnje zabrinjavajući, budući da oni nisu samo politički neaktivni i nepovjerljivi prema političkim institucijama i akterima, nego se ona širi i na građansku sferu života. To znači da se ovi podaci moraju ozbiljno uzeti u obzir u raspravama oko demokratskog razvoja BiH. Nepovjerenje je često izraz osjećaja političke neefikasnosti, što dovodi do političke pasivnosti i zatvaranja u privatnu sferu. S vremenom pasivnost počinje ozbiljno ugrožavati demokratski potencijal zajednice. DLJP osnažuje mlade za ulogu aktivnih građana, no on ne može ukloniti nedostatke društvenog i političkog konteksta.

4.3.4.4. Stavovi o ulasku BiH u EU

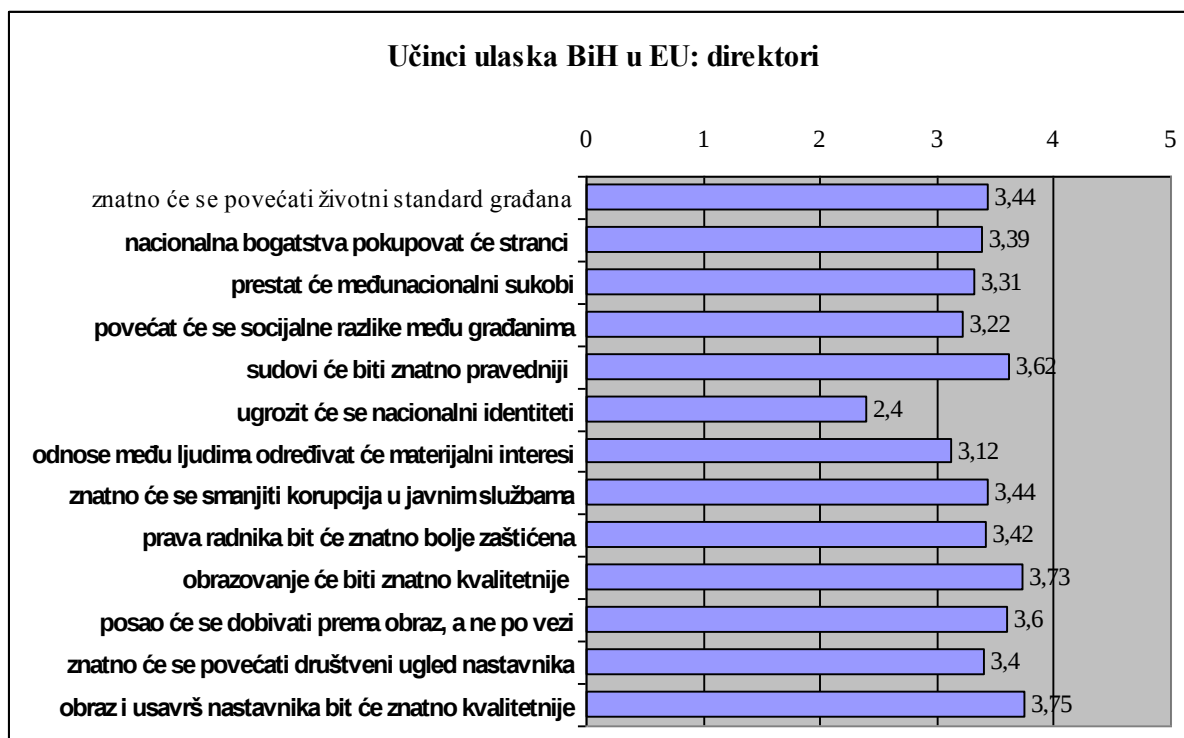
S obzirom da direktori imaju povjerenje u Europsku Uniju i da relativno visoko pozicioniraju pripadnost europskoj kulturi kao svoju životnu vrijednost, ne iznenađuje da ih devet od deset smara ulazak BiH u EU ili uglavnom ili izrazito poželjnim (Sl. 83).

Slika 83: *Poželjnost ulaska BiH u EU: direktori (%)*

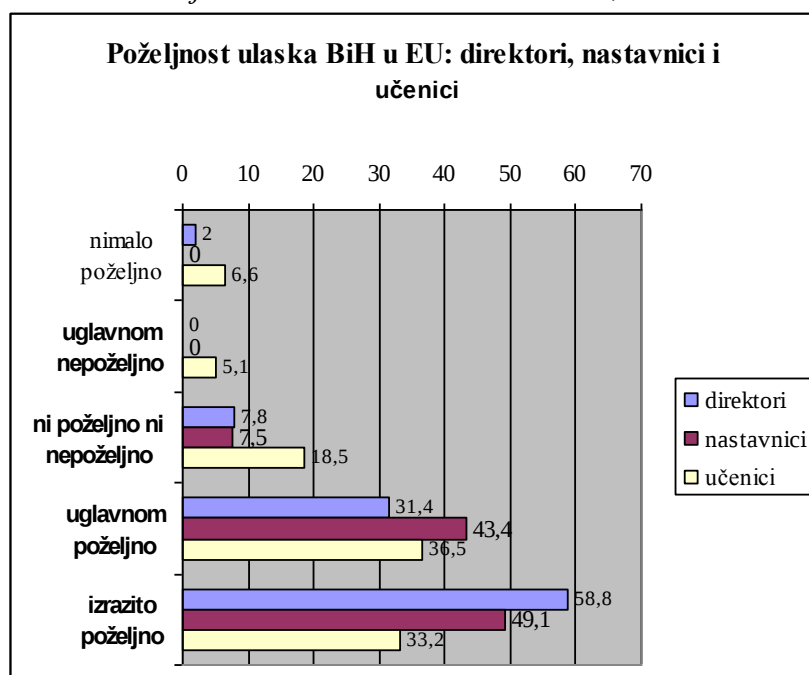
Takvu naklonjenost objašnjavaju njihovi odgovori na pitanje o učincima ulaska BiH u EU (Sl. 84). S izuzetkom ugrožavanja nacionalnih identiteta, svi odgovori u prosjeku su smješteni na pozitivnom dijelu skale. Njihovi stavovi o tome što će se dogoditi nakon priključenja uglavnom su umjereni, što znači da oni očekuju da se poveća, ali ne i znatno poveća npr. životni standard građana ili smanji korupcija u javnim službama, ali ni da će sva nacionalna bogatstva kontrolirati stranci ili da će međuljudske odnose isključivo određivati materijalni interesi, što su najčešći argumenti europesimista. Područja u kojima očekuju veću promjenu su obrazovanje, sudstvo i zapošljavanje. Direktori, naime, smatraju da će ulaskom u EU prvenstveno obrazovanje djece i mladih te obrazovanje i usavršavanje učitelja u BiH postati kvalitetnije, da će sudovi biti pravedniji i da će posao dobivati oni koji su za nj obrazovani, a ne oni koji imaju bolje veze.

Slika 84: *Učinci ulaska BiH u EU: direktori (mean)*

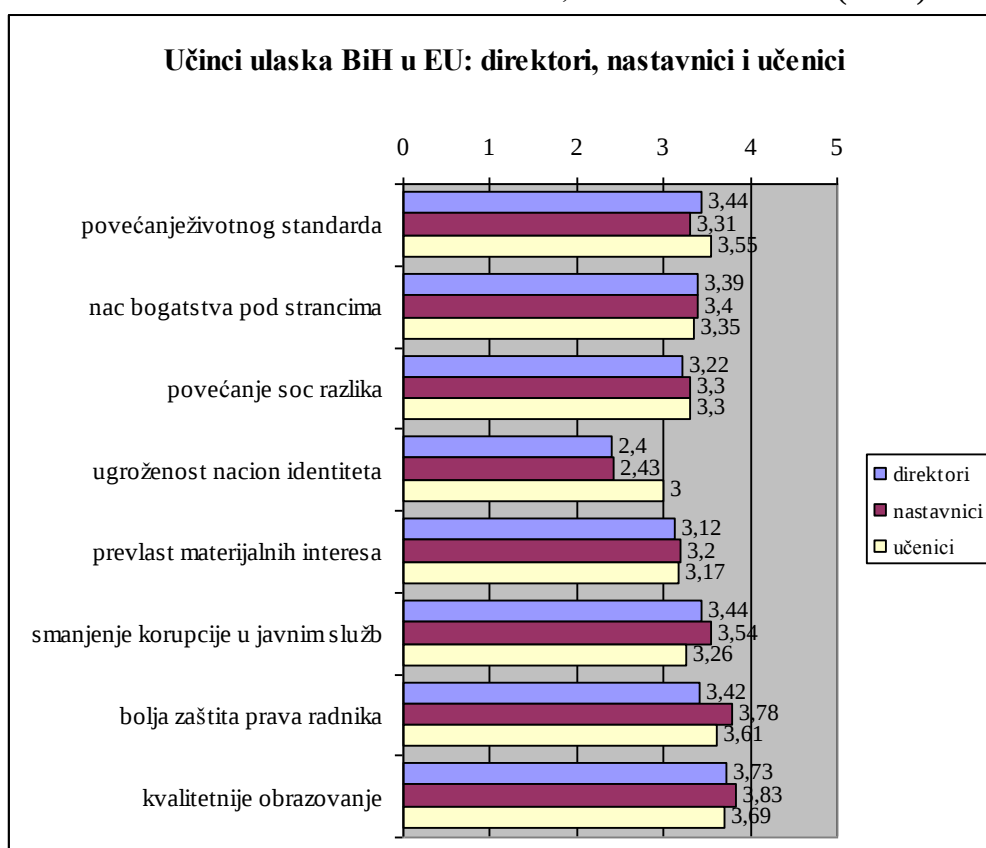
Kad smo usporedili odgovore direktora s odgovorima nastavnika i učenika na oba pitanja o priključenju (Sl. 85), kod prvog pitanja se pojavio isti obrazac kao kod političkog i društvenog povjerenja. Iako sve grupe u prosjeku s odobravanjem gledaju na budućnost BiH u EU, svaki deseti učenik je eurofob, čega među direktorima i nastavnicima gotovo da ni nema, a otprilike svaki peti nema jasan stav prema tom procesu, što znači da oko jedne trećine učenika nije naklonjeno tim promjenama.

Slika 85. *Poželjnost ulaska BiH u EU: direktori, nastavnici i učenici (mean)*

No po pitanju učinaka priključenja koji su bili zajednički svim trima grupama, između tih grupa nisu nađene veće razlike (Sl. 86), osim u slučaju ugrožavanja nacionalnih identiteta. Učenici su, naime, skloniji od nastavnika i direktora vjerovati da će ulaskom BiH u EU doći u pitanje nacionalna samoidentifikacija građana BiH. Zanimljivo je spomenuti da kod učenika nije utvrđena negativna povezanost između stupnja poželjnosti ulaska i stupnja slaganja s ugrožavanjem nacionalnih identiteta, ali jest umjerena pozitivna povezanost između stupnja poželjnosti i očekivanja socio-ekonomskog prosperiteta (potpuna demokratizacija društva, povećanje životnog standarda, bolja zaštita prava radnika i povećanje socijalne sigurnosti), kao i očekivanja kvalitetnijeg obrazovanja. Nadalje, kod učenika je potvrđena i umjerena povezanost između stupnja poželjnosti ulaska i povjerenja u EU i NATO. ('r' je u svim tim slučajevima između 0,35 i 0,45).

Slika 86: *Učinci ulaska BiH u EU: direktori, nastavnici i učenici (mean)*

5. DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Glavni poticaj za provođenje ovog istraživanja bila je potreba da se empirijski potvrde postignuća učenika u nastavi predmeta DLJP-a koji je u srednje škole Bosne i Hercegovine uveden 2003. godine nakon usvajanja Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za osnovnu i srednju školu. Dokument određuje predmetni okvir, sadržaj i načine učenja u DLJP-u, ali ne i načine praćenja i vrednovanje učinaka u tom predmetu. Imajući to na umu, istraživanjem se nastojalo utvrditi što se postiglo i koje poteškoće prate realizaciju nastave DLJP-a u srednjim školama BiH, kako bi se, na temelju tih podataka formulirali prijedlozi za unaprjeđenje programa i nastave DLJP-a.

S obzirom da se istraživanje provodilo na tri grupe najvažnijih aktera DLJP-a – učenicima, nastavnicima tog predmeta i direktorima srednjih škola – ciljevi su operacionalizirani preko tri sklopa zadataka. Sklop zadataka namijenjenih ispitivanju učenika uključivao je tri cjeline: a) provjeru znanje iz demokracije, ljudskih prava i građanstva prema sadržaju programa DLJP-a; b) mišljenja i stavove vezane za DLJP i c) mišljenja i stavove objedinjene pod pojmom političke kulture (informiranost, životno važne vrijednosti, participacija, društveno i političko povjerenje, stavovi o demokraciji i demokratskom razvoju BiH, uključujući odnos prema ulasku BiH u EU). Ti su se elementi ispitivali se u odnosu na administrativno-teritorijalnu pripadnost učenika, jezik na kojemu se provodi NPP, vrstu škole, razred, uspjeh na kraju godine, spol i obrazovanje oba roditelja.

Sklopovi zadataka koji su bili namijenjeni ispitivanju nastavnika DLJP-a i direktora srednjih škola bili su podijeljeni u dvije cjeline, a dijelom su se podudarali s onima za učenike: a) mišljenja i stavovi vezani za DLJP i b) mišljenja i stavovi iz područje političke kulture (politička učinkovitost, životno važne vrijednosti, političko, društveno i profesionalno povjerenje te odnos prema ulasku BiH u EU). Ti podaci su nadopunjeni tzv. profesionalnim profilom ispitanika, što je uključivalo podatke o spolu, dobi, struci, stručnoj spremi i godinama rada u nastavi (funkciji za direktore) te stručno usavršavanje.

Istraživački instrumentarij je bio sastavljen od 4 originalna upitnika (upitnik za inicijalno i finalno ispitivanje učenika, upitnik za profesore DLJP-a i upitnik za direktore srednjih škola), koje je CIVITAS BiH izradio u suradnji s Istraživačko-obrazovnim centrom za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

U inicijalnom ispitivanju ukupno je sudjelovalo 1505, a u finalnom 1685 učenika drugoga, trećega i četvrtog razreda srednje škole. U uzorak nastavnika ušlo je 57, a u uzorak direktora 53 ispitanika.

Što je pokazalo ispitivanje učenika?

Rezultati ispitivanja znanja učenika upućuju na sljedeće zaključke:

- DLJP unaprjeđuje razumijevanje pojmova, načela, institucija i praksi u području demokracije, ljudskih prava i građanstva. Učenici su na kraju školske godine pokazali veće znanje nego na početku. Većina učenika zadovoljavajuće je savladala većinu tema koje se obrađuju u DLJP-u. Valja ipak naglasiti da je neke od najvažnijih tema u području građanske i političke pismenosti, kao što su funkcija parlamenta, vlade i pravosuđa, razine

vlasti u BiH, djelovanje međunarodnih organizacija i pretpostavke za osnivanja nevladinih organizacija, savladalo manje od polovice učenika. To je potrebno imati na umu ukoliko se planira revizija programa DLJP-a ili organizacija stručnog usavršavanja nastavnika.

- Znanja o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu koja su učenici pokazali na kraju školske godine variraju prema administrativno-teritorijalnoj pripadnosti, jeziku na kojemu se provodi NPP, vrsti škole, razredu, uspjehu na kraju godine, obrazovanju roditelja i spolu.
- U odnosu na administrativno-teritorijalnu pripadnost, utvrđene su razlike u znanju učenika između tih jedinica i unutar svake od njih te identificirani uspješni i manje uspješni kantoni/županije/regije. Te su razlike nađene i u odnosu na jezik na kojemu se provodi NPP. Učenici iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku početkom školske godine su bili bolji od učenika iz škola koje provode NPP na bosanskom i srpskom jeziku, no u finalnom su ispitivanju dospjeli na zadnje mjesto. Mi smo takav obrat pripisali činjenici da škole s nastavom na hrvatskom jeziku jedine u BiH nisu uvele DLJP kao poseban predmet nego su dio tih sadržaja uključili u nastavu politike i gospodarstva, po uzoru na škole u Hrvatskoj. DLJP se od politike i gospodarstva ne razlikuje samo po ciljevima i sadržaju, nego i po tome što se u nastavi DLJP-a češće koriste interaktivne i istraživačke metode učenja kojima se najučinkovitije potiče razvoj učenika kao aktivnih i odgovornih građana. To navodi na zaključak da se učenici iz škola s NPP na hrvatskom jeziku u ovom području ne nalaze u ravnopravnom položaju s ostalim učenicima iz BiH. Nedostaci takve prakse očitovali su se u njihovom slabijem postignuću, ali i u njihovim stavovima prema predmetu, o čemu će biti više riječi u nastavku.
- Znanje učenika varira i u odnosu na vrstu škole, razred i uspjeh na kraju godine. U oba ispitivanja gimnazijalci su postigli prosječno najbolji, a učenici trogodišnjih stručnih škola najslabiji rezultat, ali su zato učenici četverogodišnjih škola napravili najveći pozitivni skok između ta dva ispitivanja. Pripadnost određenom razredu također se pokazala kao dobar prediktor znanja. Učenici četvrtog razreda imali su prosječno najbolji, a učenici drugog razreda najlošiji rezultat. Po školskom uspjehu na kraju godine izdvojili su se 'odlikaši', koji su pokazali najbolje znanje, vrlo dobri, koji su od njih bili nešto lošiji, i dobri i dovoljni, koji su bili najlošiji. No kod dovoljnih je uočen najveći napredak između dva ispitivanja.
- U inicijalnom ispitivanju nije potvrđen tzv. rodni jaz u znanju u korist učenika. U finalnom su ispitivanju uočene razlike bile u korist učenica. Bolji rezultat učenica upućuje na zaključak da su one, nakon izjednačenog starta, više iskoristile mogućnosti za učenje građanstva koje im je pružila nastava DLJP-a.
- DLJP ne utječe na učenike izolirano. Ranija istraživanja su potvrdila povezanost znanja i nekih aspekata obiteljskog konteksta, kao što su stupanj obrazovanja i radna mjesta roditelja, razgovori roditelja i djece o društvenim i političkim temama itd. U našem istraživanju smo pratili samo obrazovani status roditelja i također utvrdili da se učenici međusobno razlikuju po znanju ovisno o tome jesu li njihovi očevi i majke završili osnovnu, srednju ili višu školu, odnosno fakultet. Međutim, u finalnom ispitivanju su se pojavile dvije grupe. U grupu boljih poznavatelja sadržaja DLJP-a dospjeli su učenici čiji očevi imaju srednje ili više, odnosno fakultetsko obrazovanje, a u grupu slabijih poznavatelja učenici čiji očevi imaju osnovnu školu. U odnosu na obrazovanje majke dobili smo također dvije grupe, no s različitom strukturom. Iza grupe boljih poznavatelja

bile su majke sa završenom višom školom ili fakultetom, a iza grupe slabijih poznavatelja majke sa završenom osnovnom i srednjom školom. Taj podatak je vrlo zanimljiv jer ukazuje na mogućnost da zapravo obrazovanije majke imaju veći utjecaj na političku socijalizaciju svoje djece od obrazovanih očeva.

Osvrnemo li se ukratko na prethodne rezultate, možemo zaključiti da je DLJP potvrdio svoju kvalitetu i time opravdao razloge zbog kojih je uveden u odgojno-obrazovni sustav BiH. Učenici su pri kraju školske godine postigli bolje rezultate i od mogućih 36 bodova prosječno ostvarili 19,38. Pozitivan pomak utvrđen je u odnosu na sve nezavisne varijable: administrativno-teritorijalnu pripadnost, jezik na kojemu se provodi NPP, vrstu škole, razred i uspjeh na kraju, kao i u odnosu na obrazovanje roditelja i spol.

Opravdanost uvođenja DLJP-a u škole osobito potkrepljuju sljedeći rezultati obrade drugog seta pitanja kojima su se provjeravali mišljenja i stavovi učenika o samom predmetu:

- DLJP je dobrim dijelom ispunio očekivanja učenika o tome koliko će naučiti o setu tema odabranih prema sadržaju programa. Na početku školske godine oni su u prosjeku očekivali da će mnogo naučiti o svakoj od tih tema. Finalnim ispitivanjem je potvrđeno da su njihova očekivanja u znatnoj mjeri bila ispunjena. Nešto veće neslaganje između očekivanoga i naučenoga pojavilo se u odnosu na razumijevanje važnosti poštivanja ustava i zakona, pojma građanina i pojma demokracije, uloge vlasti i načina na koje građani demokratskim putem štite svoja prava i interese. Riječ je o središnjim temama DLJP-a, no te razlike nisu takve da dovode u pitanje učinkovitost tog predmeta. Prosječne ocjene za naučenost svih tih čestica su, naime, smještene na pozitivnom dijelu skale.
- Učenici su zadovoljni svim odabranim dimenzijama predmeta, iako su nešto zadovoljniji razrednom atmosferom i pristupom nastavnika/ce nego sadržajem predmeta i udžbenikom. Čini se da je zadovoljstvo pristupom nastavnika/ce ključno za odnos učenika prema DLJP-u. Ukoliko su oni time zadovoljni, vrlo je vjerojatno da će biti zadovoljni i sadržajem predmeta, a što je veće njihovo zadovoljstvo sadržajem predmeta, veće je i zadovoljstvo udžbenikom. Zadovoljstvo je povezano sa znanjem. Učenici koji znaju više o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu zadovoljniji su i sadržajem predmeta i pristupom nastavnika/ce. No razlike u zadovoljstvu imaju i druge korijene. Zadovoljstvo pojedinim dimenzijama DLJP-a varira u odnosu na sve nezavisne varijable osim obrazovanja roditelja. Tako su npr. sadržajem predmeta i udžbenikom zadovoljniji učenici iz škola koje provode NPP na bosanskom i srpskom jeziku od učenika iz škola s NPP na hrvatskom jeziku, dok su pristupom nastavnika/ce zadovoljniji učenici iz škola s NPP na srpskom jeziku od učenika druge dvije grupe.
- Da DLJP zauzima posebno mjesto u školi, potvrđuje podatak da je i predmet i udžbenik za otprilike polovicu učenika zanimljiviji ili znatno zanimljiviji od drugih predmeta i udžbenika. To je razumljivo ako se ima na umu da je DLJP u školu uveo nove obrasce poučavanja i učenja. Iako predavanje nastavnika i u tom predmetu ostaje glavna nastavna metoda, ona se kombinira s interaktivnim, istraživačkim i iskustvenim pristupima, kao što su diskusija, rad na projektu i debata. U takvim okolnostima učenici uče iznositi i argumentirati svoje stavove, aktivno slušati druge, kritički uočavati i istraživati školske i društvene probleme te zajednički dolaziti do rješenja, što doprinosi razvoju njihova samopouzdanja i osjećaja moći, koji su ključ aktivnog i odgovornog građanstva. Međutim, takva praksa nije jedinstvena u BiH. Razlike su nađene u odnosu na administrativno-teritorijalnu pripadnost, jezik na kojemu se provodi NPP i vrstu škole. Primjerice, učenici

iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku manje od drugih učenika u BiH uče o demokraciji, ljudskim pravima i građanstvu kroz diskusiju, istraživački projekt i debatu.

- Korištenje interaktivnih i istraživačkih metoda u nastavi DLJP-a stvara poseban tip razredne atmosfere koju učenici određuju kao prijateljsku, radnu, suradničku, opuštenu i demokratsku. Pokazalo se, naime, da diskusija, rad na projektu, debata i predavanje nastavnika, ako se ono javlja u kombinaciji s preostale tri metode, značajno koreliraju s takvim tipovima razredne atmosfere. Što se u nastavi više koriste interaktivne i istraživačke metode, osobito diskusija i rad na projektu, to je vjerojatnije da će u razredu prevladavati prijateljska i suradnička atmosfera koja učenicima pomaže da bolje razumiju i lakše ovladaju vještinama aktivnog građanstva.
- I drugi odgovori učenika potvrđuju da nastava DLJP-a uspijeva kod njih razviti građanske kompetencije. DLJP, naime, ima obilježja otvorenog foruma na kojemu se pitanja i problemi sagledavaju s različitih gledišta, uz uvažavanje razlika u mišljenju i stavovima. Usmjerenosti DLJP-a na individualni razvoj učenika doprinose i nastavnici pravednim ocjenjivanjem, ali i spremnošću da učenicima osiguraju povratne informacije o njihovom radu i napretku. Ne čudi stoga da učenici misle kako od nastave DLJP-a imaju osobne koristi. Oni izričito potvrđuju da su kroz DLJP razvili ili usvojili važne građanske vještine i dispozicije, kao što su shvaćanje važnosti individualnog angažmana za društvenu promjenu, samostalno donošenje odluka i preuzimanje odgovornosti za svoje odluke, suradnja s drugima u rješavanju problema i sudjelovanje u aktivnostima u lokalnoj zajednici koje doprinose dobrobiti svih. Kod oba pitanja pojavile su se razlike po većini čestica u odnosu na gotovo sve nezavisne varijable. U odnosu na jezik, primjerice, utvrđeno je da je nastava DLJP-a u školama koje provode NPP na bosanskom jeziku statistički značajno više okrenuta učenicima po svim česticama nego ona u školama s NPP na hrvatskom i srpskom jeziku. Učenici iz škola s NPP na bosanskom jeziku također su osobno više profitirali od nastave DLJP-a nego njihovi vršnjaci koji pohađaju NPP na hrvatskom i srpskom jeziku, osobito u pogledu razvoja kritičkog mišljenja i razumljivosti pojmova i definicija.
- Određeni nedostaci koje nastava DLJP-a još ima mogli bi, prema mišljenju učenika, biti uklonjeni prvenstveno poboljšanjem suradnje s lokalnom zajednicom, što uključuje roditelje i organizacije civilnog društva, a potom češćim obrađivanjem društveno relevantnih tema, osobito onih koje su bliske mladima, i čvršćim povezivanjem nastave s aktivnostima humanitarnog karaktera u lokalnoj zajednici. Međutim, unaprjeđenje nastave DLJP-a učenici vide ovisnim o promjenama u školi, osobito o odnosu između njih i nastavnika koji ocjenjuju osrednje demokratskim, pa predlažu još i učinkovitije promicanje demokratskih vrijednosti u životu i radu škole te smanjenje predavačke nastave u korist aktivnih metoda učenja.

Treći set pitanja uključen je u istraživanje kako bi se, osim podataka o znanju i DLJP-u, prikupili podaci o političkoj kulturi učenika, budući da se u toj dobi ne može očekivati da je DLJP jedini faktor stjecanja političkog i građanskog znanja i informiranosti. Oslanjajući se na teorijske tekstove i istraživanja koja smo analizirali na početku ovoga izvještaja, političku kulturu smo operacionalizirali preko nekoliko varijabli: informiranosti, građanske i političke participacije, političkog i društvenog povjerenja, životno važnih vrijednosti, stavova o demokraciji te stavova o demokratskom razvoju BiH, uključujući stupanj poželjnosti ulaska BiH u EU i učinke tog priključenja. Rezultati analize tog seta pitanja su sljedeći:

- Domaća politička zbivanja učenici prate preko javnih medija i prije nego se uključe u nastavu DLJP-a. Za to prvenstveno koriste televiziju i novine, rjeđe Internet, a najrjeđe radio. Učenici koji prate političke vijesti preko televizije i novina imaju bolji rezultat u inicijalnom ispitivanju znanja od učenika koji u tu svrhu te medije ne koriste. Internet se nije pokazao prediktivnim, no za radio je utvrđen obrnut odnos - učenici koji su izjavili da svakodnevno prate političke vijesti preko radija osvojili su najmanji broj bodova u ispitivanju znanja.

Učenici u prosjeku misle da su osrednje informirani o političkim zbivanjima u BiH. Razlike u informiranosti odražavaju se na razlike u znanju. Oni koji su izjavili da uopće nisu informirani postigli su bitno slabiji rezultat od onih koji misle da su informirani, bez obzira je li riječ o niskom, osrednjem ili visokom stupnju informiranosti. Razlike u stupnju informiranosti utvrđene su u odnosu na administrativno-teritorijalnu i jezičnu pripadnost, spol, vrstu škole i razred, ali ne i u odnosu na obrazovanje oca i majke, niti u odnosu na školski uspjeh.

S obzirom da učenici domaća politička zbivanja najčešće prate preko televizije, logično je da misle kako je njihovoj političkoj informiranosti u prosjeku najviše doprinio upravo taj medij, nešto manje spominju novine i DLJP, još manje Internet i razgovore s roditeljima, a najmanje razgovore s prijateljima i slušanje radija. Međutim, zanimljiv je podatak da učenička procjena doprinosa pojedinih izvora informiranja njihovoj političkoj informiranosti nije pouzdan prediktor znanja ni za jedan od sedam odabranih izvor informiranja osim za novine.

- Aktualna politička i građanska participacija učenika je izuzetno slaba. Učenici velikom većinom participiraju samo u onim aktivnostima koje su povezane s privatnom sferom, tj. s njihovim domom i susjedstvom. U najvažnijem obliku participacije za njihovu dob - donošenju odluka u školi, više od polovice ih nikada nije bilo uključeno, a oko jedne četvrtine ih nikad nije prigovorilo nastavniku zbog nepravde. Štoviše, više od četiri petine ih nikada nije dobrovoljno radilo u domu za siročad, starije osobe ili u nekoj drugoj sličnoj ustanovi, no zato ih je, u godini koja je prethodila istraživanju, više od četiri petine dalo novčani ili neki drugi prilog u humanitarne svrhe. Tipični oblici građanskog angažmana, kao što su pridruživanje protestnom skupu, potpisivanje peticije, uključivanje u diskusiju koja se vodi preko medija ili upozorenje političara na vlasti o nekom društvenom problemu, za veliku većinu učenika su ostali izvan njihova srednjoškolskog iskustva. No oni koji sudjeluju u tim aktivnostima čine posebnu skupinu, što potvrđuju rezultati faktorske analize odgovora na pitanje o aktualnoj participaciji. Rotacijom su izlučene tri dimenzije, koje smo označili kao civilni aktivist, obiteljski aktivist i aktivist-pravdaš.

Politička i, donekle, građanska pasivnost će uglavnom ostati obilježje učenika i u zreloj dobi. Većina ih ne vjeruje da će se kao odrasli učlaniti u neku političku stranku ili kandidirati za neku političku funkciju, ali ni da će upozoriti lokalnog političara ili novine o nekom društvenom problemu ili da će se uključiti u medijsku raspravu na tu temu. Nadalje, vrlo malo ih vjeruje da će biti članovi neke nevladine organizacije, ali je izgledno da će u nešto većem broju organizirati humanitarnu akciju, potpisati peticiju ili se pridružiti protestnom skupu. Najinteresantnije je da značajna većina vjeruje da će uputiti prigovor nadređenoj osobi na poslu kad drugome učini nepravdu i da će ih devet od deset učiti svoju djecu da je poštenje najvažnije u životu. Kad smo odgovore podvrgli faktorskoj analizi dobivene su dvije dimenzije koje smo nazvali političko-civilni i humanitarni

aktivist. Dimenzije sadašnje i buduće participacije, međusobno nisu povezane ili je povezanost među njima na rubu zanemarivosti. Izuzetak je navika sudjelovanja u medijskoj ili on-line raspravi, koja bi se moglo održati i kasnije u životu.

- Sadašnja i buduća politička i građanska pasivnost učenika postaje razumljiva kad se pogledaju podaci o vertikalnom i horizontalnom, odnosno političkom i društvenom povjerenju. Učenici nemaju povjerenja u domaće institucije i aktere vlasti, kao ni u međunarodne aktere. Otprilike četiri petine ih nema povjerenja u političare i vlast u BiH (državnu, entitetsku i kantonalnu/županijsku, odnosno regije), a oko tri petine ih gaji nepovjerenje prema Sudu u Hagu i Uredu Visokog povjerenika za BiH, nešto manje od polovice prema Europskoj Uniji, NATO-u i Svjetskoj banki, a više od polovice ih ne vjeruje ni javnim medijima. Iako su vjerske institucije, nastavnici i nevladine organizacije u nešto povoljnijem položaju od domaćih institucija i aktera političke vlasti, kao i od međunarodnih i europskih institucija i organizacija, učenici u prosjeku ponajprije vjeruju svojim roditeljima, prijateljima i sebi samima. Faktorska analiza je potvrdila da se u području povjerenja formiraju tri dimenzije. Jedna obuhvaća domaće političke institucije i aktere vlasti, druga međunarodne institucije i organizacije, a treća primarnu grupu i aktere na interpersonalnoj razini.
- Zatvaranje u privatnu sferu i porast individualizma potvrđuju rezultati o vrijednosnim orijentacijama učenika. Njima su u životu u prosjeku najvažniji mir i sigurnost te obitelj, a potom prijatelji, sigurno radno mjesto, osobna sloboda i privatnost doma. Slijede ih ravnopravnost među ljudima, slobodno vrijeme, odnosno razonoda i pravedno sudstvo, a potom vjera i materijalna sigurnost te dobri međunacionalni odnosi u BiH i tradicija. Malom broju učenika izrazito je važan ugled u društvu, sloboda medija i zaštita nacionalnih manjina, dok su im nacionalna pripadnost, kao i pripadnost europskoj kulturi te bogatstvo u prosjeku najmanje važni. Faktorskom analizom životno važnih vrijednosti izdvojene su četiri zasebne faktorske dimenzije, kojima smo dali sljedeće nazive: kvaliteta života; pluralna i socijalna demokracija; vjera, nacija i tradicija te bogatstvo i ugled.
- Učenička politička pasivnost i nepovjerenje, kao i njihov zaokret prema vrijednostima u privatnoj sferi, u skladu su s njihovim nezadovoljstvom razvojem demokracije u BiH, za što ih više od polovice smatra da je nizak ili vrlo nizak. Uzroke takvog stanja prvenstveno vide u podjeli BiH na Federaciju i Republiku Srpsku, konfliktima među konstitutivnim narodima, korupciji u tijelima vlasti i visokoj stopi nezaposlenosti. Usprkos nezadovoljstvu djelovanjem političkih aktera, učenici ispravno prosuđuju da tranzicijske procese nije moguće ubrzati bez odgovornih političara. U skladu s tim, većina ih smatra da su političari i najodgovorniji za poticanje demokratskog razvoja BiH, a oko jedne četvrtine u tome vide važnu ulogu građana. Javnim medijima pripisuju daleko manju važnost; školama, organizacijama civilnog društva i intelektualcima još manju, a vjerske vođe u tome sasvim zanemaruju.
- Konačno, po pitanju ulaska BiH u EU više od dvije trećine učenika smatra da je to poželjan ili vrlo poželjan cilj, u čemu se praktički ne razlikuju ni po jednoj od nezavisnih varijabli. U procjenama učinaka ulaska u EU, kojima se u najširem smislu opisuje demokratsko društvo blagostanja, učenici su ili neodlučni ili optimistični, dok su u procjenama učinaka kojima se opisuje nacionalna opstojnost uglavnom pesimistični. U odnosu na prvu grupu učinaka, oko tri petine učenika u potpunosti se ili djelomično slaže da će se ulaskom BiH u EU znatno povećati kvaliteta obrazovanja, poboljšati životni standard i socijalna sigurnost građana, smanjiti broj nezaposlenih i bolje zaštititi prava

radnika te uspostaviti dobri međunacionalni odnosi u BiH. U odnosu na drugu grupu učinaka, oko dvije petine ih se u potpunosti ili djelomično priklanja mišljenju da će ulaskom BiH u EU državni suverenitet BiH biti ograničen, a nacionalna bogatstva dospjeti u ruke stranaca, te da će u životu prevladati materijalni interesi i povećati se socijalne razlike među građanima. Faktorskom analizom su doista i potvrđene dvije faktorske dimenzije koje odgovaraju eurooptimističkom i europesimističkom sklopu stavova o europskim integracijama.

Što je pokazalo ispitivanje nastavnika?

Ispitivanje nastavnika je, osim tipičnih demografskih obilježja, uključilo setove podataka o njihovu profesionalnom profilu, odnosu prema DLJP-u i političkoj kulturi. Rezultati obrade prvog seta podataka kojima se nastojao ocrtati njihov profesionalni profil, osobito stručna priprema za rad u nastavi DLJP-a otkrivaju sljedeće:

- Kompetencije koje im trebaju za rad u nastavi DLJP-a nastavnici prvenstveno stječu kroz programe nevladinih organizacija: četiri petine ih spominje CIVITAS-ov program certifikacije nastavnika DLJP-a ili neki drugi CIVITAS-ov program; oko polovice ih navodi seminare Međunarodnog crvenog križa i crvenog polumjeseca, Vijeća Europe i OEES-a, te nevladine organizacije, kao što su norveški Nansen centar za dijalog, Otvoreno društvo i Dadalos; otprilike isti broj spominje samoobrazovanje preko Interneta, stručne literature i medija, a tek jedna petina programe za stručno usavršavanje na učiteljskim akademijama i drugim visokoškolskim ustanovama.

Velika većina nastavnika koji su prošli CIVITAS-ov program certifikacije potvrdila je da ih je program mnogo ili vrlo mnogo osposobio za nastavu DLJP-a. Najviše im je u prosjeku pomogao da razumiju način na koji funkcioniraju demokratski sustavi, što se vjerojatno povoljno odrazilo na njihov osjećaj sigurnosti u nastavi, osobno prihvaćanje demokratskih vrijednosti, izgradnju profesionalnog identiteta i interes za kontinuiranim stručnim usavršavanjem. Nešto manje su kroz program naučili kako prilagoditi nastavu kulturno različitim učenicima, uspostaviti jasne kriterije ocjenjivanja učenika i izgraditi jasan stav prema političkim zbivanjima u BiH. Potvrda kvalitete CIVITAS-ovog programa certifikacije je i podatak da se devet od deset nastavnika koji su u njemu sudjelovali osjeća mnogo ili vrlo mnogo kompetentnim za rad u nastavi DLJP-a

Drugi set pitanja bavio se nizom tema o odnosu nastavnika prema DLJP-u, njihovoj nastavnoj praksi i odnosima drugih obrazovnih aktera prema DLJP-u. Obradom je potvrđeno sljedeće:

- Nastavnici su izrazito optimistični kad trebaju procijeniti koliko su njihovi učenici naučili neke od najvažnijih tema DLJP-a, što je u skladu s njihovim osjećajem kompetentnosti za rad u nastavi DLJP-a. Velika većina ih, naime, misli da su njihovi učenici mnogo ili vrlo mnogo naučili o svim ponuđenim temama. Usporedba njihovih i učeničkih ocjena, otkriva da su nastavnici općenito skloniji višoj procjeni, no razlike između njih i učenika su praktički zanemarive za više od polovice tema. Nešto veće razlike u korist nastavnika pojavile su se kod tema kao što su: zašto je važno poznavati ustav i zakone, kako funkcionira vlast u BiH, kako s predstavnicima drugih naroda i etničkih grupa u BiH raditi na ostvarenju zajedničkih ciljeva i zašto je participacija građana važna u demokratskom odlučivanju.

Optimizam prožima i odgovore koji se odnose na učinke nastave. Nastavnici, naime, smatraju da su iznadprosječno uspjeli kod svojih učenika razviti niz važnih građanskih vještina i dispozicija, osobito vještine timskog rada te iznošenja i argumentiranja osobnih stavova, kao i svijest o važnosti individualnog građanskog djelovanja, ali i kritički pristup informacijama, otvorenost prema drugačijim kulturama i sposobnost uočavanja društvenih problema. Nešto manje su bili uspješni u osposobljavanju učenika za razumijevanje uzroka društvenih problema i poticanju interesa za sudjelovanje u njihovu rješavanju, kao i u osposobljavanju za pronalaženje demokratskih rješenja za te probleme.

Sukladno tome, nastavnici smatraju da je i njihova nastava u velikoj mjeri okrenuta učenicima i da se u svom odnosu prema njima pridržavaju najvažnijih demokratskih načela. Skloni su vjerovati, primjerice, da mnogo uvažavaju učeničko mišljenje, nastavu povezuju sa životom učenika, sagledavaju probleme s različitih gledišta i osiguravaju razumljivost pojmova i definicija, a nešto manje da koriste različite izvore učenja. Kad se odgovori nastavnika usporede s odgovorima učenika, uočavamo još jednom njihovu sklonost da svoj rad povoljnije ocjenjuju. Najmanje slaganje među njima utvrđeno je za neke od dimenzija koje su nezaobilazne za osnaženje učenika, kao što su povezivanje nastavnih tema sa svakodnevnim životom učenika, uvažavanje učeničkog mišljenja, korištenje više izvora učenja te razumljivost pojmova i definicija, a najveće je utvrđeno u odnosu na pravednost ili objektivnost u ocjenjivanju.

Što se metoda učenja i poučavanja tiče, nastavnici odgovaraju da u svom radu u prosjeku najviše koriste diskusiju na neku od tema propisanih programom DLJP-a, potom analizu teksta, pa rad na projektu, a da najrjeđe koriste učenje za zajednicu kroz humanitarni i sličan rad, pisanje eseja i igranje uloga. Zanimljivo je da ih jedna šestina tvrdi da nikada ili da vrlo rijetko drže predavanja u nastavi DLJP-a. Kad se njihovi odgovori usporede s učeničkim, proizlazi da učenici ne dijele njihovo mišljenje o učestalosti predavanja, jer misle da je ono u nastavi češće, ali ni o učestalosti drugih metoda, jer misle da se one u nastavi rjeđe koriste. Najveća razlika između nastavnika i učenika pojavila se kod analize novinskoga ili udžbeničkog teksta, a najmanja kod provođenja projekta, što potvrđuje raniji zaključak da je istraživački projekt stvarno postao jedna od središnjih metoda nastave DLJP-a.

U nastavi DLJP-a ne koriste se samo raznolike metode nego i raznoliki izvori za učenje i poučavanje, no priručnik je i dalje dominantan – njega često ili vrlo često koriste gotovo svi nastavnici. Znatno rjeđe se uči i poučava uz korištenje novinskog članka i Interneta, još rjeđe članka iz časopisa za mlade, televizijske rasprave i informativno-dokumentarne emisije, a najrjeđe radijske emisije, književnog djela i igranog filma. Izvori koje nastavnici rijetko koriste dopunjuju sadržaje propisanog udžbenika, a često su bliži učeničkim interesima. Stoga bi ih trebalo više koristiti u DLJP-u, osobito članke iz časopisa za mlade te odgovarajuća književna djela i igrane filmove. Njih učenici sami mogu odabirati i donositi na nastavu, čime se također potiče razvoj njihovih građanskih kompetencija.

Atmosferu koja prevladava u razredu u nastavi DLJP-a nastavnici prvenstveno određuju kao radnu i demokratsku, potom kao prijateljsku, suradničku i opuštenu, a najmanje kao nekontroliranu i strogu. Usporedimo li njihove odgovore s odgovorima učenika, još jednom uočavamo sklonost nastavnika da prosječno daju više ocjene za poželjna, a niže za nepoželjna obilježja razredne atmosfere. Oni se s učenicima najviše slažu u tome da nastava DLJP-a nije stroga nego prijateljska, opuštena i suradnička, a najmanje da je ona

radna, demokratska i motivirajuća. Znatno manje slaganja među njima uočeno je u ocjenama atmosfere kao radne, demokratske i motivirajuće, koje su kod nastavnika više. No ta razlika nije dramatična, jer se učeničke ocjene i za te tipove atmosfere nalaze na pozitivnom dijelu skale.

Konačno, po pitanju metoda ocjenjivanja i vrednovanja iz odgovora nastavnika se može zaključiti da se u prosjeku najčešće koriste usmena provjera znanja, blic-pitanja te provođenje i izvještaj o projektu, nešto rjeđe testovi znanja ili postignuća, a da se najrjeđe koriste eseji na temu demokracije, ljudskih prava ili građanstva, kao i sudjelovanje u humanitarnim i sličnim aktivnostima u lokalnoj zajednici.

- Podrška koju nastavnicima DLJP-a daju različiti odgojno-obrazovni akteri nije ujednačena. U prosjeku mnogo podrške imaju od učenika i direktora svojih škola, nešto manje od stručnih suradnika, još manje od kolega u školi i prosvjetnih savjetnika, osrednje od školskog odbora i roditelja, a najmanje od općinske službe za društvene djelatnosti i strukovnih sindikata. Zabrinjava podatak da za svoj rad jedna četvrtina nastavnika DLJP-a vrlo rijetko ili uopće ne dobiva podršku prosvjetnih savjetnika i da ih više od dvije petine ostaje bez podrške i općinskih službi za društvene djelatnosti.

Podrška direktora nastavnicima DLJP-a u prosjeku se najčešće očituje u formi osiguranja uvjeta za stručno usavršavanje, provođenje učeničkih projekata i pripremu učenika za natjecanje. Nešto manje im daju podršku kad žele obilježiti međunarodne dane i organizirati ili sudjelovati s razredom ili školom u humanitarnim i sličnim građanskim akcijama. Još manje direktori stvaraju potrebne uvjete za uspostavljanja suradnje s drugim školama u realizaciji nastave DLJP-a i za organizaciju stručnog aktiva nastavnika DLJP-a u njihovoj školi, a najmanje za uključivanje vanjskih eksperata ili predstavnika nevladinih organizacija u nastavu i, osobito, za uključivanje roditelja u školske akcije, poput uređenja školske zgrade i okoliša.

- Nastavnici potvrđuju da je uvođenje DLJP-a imalo učinka na niz važnih dimenzija školskog života i rada, osobito na odnose u školi i prema školi. Najveće promjene u prosjeku vide u porastu interesa učenika za sudjelovanjem u donošenju odluka u školi i povećanju njihova utjecaja u tom procesu, otvaranju škole organizacijama civilnog društva, poboljšanju međunarodnih i međureligijskih odnosa u školi, odnosa između nastavnika i učenika, kao i odnosa među učenicima, ali i u poklanjanju veće pažnje socijalno ugroženim učenicima. Nešto manje su se poboljšali i odnosi između nastavnika i direktora te povećala odgovornost svih za kvalitetu nastave i uspjeh učenika. Jedina promjena na koju je DLJP imao tek osrednji učinak jest praksa zajedničkog planiranja nastave među nastavnicima.
- Što se odnosa prema programu DLJP-a tiče, pokazalo se da se devet od deset nastavnika u svom radu potpuno oslanja na propisani program DLJP-a. Razlog tomu je njihovo veliko zadovoljstvo i sadržajem programa i udžbenikom i priručnikom, a li i svojom vlastitom nastavom. Usporedimo li njihove odgovore s odgovorima učenika ponovno uočavamo razlike između te dvije grupe. Naime, iako su učenici u prosjeku zadovoljni svim navedenim dimenzijama nastave DLJP-a, zadovoljstvo nastavnika je ipak nešto veće, osobito u odnosu na udžbenik.

Zadovoljstvo nastavnika udžbenikom DLJP-a sigurno proizlazi iz njihovog mišljenja da on zadovoljava sve relevantne kriterije suvremenog udžbenika. U prosjeku najveću

kvalitetu udžbenika vide u tome da od učenika traži kritičko mišljenje, a ne učenje napamet. Međutim, ni njihove ocjene po drugim kriterijima bitno ne zaostaju. Nastavnici se, naime, slažu da udžbenik kod učenika razvija participacijske vještine i potiče ih na traženje novih informacija, podjednako unaprjeđuje njihova znanja i vještine i daje im različita viđenja nekog problema. Nadalje, on je sadržajno sveobuhvatan, primjeren je dobi učenika i njima zanimljiv. Iako također smatraju da udžbenik senzibilizira učenike za pitanja manjina i marginaliziranih grupa, prosječna ocjena koju su mu dali po tom kriteriju nešto je niža od ocjena po ostalim kriterijima.

Zadovoljstvo nastavnika propisanim programom DLJP-a u može se pripisati i tom da ga oni vide kao integrativni okvir za niz novih obrazovnih sadržaja preko kojih se s drugih polazišta također potiče razvoj demokratskih građana. Nastavnici procjenjuju da DLJP prvenstveno uključuje sadržaje obrazovanja za ljudska prava, društvenu pravdu i odgovornost, kao i za mir i nenasilje. Nešto manje u prosjeku uključuje globalno obrazovanje, obrazovanje za europsku dimenziju i antipredrasudno učenje, a najmanje interkulturno obrazovanje.

- Nakon pitanja o obilježjima njihove nastavne prakse, učincima na učenike, podršci koju dobivaju od odgojno-obrazovnih aktera i zadovoljstva DLJP-om, zanimalo nas je mišljenje nastavnika o kompetencijama koje su potrebne nastavnicima DLJP-a, a onda i koje njima osobno nedostaju te na koji način misle da ih najučinkovitije mogu steći. U pogledu kompetencija koje su neophodne za uspješnu realizaciju DLJP tiče, nastavnici su se u najvećem broju odlučili za stručna znanja i vještine primjene aktivnih metoda poučavanja. Daleko iza njih smjestili su se sposobnost sagledavanja problema iz perspektive učenika i motiviranost za kontinuirano profesionalno informiranje i obrazovanje, a tek nekolicina je odabrala sposobnost obrade kontroverznih tema i nenasilno rješavanje, dok je interkulturna osjetljivost ostala sasvim zanemarena. Na pitanje o kompetencijama koje im osobno nedostaju za uspješniji nastavni rad, odgovorilo je manje od polovice nastavnika. Od tih, najviše ih misli da posjeduju sve kompetencije potrebne za nastavu DLJP-a. Među kompetencijama koje im nedostaju, najčešće spominju motivaciju za cjeloživotnim učenjem, potom vještine obrade kontroverznih tema te pripremljenost za izradu i provođenje projekata. U nekoliko slučajeva spomenuti su profesionalno iskustvo i korištenje računala, a samo jednom kompetencije za interdisciplinarni pristup temama iz DLJP-a, sagledavanje tema i problema s gledišta učenika, nenasilno upravljanje sukobima i interkulturna osjetljivost.

U pogledu najprihvatljivijeg oblika stručnog usavršavanja, čini se da nastavnici DLJP-a preferiraju razmjenu iskustava i diskusije na aktivima nastavnika te stručne konferencije i seminare. Radionice su spomenute gotovo upola rjeđe, a predavanje odgovarajućih stručnjaka još rjeđe. Najmanje sklonosti nastavnici imaju prema on-line programima za stručno usavršavanje i samoobrazovanje, što bi moglo imati veze sa složenošću DLJP-a kao nastavnog predmeta, ali i s nedostatkom sustavnog obrazovanja nastavnika tijekom studija, zbog čega oni osjećaju potrebu za razmjenom svojih iskustava s kolegama u sklopu čega mogu provjeriti svoja znanja i metodička rješenja u DLJP-u.

- S obzirom da je obrazovanje i stručno usavršavanje nastavnika ovisno o tome u kojoj dobi učenici pohađaju nastavu DLJP-a, zanimalo nas je kad nastavnici misle da je najbolje započeti učiti demokraciju, ljudska prava i građanstvo da iz škole iziđu aktivni i odgovorni građani. Većina nastavnika misli da je najbolje vrijeme za početak učenja

takvih sadržaja osnovna školi, nešto manje ih se opredjeljuje za predškolsku dob, a najmanje za srednju školu.

- Smetnje ostvarivanju programa DLJP-a nastavnici najčešće dovode u vezu s nedovoljno razvijenom društvenom svijesću o potrebi pripremanja djece i mladih za ulogu aktivnih demokratskih građana. Znatno manje spominju lošiji položaj DLJP-a u odnosu na druge nastavne predmete u školi, ograničenu tjednu satnicu i slabu opremljenost škola odgovarajućom literaturom i nastavnim pomagalicama, uključujući nove komunikacijske tehnologije. Najmanje se, po njihovom mišljenju, to odnosi na slabu razmjenu iskustava među nastavnicima i nedostatak podrške nastavničke struke.
- Kad navode prijedloge za poboljšanje kvalitete nastave DLJP-a, nastavnici očekuju da će do promjene doći prvenstveno ako obrazovanje za demokraciju, ljudska prava i građanstvo postane prioritetom obrazovne politike. Nešto manje se spominje kontinuirano stručno usavršavanje, a još manje povećanje broja sati nastave DLJP-a tjedno, tješnje povezivanje nastave s istraživanjem učenika i društveno korisnim učenjem te ugrađivanje vrijednosti koje promiče DLJP u rad i život škole u cjelini. Vrlo mali broj nastavnika rješenje vidi u opremanju škole novim pomagalicama i tehnologijama, osnivanju stručnog udruženja nastavnika ili pak u uvođenju odgovarajućeg predmeta na nastavničke fakultete, a zanemariv broj navodi dva važna potporna unaprjeđenja kvalitete DLJP-a, kao su uključivanje civilnog društva i povezivanje nastave s participacijom učenika.

Trećim setom pitanja obuhvaćeni su neki od najvažnijih elemenata političke kulture nastavnika, kao što su politička učinkovitost; životno važne vrijednosti; političko, društveno i profesionalno povjerenje te poželjnost ulaska BiH u EU i mišljenje o učincima ulaska. Neka od pitanja iz tog seta postavljena su učenicima i direktorima, pa ćemo i razlike, odnosno sličnosti između te tri grupe naprijed objasniti.

- Jedan od najvažnijih zadataka DLJP-a je jačanje snaga učenika za aktivno i odgovorno sudjelovanje u demokratskom odlučivanju. Da bi se u tome uspjelo, nastavnici DLJP-a moraju imati osjećaj da utječu na odluka koje su važne za njihov rad na razini škole, kantona/županije/regije i države. Na žalost, rezultati istraživanja potvrđuju da nastavnikova politička moć opada što je razina donošenja odluka viša. Iako ih velika većina ima osjećaj političke učinkovitosti u okvirima škole, zabrinjava nedostatak toga osjećaja na višim razinama odlučivanja. Tako ih znatno manje od jedne trećine misli da utječe na odluke o odgoju i obrazovanju na kantonalnoj/županijskoj i razini regije, a manje od jedne petine na državnoj razini.
- Gotovo sve vrijednosti koje obilježavaju postmodernistički i postmaterijalistički svjetonazor nastavnicima DLJP-a u prosjeku su izrazito važne. Riječ je o vrijednostima koje su povezane s privatnošću, društvenom stabilnošću i dobrim međuljudskim odnosima, kao što su mir i sigurnost, ravnopravnost svih ljudi, obitelj, pravedno sudstvo i dobri međunarodni odnosi u BiH. Na dnu ljestvice, u smislu da im u životu u prosjeku nisu ni posebno važne ni nevažne dospjeli su vjera, nacionalna pripadnost i bogatstvo.
- U pogledu političkoga, društvenoga i profesionalnog povjerenja, rezultati otkrivaju da nastavnici DLJP-a ili nemaju povjerenja ili tek granično vjeruju akterima domaćega i međunarodnog političkog života, a najveću nesklonost pokazuju prema političarima. Njihovo nezadovoljstvo domaćom političkom scenom potvrđuje i podatak da u prosjeku veće povjerenje imaju u Ured Visokog povjerenika u BiH, kao i u međunarodne političke i

financijske institucije, odnosno organizacije, kao što su Europska Unija, Svjetska banka i NATO, nego u domaće vlasti na lokalnoj, entitetskoj i državnoj razini, iako u tome lokalne vlasti stoje nešto bolje od vlasti na preostale dvije razine. Nadalje, nastavnici ne vjeruju ni svojim ni drugim vjerskim institucijama, za razliku od javnih medija i organizacija civilnog društva prema kojima pokazuju osrednje povjerenje. Interesantno je da su nevladine organizacije zauzele povoljnije mjesto od najvažnijih profesionalnih institucija, poput resornog ministarstva, strukovnih sindikata i prosvjetnih savjetnika. No ohrabruje da nastavnici imaju u prosjeku mnogo povjerenja u mlade i kolege u školi, ali i da njihova politička marginalizacija nije dovela u pitanje njihov visok stupanj povjerenja u sebe i svoje snage.

- Ulazak BiH u EU izrazito velika većina nastavnika očekuje s optimizmom. Takva orijentacija postaje razumljiva kad se analiziraju njihove ocjene učinaka integracije. Nastavnici, naime, ne očekuju da će integracija ugroziti nacionalne identitete, što je jedan od najjačih argumenata europesimista, dakle onih koji se protive integracijama. Najviše se slažu da će doći do značajnih promjena u područjima za koji su profesionalno zainteresirani, kao što su unaprjeđenje kvalitete obrazovanja opće, a posebno obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika. Skloni su vjerovati i da će sudstvo biti pravednije, da će prava radnika biti bolje zaštićena, da će se smanjiti korupcija u javnim službama, da će obrazovanje a ne veze i poznanstva biti ključni u zapošljavanju te da će se znatno poboljšati međunacionalni odnosi u BiH. Isto tako, smatraju da će nakon integracije porasti društveni ugled nastavnika, kao i da će nastavnicima iz BiH biti omogućeno predavati u drugim državama. Vjera da će ulaskom u Europsku Uniju građani BiH živjeti u pravednijem, stabilnijem i manje korumpiranom društvu, kao i to da će imati kvalitetnije obrazovanje, dovoljni su razlozi da čak i kad nisu sasvim uvjereni u znatnije povećanje životnog standarda, nastavnici s optimizmom gledaju na ulazak BiH u EU.

Što je pokazalo ispitivanje direktora?

Upitnik za ispitivanje direktora je po sadržaju i strukturi bio sličan onome za nastavnike. I kod direktora smo, osim tipičnih demografskih obilježja, prikupljali podatke o njihovom profesionalnom profilu, odnosu prema DLJP-u i političkoj kulturi. Rezultati obrade prvog seta pitanja, onih koji ocrtavaju njihov profesionalni profil značajan za DLJP, potvrđuju sljedeće:

- Od 53 direktora koji su sudjelovali u istraživanju više od polovice ih se nije stručno usavršavalo u području demokracije, demokratskog upravljanja, zaštite ljudskih prava i sl. Od onih koji su prošli odgovarajuće programe, više od dvije trećine ih je sudjelovalo u nekom od CIVITAS-ovih programa, više od polovice u programima međunarodnih ili europskih organizacija ili nevladinih udruga (Vijeće Europe, OESS, D@dalos, Kulturkontakt), oko jedne trećine ih samoobrazovalo ili samoinformiralo, a tek svaki deseti je sudjelovao u odgovarajućim programima učiteljskih akademija i sličnih javnih institucija.

Od direktora koji su prošli neki od CIVITAS-ovih programa, skoro tri četvrtine ih je potvrdilo da su kroz te programe mnogo unaprijedili svoja znanja i vještine demokratskog upravljanja školom, a dvije trećine da su tako bolje razumjeli smisao uvođenja DLJP-a u škole.

- U odnosu na najvažnije ciljeve srednje škole, rezultati potvrđuju da su direktorima svi ponuđeni ciljevi u prosjeku mnogo ili vrlo mnogo prihvatljivi. Prvenstvo ipak daju usvajanju životno važnih praktičnih znanja i vještina, razvoju radne discipline i odgovornosti, usvajanju općeprihvaćenih moralnih vrijednosti, jačanju razumijevanja i otvorenosti prema drugim kulturama i ovladavanju tržišno važnim znanjima i vještinama. Neznatno manje važnim smatraju razvoj aktivnog i odgovornog građanstva te razvoj samosvijesti i samostalnosti pojedinca, a potom stjecanju svestranog obrazovanja i postizanju akademske izvrsnosti.
- Hoće li direktori uspjeti voditi školu u željenom pravcu, ovisi o problemima s kojima se suočavaju. Podaci dobiveni na pitanje o najčešćim problemima sugeriraju zaključak da vođenje i upravljanje srednjim školama u BiH prati veći broj problema, no da oni nisu ni pretjerano brojni ni intenzivni. Dva prosječno najveća problema s kojim se direktori susreću su prevelik broj neopravdanih izostanaka učenika i njihovo siromaštvo. Nešto rjeđe se javlja nezainteresiranost roditelja za školu i učenika za zbivanja u školi, kao i školski vandalizam, a vrlo rijetko narkomanija među učenicima i sukobi na nacionalnoj ili religijskoj osnovi.

Analizom rezultata obrade odgovora na drugi set pitanja o odnosu direktora prema DLJP-u, uočavamo sljedeće:

- Direktori također potvrđuju da je uvođenjem DLJP-a došlo do niza promjena u životu i radu škole, osobito u odnosima između glavnih obrazovnih aktera. Oni se u prosjeku mnogo slažu da je su se škole otvorile organizacijama civilnog društva, da je porastao interes i utjecaj učenika u odlučivanju te da se veća pažnja posvećuje socijalno ugroženim učenicima, a najmanje po pitanju porasta kvalitete suradnje roditelja i škole te češćeg zajedničkog planiranja nastave od strane učenika. Usporede li se odgovori direktora i nastavnika pokazuje se još jednom sklonost nastavnika povoljnijim ocjenama. No među te dvije grupe gotovo da nema neslaganja po pitanju otvorenosti škole prema organizacijama civilnog društva, poboljšanju međunacionalnih, odnosno međureligijskih odnosa i posvećivanju veće pažnje socijalno ugroženim učenicima. Oni se relativno visoko podudaraju i u mišljenju da DLJP nije značajnije utjecao na zajedničko planiranje nastave među nastavnicima. Iako je riječ o vrlo malim razlikama, najmanje slaganje između direktora i nastavnika nađeno je u vezi poboljšanja suradnje između roditelja i škole, poboljšanja odnosa među učenicima i odnosa između nastavnika i učenika. Te dimenzije su tipične za razredni kontekst, za koji su nastavnici neposredno vezani, zbog čega se i može očekivati da o njima imaju bolji uvid od direktora.
- Podudarnost stavova nastavnika i direktora o učincima DLJP-a na školu postaje razumljivo u svjetlu podatka da direktori relativno dobro poznaju sve četiri dimenzije programa DLJP-a: sadržaj programa, udžbenik, priručnik i način na koji njihovi nastavnici ostvaruju program u nastavi. U prosjeku najbolje poznaju rad svojih nastavnika, potom sadržaj programa i udžbenika, a tek osrednje priručnika.
- Potvrda tomu su i njihovi odgovori na pitanje što DLJP treba razviti kod učenika. Direktori, naime, najveću prednost daju razumijevanju građanskih prava i odgovornosti te načina na koji funkcionira demokracija, što su ionako dva središnja aspekta obrazovanja mladih za građanstvo. Upola manje spominju razvoj sposobnosti uočavanja društvenih problema i interes za sudjelovanjem u njihovu rješavanju, a još manje vještine iznošenja i argumentiranja svojih stavova, spremnost na preuzimanje odgovornosti za svoje odluke i

razumijevanje uzroka društvenih problema. U vrlo malom broju direktori još misle da bi preko DLJP-a učenici trebali razviti svijest da je angažman pojedinca bitan za društvenu promjenu, steći vještine demokratskog rješavanja problema, participacije u odlučivanju i rada u timu te neovisnost mišljenja i otvorenost prema drugim kulturama, a najmanje su skloni misliti da bi DLJP trebao kod učenika razviti kritički pristup informacijama.

- Kad uspoređuju DLJP s drugim predmetima, direktori se u prosjeku najviše slažu u tome da je DLJP u odnosu na druge predmete interdisciplinarniji i bliži potrebama demokratskog društva, a potom da je više usmjeren na usvajanje vrijednosti, kao i da je zanimljiviji učenicima. No ne slažu se da je DLJP metodičke zahtjevniji i zanimljiviji roditeljima, a pogotovo ne da je sadržajno složeniji od drugih predmeta. Nadalje, velika većina smatra da DLJP nema ni bolji ni lošiji položaj od drugih predmeta u školi.
- Direktori se u prosjeku slažu da je za poboljšanje položaja DLJP-a presudna podrška učenika i struke, kao što je udruženje nastavnika DLJP-a, potom medija i direktora škole nastavnčkih fakulteta i istraživačkih ustanova te kolega nastavnika, a neodlučni su u pogledu važnosti podrške roditelja, školskog odbora i nevladinih organizacija te vjerskih institucija i političkih lidera. Zanimljivo je da školski odbor, koji je ključan za donošenje odluka važnih i za položaj DLJP-a u školi, ne vide kao posebno značajan faktor, ali ni da političke lidere i vjerske institucije u tom smislu ne smatraju posebno važnima.
- Kad trebaju odrediti preduvjete kvalitetne nastave DLJP-a, direktori u prosjeku najveću prednost daju entuzijazmu, kontinuiranom stručnom usavršavanju i kvalitetnom obrazovanju nastavnika, a potom motiviranosti učenika, osiguranju uvjeta za provođenje njihovih projekata, razmjeni iskustava među nastavnicima te opremljenosti škole novim tehnologijama i školske knjižnice odgovarajućom literaturom. Oni i sudjelovanje učenika u upravljanju školom, kao i suradnju škole s nevladinim organizacijama smatraju važnim preduvjetima kvalitete DLJP-a, ali ne toliko kao prethodne aspekte.

Mogućnost unaprjeđenja nastave DLJP-a oni prvenstveno vide u povećanju udjela istraživanja i društveno korisnog učenja u nastavi, kao i u osiguranju kontinuiranog stručnog usavršavanja nastavnika. Upola manje ih smatra da unaprjeđenje ovisi o novim pomagalima i tehnologijama te o tome jesu li vrijednosti koje promiče DLJP ugrađene u druge predmete i rad škole u cjelini. Vrlo mali broj ih misli da bi se nastava DLJP-a unaprijedila ako bi takvo obrazovanje postalo prioritet obrazovne politike, ako bi se nastava povezala s participacijom učenika i ako bi se osuvremenio program i udžbenik, a tek poneki drže da za to treba više uključiti civilno društvo i stručnjake ili osnovati udruženje nastavnika DLJP-a. Usporedimo li njihove odgovore s odgovorima nastavnika nalazimo izrazito veliko razmimoilaženje kod prijedloga da bi takvo obrazovanje trebalo učiniti prioritetom odgojno-obrazovne politike i da bi trebalo povećati broj sati nastave tjedno, za što se posebno zalažu nastavnici, te kod prijedloga da bi nastavu trebalo više povezati s istraživanjem i društveno korisnim učenjem u lokalnoj zajednici, što posebno naglašavaju direktori.

- Četiri petine direktora odgovara da mnogo ili vrlo mnogo podržava nastojanja svojih nastavnika da nastavu DLJP-a učine što kvalitetnijom. No kad se njihovi odgovori o tome kako se kvaliteta nastave DLJP-a može unaprijediti dovedu u vezu s konkretnom podrškom koju pružaju nastavnicima da to i ostvare, pojavljuju se određena odstupanja. Primjerice, iako smatraju da se kvaliteta DLJP-a prvenstveno unaprjeđuje većim uključivanjem učenika u istraživanje i društveno korisno učenje, njihova potpora

nastavnicima ne ide u tom pravcu. Oni, tvrde da najveću podršku daju nastavnicima u njihovu stručnom usavršavanju, kao i u provođenju učeničkih projekata i pripremi učenika za natjecanje. Istovremeno, njihova podrška nastavnicima izostaje kod nastoje uključiti učenike u humanitarne i slične aktivnosti u lokalnoj zajednici, obilježiti međunarodne dane u školi, ili uključiti nevladine organizacije i roditelje u nastavu ili školske akcije. Odgovori direktora u skladu su s odgovorima nastavnika.

- Među kompetencijama koje su nastavnicima DLJP-a neophodne za kvalitetnu nastavu, direktori prvenstveno biraju stručna znanja, a potom vještine primjene aktivnih metoda poučavanja i sposobnost sagledavanja problema iz perspektive učenika te motiviranost za kontinuirano informiranje i obrazovanje. Na posljednje mjesto stavljaju sposobnost obrade kontroverznih tema i vještine nenasilnog rješavanja problema, a interkulturnu osjetljivost sasvim izostavljaju. Kad njihove odgovore usporedimo s odgovorima nastavnika jedina veća razlika pojavljuje se u odnosu na vještine primjene aktivnih metoda poučavanja, koju nastavnici smatraju daleko važnijom za svoj rad od direktora.

Direktori smatraju da nastavnici potrebne kompetencije mogu učinkovito steći prvenstveno sudjelovanjem na seminarima i konferencijama ili radionicama te razmjenom iskustava na aktivima nastavnika, što je donekle u skladu s odgovorima nastavnika. Nastavnici su se, naime, prvenstveno orijentirali na dva oblika usavršavanja: sudjelovanje na seminarima i konferencijama te razmjena iskustava i diskusije na aktivima.

- U pogledu dobi u kojoj treba početi učiti za građanstvo, više od polovice direktora navodi osnovnu školu, otprilike upola manje misli da je za to najprimjerenija srednja škola, a ostatak se odlučuje za predškolsku ustanovu. Usporedimo li njihove odgovore s odgovorima nastavnika, uočavamo da su nastavnici puno skloniji ideji da se s takvim učenjem počne već u predškolskoj dobi.

Na treći set pitanja o političkoj kulturi direktora, u sklopu koje smo ispitivali političku efikasnost; vrijednosne orijentacije; političko, društveno i profesionalno povjerenje te odnos prema ulasku BiH u EU, dobili smo sljedeće:

- Rezultati odgovora na pitanje o političkoj efikasnosti direktora potvrđuju da oni uživaju relativno dobar položaj u sustavu odlučivanja o odgoju i obrazovanju na razini kantona/županije/regije, ali i države. Kad se po tome usporede s nastavnicima, zabrinjava podatak da upola manje nastavnika osjeća političku efikasnost na razini županije i da svaki peti tvrdi da je marginaliziran u procesu donošenja odluka u svojoj školi.
- Direktori u prosjeku najviše drže do tzv. post-materijalističkih i demokratskih vrijednosti. Osim obitelji, koja im je na prvom mjestu, najviše cijene mir i sigurnost, ravnopravnost svih ljudi, pravedno sudstvo i privatnost doma. Na posljednje mjesto, koje svejedno ne prelazi na negativni dio skale, stavljaju bogatstvo. Usporedimo li njihove odgovore s odgovorima nastavnika i učenika, zamjećujemo izrazito veliko slaganje u 11 od 20 kategorija vrijednosti. Među njima su u sve tri grupe najviše rangirane obitelj, mir i sigurnost te ravnopravnost svih ljudi, a najniže tradicija i ugled u društvu. U daljnjih 8 kategorija slaganje među grupama je manje, ali samo u odnosu na učenike. U usporedbi s direktorima i nastavnicima, učenici nešto više drže do bogatstva, razonode i vjere, a manje do dobrih međunacionalnih odnosa u BiH, pripadnosti europskoj kulturi, pravednog sudstva i slobode medija. Najveća razlika između njih i učenika je u odnosu na zaštitu

socijalno ugroženih. Tome direktori i nastavnici pridaju znatno veću važnost od učenika, iako je i kod učenika ta vrijednost smještena na pozitivnom dijelu skale.

- Po pitanju političkog, društvenog i profesionalnog povjerenja, zamjećuje se da direktori imaju vrlo malo povjerenja u političare i državne vlasti BiH. Entitetske vlasti su u nešto povoljnijem položaju, no tek je kod kantonalnih/županijskih ili vlasti regije prosječna ocjena pomaknuta na sredinu skale i otprilike izjednačena sa stupnjem povjerenja koji direktori imaju prema dijelu međunarodnih institucija i organizacija, s izuzetkom Europske Unije u koju u toj kategoriji imaju najveće povjerenje. Od društvenih institucija i organizacija, osrednje povjerenje iskazuju tek prema svojim vjerskim institucijama, dok nevladinim organizacijama i javnim medijima uglavnom ne vjeruju. Što se profesionalne sfere tiče, ne vjeruju strukovnim sindikatima, osrednje povjerenje imaju prema prosvjetnim savjetnicima, a stvarno povjerenje samo prema kolegama na poslu, mladima i sebi samima. Između njih i nastavnika nema veće razlike za većinu kategorija. Nešto veće neslaganje uočeno je za nevladine organizacije i strukovne sindikate, kojima nastavnici nešto više vjeruju, te za lokalne vlasti i vjerske institucije, kojima pak direktori više vjeruju. Kad smo direktorima i nastavnicima pridružili učenike i usporedili te tri grupe u povjerenja prema domaćim i međunarodnim političkim institucijama, organizacijama i akterima, te nevladinim organizacijama i javnim medijima, uočeno je da su, za razliku od direktora i nastavnika koji imaju barem osrednje povjerenje prema nekim akterima političke scene, njihovi učenici uvjerljivo nepovjerljivi prema svima.
- U skladu s podatkom da direktori vjeruju u Europsku Uniju i da relativno visoko pozicioniraju pripadnost europskoj kulturi kao svoju životnu vrijednost, je i podatak da ih velika većina doživljava ulazak BiH u EU kao poželjnu promjenu. Njihovi stavovi o učincima ulaska uglavnom su umjereni i bliski su tzv. europragmatistima, što znači da očekuju da će doći do pozitivnih promjena, ali ne i da će te promjene biti izrazito velike. Nada se, oni nisu skloni vjerovanju da će nacionalna bogatstva kontrolirati stranci ili da će međuljudske odnose isključivo određivati materijalni interesi, što su najčešći argumenti europesimista. Područja u kojima očekuju veće promjene su obrazovanje, sudstvo i zapošljavanje. Direktori, naime, smatraju da će ulaskom u EU prvenstveno obrazovanje djece i mladih te obrazovanje i usavršavanje učitelja u BiH postati kvalitetnije, da će sudovi biti pravedniji i da će posao dobivati oni koji su za nj obrazovani, a ne oni koji imaju bolje veze. Usporedba odgovora direktora, nastavnika i učenika na pitanje o poželjnosti ulaska BiH u EU otkriva da sve grupe u prosjeku s odobravanjem gledaju na budućnost BiH u EU, ali da je, za razliku od direktora i nastavnika, svaki deseti učenik eurofob. U odnosu na učinke priključenja nema većih razlika između te tri grupe, osim za ugrožavanje nacionalnih identiteta, što više zaokuplja učenike.

Ovo istraživanje je pokrenuto kako bi se utvrdili učinci DLJP-a nekoliko godina nakon uvođenja tog predmeta u srednje škole BiH i kako bi se, na temelju empirijske provjere aktualnog stanja, predložile mjere za unaprjeđenje tog predmeta. S obzirom da slična istraživanja do danas nisu provedena ni u BiH ni u drugim susjednim zemljama, odlučeno je da se istraživanju pristupi analitički i eksplikatorno. To znači da se nastojalo prikupiti, obraditi, interpretirati i usustaviti što više podataka o političkim i građanskim znanjima, mišljenjima i stavovima glavnih aktera srednjoškolskog odgoja i obrazovanja - učenike, nastavnike DLJP-a i direktore škola. Osnova je bio teorijski okvir istraživanja učenika koji je strukturalno objedinio tri kategorije podataka: znanje, odnos prema nastavnom predmetu i političku kulturu. Zamišljeno je da se na temelju ovog istraživanja i njegovih rezultata

uspostave teorijske i metodološke pretpostavke za daljnja istraživanja koja bi bila fokusirana na uže teme.

Rezultati do kojih se došlo u ovom istraživanju solidno potvrđuju rezultate niza istraživanja provedenih u drugim državama ili na međunarodnoj razini. Oni su usporedivi s tim istraživanjima, ali i s ključnim teorijskim raspravama u sljedećim područjima:

- poznavanje i razumijevanje političkih i građanskih pojmova, institucija i procesa (Delli-Karpini i Keeter 1993; Torney-Purta et al. 1999; 2001; Popkin i Dimock 1999; Schulz et al. 2010);
- povezanost političkog znanja sa spolom, vrstom škole i obiteljskim kontekstom (Torney-Purta et al. 1999; 2001; Jamieson i Kenski 2000; Mondak i Anderson 2004; Schulz et al. 2010);
- politička i građanska participacija (Almond i Verba 1963; Verba i Nie 1972; Putnam 1993; 200; Torney-Purta et al. 1999; 2001; Macedo 2005; Schulz et al. 2010);
- političko i društveno povjerenje (Putnam 1993; 2000; Torney-Purta et al. 1999; 2001; Mishler i Rose 2001; Roberts et al. 2003; Schulz et al. 2010);
- vrijednosne orijentacije (Inglehart 1990; Inglehart i Welzel 2005; Torney-Purta et al. 1999; 2001; Schulz et al. 2010);
- modeli građanskog obrazovanja (Niemi i Junn 1998; Eurydice 2005; Schulz 2010);
- uloga aktivnih, suradničkih i istraživačkih metoda učenja u usvajanju znanja i razvoju vještina participacije te osjećaja efikasnosti i povjerenja (Muller 1970; Galston 2001; Maiello et al. 2003; Campbell 2008; Schulz et al. 2010;);
- utjecaju građanskog obrazovanja na promjene školskog etosa ili školske kulture (Schulz et al. 2010).

Rezultati našega i drugih istraživanja potvrđuju da je građansko obrazovanje snažan instrument razvoja aktivnog i odgovornog građanstva bez čega nije moguće osigurati stabilnost i razvoj suvremenih demokracija. To se posebno odnosi na tranzicijska društva u kojima su institucionalne političke promjene prethodile promjenama društvenih kulturnih normi. Posljedica toga je jaz između političkih ciljeva i praksi, što je u velikoj mjeri dovelo do erozije osjećaja političke efikasnosti kod građana i porasta njihova nepovjerenja u političke institucije i aktere vlasti. Mladi su u takvim okolnostima primorani okrenuti se svojim 'malim' intimnim svjetovima u kojima gube interes za društvena i politička zbivanja, potrebu za građanskim angažmanom, kao i osjećaj solidarnosti i društvene odgovornosti. Građansko obrazovanje nosi potencijal za promjenu, no u kojoj mjeri će taj potencijal biti i realiziran na dobrobit građana i društva u cjelini ovisi o složenoj mreži faktora koji pripadaju i školskim i izvanškolskim uvjetima, a koje smo mi nastojali ispitati ovim istraživanjem.

6. PREPORUKE

Prosvjetnim vlastima: Ministarstvu civilnih poslova BiH, Ministarstvu obrazovanja Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko Distrikta te kantonalnim/županijskim ministarstvima obrazovanja

- *Odrediti da se vrijednosti koje promiče DLJP, osobito ljudska prava, jednakost, kulturni pluralizam, nenasilje i vladavina prava, ugrade u sve normativne i strategijsko-razvojne dokumente u području odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini, s posebnim naglaskom na razvoj škola i fakulteta kao demokratskih zajednica učenja i podučavanja u skladu s europskim smjernicama.*
- *Postići dogovor o izradi jedinstvenog okvira građanskih i socijalnih kompetencija te odgovarajućih ishoda učenja u DLJP-u i drugim nastavnim predmetima za sve razine odgojno-obrazovnog sustava; u skladu s tim po potrebi inicirati ciljeve i sadržaj Zajedničke jezgre.*
- *Postići dogovor o usklađivanju programa DLJP-a i načina njegove provedbe na državnoj, entitetskoj i razini kantona/županija/distrikta u skladu sa Zajedničkom jezgrom NPP, s posebnim naglaskom na uključivanje volonterskog rada u zajednici kao obveznog dijela DLJP-a.*
- *Postići dogovor o osiguranju kontinuiranog praćenja te vanjskog i unutarnjeg vrednovanja nastave DLJP-a kao obveznog dijela sustava osiguranja kvalitete odgoja i obrazovanja.*
- *Postići dogovor o izradi jedinstvenog okvira nastavničkih kompetencija za DLJP, zajedno s odgovarajućim ishodima učenja u sustavu obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a.*
- *Osigurati pravne pretpostavke za aktivno sudjelovanje nastavnika DLJP-a u donošenju odluka koje se odnose na njihov rad i stručno usavršavanje na svim razinama odlučivanja.*
- *Osigurati pravne i materijalne pretpostavke za kontinuiranu i učinkovitu suradnju škola i civilnog sektora u ostvarivanju ciljeva DLJP-a.*
- *Postići dogovor o uključivanju fundamentalnih, razvojnih i primijenjenih istraživanja u području DLJP-a među znanstveno-istraživačke prioritete te osigurati materijalne pretpostavke za provođenje takvih istraživanja, s ciljem izgradnje analitičke baze za unaprjeđenje teorije, politike i prakse DLJP-a.*

Istraživanje je potvrdilo postojanje značajnih razlika među učenicima u poznavanju i razumijevanju ispitivanih pojmova, institucija i praksi, što ukazuje na manjkavosti i neujednačenosti u realizaciji zajedničkog programa DLJP-a. Naime, iako većina učenika pokazuje relativno zadovoljavajuće znanje iz područja demokracije, ljudskih prava i građanstva, neke od najvažnijih tema političke pismenosti, koje čine srž DLJP-a, kao što

su npr. funkcije pojedinih grana vlasti ili nivoi vlasti u BiH, savladao je samo manji broj učenika.

Uočeno je također da se razlike među učenicima u poznavanju i razumijevanju demokratskih pojmova, institucija i praksi sa sigurnošću mogu dovesti u vezu s jezikom na kojemu se provodi NPP. Učenici iz škola koje provode NPP na hrvatskom jeziku, a koji su u inicijalnom ispitivanju bili najbolji, u finalnom su postigli najslabiji rezultat, za razliku od učenika iz škola s NPP na bosanskom i srpskom jeziku, kod kojih je promjena bila obrnuta. Stagnacija učenika iz škola s NPP na hrvatskom jeziku može se pripisati činjenici da se u tim školama provodi predmet politike i gospodarstva kojim se ostvaruje manji dio ciljeva i sadržaja DLJP-a.

Konačno, razlike među učenicima u znanju mogu se pripisati i vrsti škole. Učenici trogodišnjih stručnih škola su, u usporedbi s učenicima četverogodišnjih stručnih škola i gimnazija, postigli najlošiji rezultat. Istovremeno, ta je grupa, u odnosu na preostale dvije grupe ispitanika, postigla najveći napredak u znanju između inicijalnog i finalnog ispitivanja. To potvrđuje njihovu zainteresiranost za DLJP, što se treba podržati, jer predstavljaju najosjetljiviju grupu srednjoškolaca koji u najvećem broju izlaze iz obrazovnog sustava, nakon čega više nemaju priliku sustavno učiti o temama koje ih se kao građane neposredno tiču. Rješenje bi bilo u uvođenju tzv. pojačanih programa DLJP-a koji će više biti okrenuti svijetu rada i osiguranju prava koji iz toga proizlaze..

Stjecanje stručnih kompetencija za rad u nastavi DLJP- u Bosni i Hercegovini do početka istraživanja nije jedinstveno bilo uređeno. Osim Programa certifikacije nastavnika DLJP-a, koji je od 2002. tijekom nekoliko godina sustavno provodio CIVITAS u suradnji s Vijećem Europe, nastavnicima su na raspolaganju imali niz programa za stručno usavršavanje koje su organizirale međunarodne organizacije, javne odgojno-obrazovne ustanove ili druge nevladine organizacije u području obrazovanja za građanstvo ili nekom drugom srodnom području.

Podaci iz našeg istraživanja potvrđuju da je četiri petine srednjoškolskih nastavnika iz uzorka steklo potrebne kompetencije za rad u nastavi DLJP-a upravo u CIVITAS-ovom obrazovnim programima, bilo da je riječ o programu certifikacije nastavnika DLJP-a ili nekom drugom CIVITAS-ovom drugom programu, kao što je Projekt 'Građanin'. Dio nastavnika sudjelovao je i u drugim programima, no njih je spomenulo manje od polovice ispitanika. Drugi programi se odnose na tečajeve ili seminare u organizaciji međunarodnih i europskih organizacija, kao što su Međunarodni crveni križ i crveni polumjesec, Vijeće Europe i OESS, odnosno nevladine organizacije, kao što su norveški Nansen centar za dijalog, Otvoreno društvo i Dadalos. Otprilike isti broj nastavnika naveo je da su kompetencije stekli samoobrazovanjem i samoinformiranjem preko Interneta, stručne i znanstvene literature te medija. Manje od jedne petine nastavnika spomenulo je da svoje profesionalno usavršavanje duguju studijskim programima i programima stručnog usavršavanja učiteljskih akademija i drugih visokoškolskih ustanova. Taj podatak ne iznenađuje, s obzirom da obrazovanje i stručno usavršavanje u ovom području još nije zadovoljavajuće ugrađeno u formalni sustav obrazovanja, izobrazbe i usavršavanja nastavnika.

Od 45 ispitanih nastavnika koji su prošli CIVITAS-ov program certifikacije više od devet desetina ih je potvrdilo da ih je taj program mnogo ili vrlo mnogo osposobio za nastavu DLJP-a (v. Sl. 30).

Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje te pedagoškim zavodima

- *Ugraditi vrijednosti koje promiče DLJP, osobito ljudska prava, jednakost, kulturni pluralizam, nenasilje i vladavinu prava, u sve nastavne predmete na svim razinama odgoja i obrazovanja te u rad svih odgojno-obrazovnih institucija kako bi se one transformirale u demokratske zajednice učenja i podučavanja u skladu s europskim smjernicama.*
- *U suradnji sa svim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja odrediti sadržaj i izraditi jedinstveni okvir građanskih i socijalnih kompetencija te ishoda učenja u DLJP-u i drugim nastavnim predmetima za sve razine odgojno-obrazovnog sustava; u skladu s tim po potrebi revidirati ciljeve i sadržaj Zajedničke jezgre.*
- *Uskladiti program DLJP-a i načine njegove provedbe na državnoj, entitetskoj i razini kantona/županija/distrikta u skladu sa Zajedničkom jezgrom NPP.*
- *U program DLJP-a uvesti volonterski rad u zajednici kao obvezan dio predmetnih sadržaja te uključiti više društveno relevantnih i kontroverznih tema za koje su učenici neposredno zainteresirani; program više usmjeriti na razvoj vještina istraživanja problema, provjere informacija i kritičke analize, etičke samorefleksije, sagledavanja problema s različitih gledišta, racionalnog i logičkog dokazivanja, aktivne participacije u odlučivanju, dijaloga te timskog i volonterskog rada u lokalnoj zajednici; ostvarenje programa više povezati s istraživačkim i interaktivnim metodama podučavanja i učenja, kao i raznolikim izvorima učenja, uključujući lokalnu zajednicu, civilni sektor i nove informacijsko-komunikacijske tehnologije.*
- *U suradnji sa svim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja odrediti pokazatelje kvalitete programa, nastave i postignuća učenika u DLJP-u te pokazatelje demokratske školske kulture kao obvezni dio kontinuiranog praćenja te vanjskog i unutarnjeg vrednovanja u sklopu sustava osiguranja kvalitete odgoja i obrazovanja.*
- *U suradnji sa svim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja, a u skladu s jedinstvenim okvirom građanskih i socijalnih kompetencija, ishodima učenja i pokazateljima kvalitete DLJP-a, izraditi jedinstveni okvir nastavnčkih kompetencija s odgovarajućim ishodima učenja u sustavu obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a, koji će biti usmjereni na potrebe nastave prakse, s osobitim naglaskom na ovladavanje vještina kojima se kod učenika razvija participatorno, suradničko i istraživačko učenje u zajednici i za zajednicu.*
- *Zagovarati i osigurati kontinuirano i potrebama prakse usmjereno stručno usavršavanje svih nastavnika DLJP-a; u sklopu stručnog usavršavanja osposobiti nastavnike DLJP-a za strategijsko planiranje, preuzimanje liderstva u pokretanju obrazovnih promjena i vrednovanje postignuća.*
- *U suradnji sa svim relevantnim akterima istraživanja odgoja i obrazovanja sustavno provoditi fundamentalna, razvojna i primijenjena istraživanja nastave DLJP-a i razvoja škole kao demokratske zajednice te izvještavati o rezultatima takvih istraživanja sve*

aktere obrazovanja sa svrhom podizanja svijesti o važnosti učenja za građanstvo, praćenja i analize prakse, provjere nastavnih modela, donošenja prijedloga za poboljšanje nastave na temelju empirijskih podataka i stvaranja baze podataka za unaprjeđenje teorije, politike i prakse DLJP-a.

Određeni nedostaci koje nastava DLJP-a još ima mogli bi, prema mišljenju učenika, biti uklonjeni prvenstveno poboljšanjem suradnje s lokalnom zajednicom, što uključuje roditelje i organizacije civilnog društva, a potom češćim obrađivanjem društveno relevantnih tema, osobito onih koje su bliske mladima, i čvršćim povezivanjem nastave s aktivnostima humanitarnog karaktera u lokalnoj zajednici.

Pregledom Tablice 9 uočavamo znatne razlike u prosječnim rezultatima po kantonima/županijama/regijama u oba ispitivanja. U inicijalnom ispitivanju najviše točnih odgovora dali su učenici iz BPK-a, a najmanje učenici iz Brčko Distrikta. Razlika između te dvije grupe je 6 bodova.

U finalnom ispitivanju nalazimo otprilike isti raspon bodova između prosječno najboljih i najlošijih, no sada je došlo do promjena u redoslijedu grupa. Učenici BPK-a, koji su u inicijalnom ispitivanju bili najbolji, u finalnom su dospjeli na zadnje mjesto, a prvo mjesto je pripalo učenicima iz Regije Trebinje. Razlike između inicijalnog i finalnog ispitivanja izražene u z-vrijednostima prikazane su u Sl. 3.

Osvrnemo li se na raspon između minimalnoga i maksimalnog broja bodova po kantonu/županiji/regiji, otkrivamo da je u inicijalnom i finalnom ispitivanju najveći broj bodova ostvaren u regiji Banja Luka (od mogućih 36, u prvom ispitivanju postignuto je 33, a u drugome 35 bodova). Najmanji broj bodova u inicijalnom ispitivanju (1 bod) pojavio se u ZEDO kantonu. U finalnom ispitivanju je najmanji broj bodova bio 6, a on se pojavio u ZEDO i još pet administrativnih jedinica (TK, HNK, LK i Regija Doboj).

Kantoni/županije/regije međusobno se ne razlikuju samo po prosječnom broju bodova, nego i po veličini raspršenja, što znači da srednje vrijednosti nisu uvijek pouzdan pokazatelj znanja njihovih učenika. Analiza varijance potvrdila je da su razlike među grupama statistički značajne i u inicijalnom ($F_{15,1489}=11,27$; $p<0,01$) i u finalnom ispitivanju ($F_{15,1669}=14,07$; $p<0,01$). No između kojih od njih uočena razlika nije slučajna prikazano je u Tablici 10 za inicijalni i u Tablici 11 za finalno ispitivanje.

Ti rezultati upućuju na zaključak da DLJP-a u nekim školama još uvijek predstavlja oazu ugodnog i zanimljivog učenja, koje ostaje zatvoreno u prostorima učionice. Temeljna načela i vrijednosti o kojima učenici uče na nastavi tog predmeta još nisu postale općeprihvaćeno polazište za razvoj škole kao demokratske zajednice, zbog čega DLJP u nekim sredinama nema potrebnu potporu šireg institucionalnog konteksta. **Sustav održivosti škole kao demokratske zajednice**

Kako bismo saznali koje kompetencije nastavnici DLJP-a smatraju neophodnima za ostvarivanje programa DLJP-a, ponudili smo im listu od 9 kompetencija koja se mogla nadopunjavati, a od njih je traženo da odaberu (ili dopišu) najviše tri. Obradom je ustanovljeno da su se na listi našle sve relevantne kompetencije, budući da je nastavnici nisu imali potrebe nadopunjavati. Sl. 48 pokazuje da se od ukupnog broja odgovora u tri biranja

više od jedne polovice odnosi na stručna znanja i vještine primjene aktivnih metoda poučavanja. Obje kompetencije spomenulo je oko četiri petine nastavnika. Nešto više od jedne desetine svih odgovora otpalo je na sposobnost sagledavanja problema iz perspektive učenika i motiviranost za kontinuirano profesionalno informiranje i obrazovanje, koje je odabralo oko jedne trećine nastavnika. Upola manje birane su kompetencije koje se odnose na pripremu i provedbu projekata te demokratsko upravljanje razredom, za koje se odlučila jedna petina nastavnika. Kompetentnost za obradu kontroverznih tema i nenasilno rješavanje sukoba spomenulo je tek nekoliko nastavnika, a interkulturnu osjetljivost samo jedan.

Kad se od nastavnika tražilo da napišu koje kompetencije njima nedostaju za uspješniji nastavni rad, odgovorilo ih je manje od polovice. U najvećem postotku (četvrtina svih odgovora) nastavnici su izjavili da posjeduju kompetencije potrebne za unaprjeđenje svoga nastavnog rada u DLJP-u. Jedan ispitanik je napisao da mu 'profesionalno ništa ne nedostaje' jer se 'nalazi na kraju svoga radnog vijeka'. Nešto više od petine svih odgovora o nedostatnim kompetencijama odnosi se na motivaciju za cjeloživotno učenje, potom na vještine obrade kontroverznih tema te na pripremljenost za izradu i provođenje projekata. Poneki nastavnik spomenuo je profesionalno iskustvo i korištenje računala, a samo su jedno spomenuti nedostatak kompetencija za interdisciplinarni pristup temama iz DLJP-a, sagledavanje tema i problema s gledišta učenika, nenasilno upravljanje sukobima i interkulturnu osjetljivost (v. Sl. 49).

U uvjetima u kojima pitanje obrazovanja budućih nastavnika DLJP-a na nastavničkim fakultetima još nije riješeno, kontinuirano stručno usavršavanje nastavnika praktičara ključni je preduvjet kvalitetne nastave DLJP-a. U skladu s tim, zanimalo nas je koji je oblik stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a najprihvatljiviji. Kao i u ranijim pitanjima iz ovog dijela upitnika, i ovdje smo ponudili listu od 6 oblika usavršavanja koja se mogla nadopunjavati, a od nastavnika je traženo da odaberu (ili dopišu) najviše tri. S obzirom da se nisu pojavili dopunski odgovori, obrada podataka je vršena na izvornim kategorijama. Sl. 50, koja pokazuje postotke odabranih kategorija u odnosu na ukupan broj odgovora, upućuje na zaključak da nastavnici DLJP-a preferiraju dva oblika usavršavanja: razmjenu iskustava i diskusije na aktivima nastavnika te konferencije i seminare, za što se odlučilo oko četiri petine nastavnika. Radionice je spomenulo oko polovice nastavnika, no one čine manje od jedne petine svih odgovora, nakon čega slijede predavanja odgovarajućih stručnjaka i on-line obrazovni programi za nastavnike. Najmanje sklonosti od svih ponuđenih oblika stručnog usavršavanja nastavnici imaju za samsavršavanje, što je donekle razumljivo ako se ima na umu da je DLJP-a interdisciplinarno područje koje nastavnik najbolje savladava razmjenom mišljenja i iskustava iz prakse.

Posljednjim pitanjem u ovom dijelu nastojalo se saznati mišljenje nastavnika o tome kad je najbolje započeti s učenjem demokracije, ljudskih prava i građanstva da iz škole iziđu aktivni i odgovorni građani. To je pitanje važno, jer u velikoj mjeri određuje nastavničke kompetencije za rad u nastavi DLJP-a. Prema podacima u Slici 51 oko polovice nastavnika misli da bi s takvim učenjem trebalo započeti u osnovnoj školi, nešto manje od jedne trećine ih početak učenja smješta u predškolsku dob, a svaki peti u srednju školu. Samo jedan ispitanik smatra da takvi sadržaji nisu primjereni djeci i mladima.

Podrška koju nastavnicima DLJP-a daju različiti odgojno-obrazovni akteri nije ujednačena. U prosjeku mnogo podrške imaju od učenika i direktora svojih škola, nešto manje od stručnih suradnika, još manje od kolega u školi i prosvjetnih savjetnika, osrednje od školskog odbora i roditelja, a najmanje od općinske službe za društvene djelatnosti i strukovnih sindikata. Zabrinjava podatak da za svoj rad jedna četvrtina nastavnika DLJP-a vrlo rijetko ili uopće ne dobiva podršku prosvjetnih savjetnika i da ih više od dvije petine ostaje bez podrške i općinskih službi za društvene djelatnosti.

Podrška direktora nastavnicima DLJP-a u prosjeku se najčešće očituje u formi osiguranja uvjeta za stručno usavršavanje, provođenje učeničkih projekata i pripremu učenika za natjecanje. Nešto manje im daju podršku kad žele obilježiti međunarodne dane i organizirati ili sudjelovati s razredom ili školom u humanitarnim i sličnim građanskim akcijama. Još manje direktori stvaraju potrebne uvjete za uspostavljanja suradnje s drugim školama u realizaciji nastave DLJP-a i za organizaciju stručnog aktiva nastavnika DLJP-a u njihovoj školi, a najmanje za uključivanje vanjskih eksperata ili predstavnika nevladinih organizacija u nastavu i, osobito, za uključivanje roditelja u školske akcije, poput uređenja školske zgrade i okoliša.

Nastavnički fakulteti

- *Ugraditi vrijednosti koje promiče DLJP, osobito ljudska prava, jednakost, kulturni pluralizam, nenasilje i vladavinu prava u sve akte kojima se regulira život i rad visokoškolske ustanove u skladu s europskim smjernicama.*
- *U suradnji s drugim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja izraditi jedinstveni okvir nastavničkih kompetencija za DLJP s odgovarajućim ishodima učenja.*
- *U skladu s jedinstvenim okvirom građanskih i socijalnih kompetencija, ishoda učenja i kriterija kvalitete DLJP-a usklađenih sa Zajedničkom jezgrom uvesti odgovarajuću skupinu predmeta na diplomsku razinu koji su usmjereni na potrebe organizacije, vođenja i vrednovanja participatorne, suradničke, istraživačke i zajednici usmjerene nastave DLJP-a, s posebnim naglaskom na volonterski rad učenika.*
- Kompetencije koje im trebaju za rad u nastavi DLJP-a nastavnici prvenstveno stječu kroz programe nevladinih organizacija: četiri petine ih spominje CIVITAS-ov program certifikacije nastavnika DLJP-a ili neki drugi CIVITAS-ov program; oko polovice ih navodi seminare Međunarodnog crvenog križa i crvenog polumjeseca, Vijeća Europe i OEES-a, te nevladine organizacije, kao što su norveški Nansen centar za dijalog, Otvoreno društvo i Dadas; otprilike isti broj spominje samoobrazovanje preko Interneta, stručne literature i medija, a tek jedna petina programe za stručno usavršavanje na učiteljskim akademijama i drugim visokoškolskim ustanovama.

Velika većina nastavnika koji su prošli CIVITAS-ov program certifikacije potvrdila je da ih je program mnogo ili vrlo mnogo osposobio za nastavu DLJP-a. Najviše im je u prosjeku pomogao da razumiju način na koji funkcioniraju demokratski sustavi, što se vjerojatno povoljno odrazilo na njihov osjećaj sigurnosti u nastavi, osobno prihvaćanje demokratskih vrijednosti, izgradnju profesionalnog identiteta i interes za kontinuiranim stručnim usavršavanjem. Nešto manje su kroz program naučili kako prilagoditi nastavu kulturno različitim učenicima, uspostaviti jasne kriterije ocjenjivanja učenika i izgraditi jasan stav prema političkim zbivanjima u BiH. Potvrda kvalitete CIVITAS-ovog

programa certifikacije je i podatak da se devet od deset nastavnika koji su u njemu sudjelovali osjeća mnogo ili vrlo mnogo kompetentnim za rad u nastavi DLJP-a

- *Suradivati s drugim relevantnim akterima stručnog usavršavanja nastavnika u određivanju ishoda učenja te izradi i provedbi programa stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a.*
- *U suradnji sa svim relevantnim akterima istraživanja odgoja i obrazovanja provoditi fundamentalna, razvojna i primijenjena istraživanja nastave DLJP-a i razvoja škole kao demokratske zajednice; rezultate tih istraživanja koristiti kao polazišta za unaprjeđenje obrazovanja budućih nastavnika DLJP-a, uključujući njihovu pripremu za provođenje akcijskih istraživanja u razredu i školi.*

Osigurati sustavna i periodična istraživanja ovoga tipa, osposobiti nastavnike DLJP za suradnju sa istraživačkim institucijama i samostalno provođenje akcijskih istraživanja, kako rezultati ovakvih istraživanja bili relevantni za praksu

Direktori škola

- *Ugraditi vrijednosti koje promiče DLJP, osobito ljudska prava, jednakost, kulturni pluralizam, nenasilje i vladavinu prava u sve akte kojima se regulira život i rad škole; aktivno promicati demokratski model upravljanja školom kako bi ona postala demokratska zajednica učenja i podučavanja u skladu s europskim smjernicama.*
- *Preko svojih udruženja ili aktiva na svim razinama odlučivanja osigurati veći utjecaj na donošenje odluka i izradu jedinstvenog okvira građanskih i socijalnih kompetencija i odgovarajućih ishoda učenja te njihovo usklađivanje sa Zajedničkom jezgrom; u svojoj školi osigurati uvjete za punu provedbu ciljeva DLJP-a u skladu sa Zajedničkom jezgrom.*
- *Zalagati se i osigurati uvjete da nastava DLJP-a učinkovito razvija učeničke vještine i dispozicije važne za svakodnevni život građana, kao što su istraživanje problema za koji su učenici zainteresirani, provjera informacija i kritička analiza, etička samorefleksija, sagledavanje problema s različitih gledišta, racionalno i logičko dokazivanje, aktivna participacija u odlučivanju i dijalog te timski i volonterski rad u lokalnoj zajednici.*
- *Osigurati uvjete za provođenje DLJP-a korištenjem istraživačkih, suradničkih i interaktivnih metoda i strategija podučavanja i učenja, kao i raznolikih izvora podučavanja i učenja, osobito Interneta.*
- *Kao dio nastave DLJP-a i unaprjeđenja škole kao demokratske zajednice učenja i podučavanja osigurati uvjete za učinkovito sudjelovanje svih učenika u procesu donošenja odluka za koje su učenici neposredno zainteresirani.*
- *S ciljem pune realizacije programa DLJP-a i izgradnje škole kao demokratske zajednice osigurati čvršće povijanje škole s lokalnom zajednicom, osobito uključivanjem roditelja, organizacija civilnog društva, lokalnih političkih lidera i stručnjaka u nastavu DLJP-a i rad škole.*

- *Postupno razvijati svoju školu kao samoplanirajuću i samorazvijajuću odgojno-obrazovnu ustanovu koja polazi od načela osiguranja kvalitete, te u suradnji sa svim relevantnim akterima odgoja i obrazovanja osigurati uvjete za kontinuirano praćenje i vrednovanje postignuća učenika i nastave DLJP-a te cjelokupnog rada škole.*
- *Imajući na umu zajednički okvir nastavničkih kompetencija i ishoda učenja, nastavnicima DPLJ-a dati podršku i osigurati uvjete za njihovo kontinuirano usavršavanje, osobito za aktivno uključivanje u stručne rasprave ili debate koje organiziraju nastavnički aktivisti te sudjelovanje na odgovarajućim stručnim seminarima, skupovima i konferencijama.*
- *Promicati ideju i osigurati uvjete za suradnju i razmjenu učenika, nastavnika i škola u ostvarivanju ciljeva DLJP-a na svim razinama, od kantonalne/županijske i državne, do europske i međunarodne.*
- *U suradnji sa svim relevantnim akterima istraživanja odgoja i obrazovanja omogućiti provođenje fundamentalnih, razvojnih i primijenjenih istraživanja nastave DLJP-a i razvoja škole kao demokratske zajednice; rezultate tih istraživanja učiniti dostupnim nastavnicima, roditeljima i drugim zainteresiranim lokalnim akterima odgoja i obrazovanja.*

Nastavnici

- *Učiniti vrijednosti ljudskih prava, jednakosti, kulturnog pluralizma, nenasilja i vladavine prava jasnim polazištem cjelokupne nastave DLJP-a.*
- *Nastavu DLJP-a više povezati sa svakidašnjim životom učenika i temama koje ih neposredno zanimaju, uključujući kontroverzne teme oko kojih nije postignut društveni dogovor; u skladu s tim, nastavu više usmjeriti na razvoj vještina i dispozicija povezanih s istraživanjem problema, provjerom informacija i kritičkom analizom, etičkom samorefleksijom, sagledavanjem problema s različitih gledišta, racionalnim i logičkim dokazivanjem, aktivnom participacijom u odlučivanju, dijalogom te timskim i volonterskim radom u lokalnoj zajednici.*
- *U nastavi DLJP-a više mjesta dati iskustvenim, istraživačkim, suradničkim i interaktivnim metodama i strategijama podučavanja i učenja te koristiti različite izvore podučavanja i učenja, uključujući televizijske emisije, filmove, rezultate znanstvenih istraživanja, pravne akte, statističke podatke i izvještaje nevladinih organizacija.*
- *Radi unaprjeđenja kvalitete nastave DLJP-a osigurati sudjelovanje roditelja, lokalnih političkih lidera, predstavnika civilnog sektora te više koristiti nove informacijsko-komunikacijske tehnologije, osobito Internet.*
- *Kao sastavni dio nastave DLJP-a omogućiti učenicima da aktivno i odgovorno sudjeluju u odlučivanju o temama koje će se obrađivati, metodama učenja i postupcima vrednovanja njihova postignuća.*

- *U suradnji sa drugim nastavnicima u školi, zajednički planirati nastavne i izvan-nastavne aktivnosti kako bi se osigurala interdisciplinarnost u razvoju učenika kao aktivnih i odgovornih građana.*
- *Koristiti različite oblike vrednovanja učenikova postignuća u DLJP-u, s naglaskom na primjenu stečenih znanja u istraživačkim projektima i volonterskom radu u lokalnoj zajednici.*
- *Zagovarati i aktivno doprinijeti osnivanju aktiva i udruženja nastavnika DLJP-a na svim razinama; koristiti te forme kao institucionalni okvir za pokretanje i organizaciju sručnih diskusija i debata te razmjenu iskustava kako bi imali veći utjecaj na donošenje odluka koji se odnose na njihovo obrazovanje, usavršavanje i praksu, uključujući izradu zajedničkog okvira građanskih i socijalnih kompetencija te ishoda učenja u DLJP-u, usklađivanje programa DLJP-a i načina njegove provedbe na svim razinama te po potrebi izmjenu Zajedničke jezgre, određivanje pokazatelja kvalitete programa, nastave i postignuća učenika u DLJP-u te demokratske kulture škole, kao i određivanje zajedničkog okvira nastavničkih kompetencija i ishoda učenja na nastavničkim fakultetima.*
- *Kontinuirano sudjelovati u programima stručnog usavršavanja nastavnika DLJP-a i predlagati nove module usavršavanja primjerene potrebama provođenja interaktivne i istraživačke nastave, volonterskog rada učenika, strategijskog planiranja i preuzimanja liderstva u pokretanju obrazovnih promjena te akcijskog istraživanja nastavne prakse.*
- *Uključiti se u projekte razmjene učenika, nastavnika i škola na svim razinama, od kantonalne/županijske i državne, do europske i međunarodne.*
- *Suradivati sa svim relevantnim akterima istraživanja odgoja i obrazovanja prilikom provođenja fundamentalnih, razvojnih i primijenjenih istraživanja nastave DLJP-a i razvoja škole kao demokratske zajednice; koristiti rezultate tih istraživanja za unaprjeđenje nastave DLJP-a.*

LITERATURA

- Almond, A.G. i Verba, S. (1963). *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Almond, G.A. i Verba, S. eds. (1989). *The Civic Culture Revisited*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Audigier, F. (2000). *Basic Concepts and Core Competencies for Education for Democratic Citizenship*. Strasbourg: Council of Europe, doc. DGIV/EDU/CIT (2000) 23.
- Birzea, C. (2000). *Education for Democratic Citizenship: A Lifelong Learning Perspective*. Strasbourg: Council of Europe, doc. DGIV/EDU/CIT (2000) 21.
- Branson, S. M. (2007). Civic education: an antidote for civic apathy (rad predstavljen na seminaru u Maleziji, dostupan na http://www.bpb.de/veranstaltungen/TDQ6JL,0,Civic_education%3A_An_antidote_for_political_apathy.html).
- Carey, L. i Forrester, K. (2000). *Sites of Citizenship: Empowerment, Participation and Partnership*. Strasbourg: Council of Europe, doc. DECS/EDU/CIT (99) 62 def.2.
- Council of Europe (2008). *European Youth Trends: Report by the National Youth Research Correspondents*. Strasbourg: Council of Europe.
- Council of the European Communities (2008). *Resolution of the Council and the Ministers of Education Meeting within the Council on the European dimension in education of 24 May 1988*. Bruxelles: Council of the European Communities, doc 88/C 177/02 (dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu>)
- Craig, S. (1996). *Broken Contracts: Changing Relationships between Americans and their Government*. Boulder, CO: Westview Press.
- Dahl R.A. (2005). What political institutions does large-scale democracy require. *Political Science Quarterly*: 120 (2), 187-197.
- Dalton, R.S. (2006). Citizenship Norms and Political Participation in America: The Good News Is ... the Bad News Is Wrong, *CDACS Occasional Paper*, 1 (Center for the Study of Democracy University of California, Irvine).
- Dalton, R. (2006). *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. Washington: CQ Press.
- Delli Carpini, M.X. i Keeter, S. (1993). Measuring political knowledge: putting first things first. *American Journal of Political Science*, 37 (4), 1179-1206)
- Delli-Carpini, M.X. i Ketter, S. (1996). *What Americans Know about Politics and Why it Matters*. New Haven: Yale University Press.
- Duerr, K.; Spajić-Vrkaš, V. i Ferreira Martins, I. (2000). *Strategies for Learning Democratic Citizenship*. Strasbourg: Council of Europe, doc. DECS/EDU/CIT (2000) 16.
- Eurydice (2005). *Citizenship Education at Schools in Europe*. Brussels: Eurydice.
- European Communities (2008). *Education and active citizenship in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Council of Europe (1998). *European Youth Trends: Report by the National Youth Research Correspondents*. Strasbourg: Council of Europe.

Campbell, David E. (2008). Voice in the classroom: how an open classroom climate fosters political engagement among adolescents. *Political Behavior*: 30: 437–454.

Finkel, S.E. i Smith, A.E. (2011). Civic education, political discussion and the social transmission of democratic knowledge and values in a new democracy: Kenya 2002. *American Journal of Political Science* (u tisku)

Finkel, Steven E. (2002). Civic Education and the Mobilization of Political Participation in Developing Democracies. *Journal of Politics* 64 (4): 994-1020.

Friesl, C.; Richter, M. and Zulehner, P.M. (1993). *Values and Lifestyles of Young People in Europe*. Paper prepared for the Conference of Ministers responsible for Youth, Vienna.

Galston, W.A. (2001). Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual Review of Political Sciences*: 4, 217–234.

Gutmann A. (1996) Democracy, philosophy, and justification. U: Benhabib, S. (ed.) *Democracy and Difference*. Princeton: Princeton University Press.

Gutmann, A. (1987). *Democratic Education*. Princeton: Princeton University Press.

Heater, D. (2004). *Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education*. Manchester: Manchester University Press.

Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, R. i Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.

Jamieson, K. H. i Kenski, K. (2000). The gender gap in political knowledge: Are women less knowledgeable than men about politics? U: Jamieson, K. (ed.) *Everything you think you know about politics and why you're wrong*. New York: Basic Books, 83–92.

Kerr, D. (2004). *All-European Study on Policies for Education for Democratic Citizenship (EDC). Regional Study. Western Europe Region*. Strasbourg: Council of Europe, doc. DGIV/EDU/CIT (2003) 21 rev 2.

Macedo, Stephen et al. (2005). *Democracy at Risk: How Political Choices Undermine Citizen Participation, and What We Can Do About It*. Washington, DC: Brookings Institution Press.

Maiello, C.; Oser, F. Biedermann, H. (2003) Civic knowledge, civic skills and civic engagement. *European Educational Research Journal*: 2 (3), 384-395.

Maldini, P. (2008). “Političko povjerenje i demokratska konsolidacija”. *Politička misao*: 45 (1), 179–199.

Mishler, W. i Rose, R. (2001). What are the origins of political trust? Testing institutional and cultural theories in post-communist societies. *Comparative Political Studies*: 34 (1), 30-62.

Mondak, J. J. i Anderson, M. R. (2004). The knowledge gap: A reexamination of gender-based differences in political knowledge. *Journal of Politics*: 66 (3), 492–513.

Muller, E.N. (1970). Cross-national dimensions of political competence. *American Political Science Review*: 64 (3), 792-809.

- National Center for Education Statistics (1998). *NAEP 1998 Civics Report Card for the Nation*. Washington: National Center for Education Statistics.
- Niemi, R.G. i Finkel, S.E. (2007). Civic education and the development of civic knowledge and attitudes. U: Harrison, L.E. i Kagen, J. (eds.) *Essays on Cultural Change*. New York: Routledge.
- Niemi, R. G. i Junn, J. (1998). *Civic Education: What Makes Students Learn*. New Haven: Yale University Press.
- Pew Research Center for People and the Press (2007). *Public Knowledge of Current Affairs Little Changed by News and Information Revolutions: What Americans know 1989-2007*. Washington: The Pew Research Center for People and the Press (dostupno na: <http://people-press.org/report/319/public-knowledge-of-current-affairs-little-changed-by-news-and-information-revolutions>).
- Popkin, S.L. i Dimock, M.A. (1999). Political knowledge and citizen competence. U: Elkin, S.K. i Soltan, K.E. (eds.) *Citizen Competence and Democratic Institutions*. University Park: Pennsylvania State University Press, 117–146.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Renewal of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Putnam, R.D. (1993). *Making Democracy Work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Roberts, K.; Osadchaya, G.I.; Dsuzev, H.V.; Gorodyanenko, V.G. and Tholen, J. (2002). Who succeeds and who flounders? Young people in East Europe's new market economies. *Sociological Research Online*: 7 (4) (dostupno na: <http://www.socresonline.org.uk/7/4/roberts.html>).
- Schulz, W.; Ainley, J.; Fraillon, J.; Kerr, D. i Losito, B. (2010). *ICCS 2009 International Report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower- secondary school students in 38 countries*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement.
- Spajić-Vrkaš, V. (2007). Europske integracije i obrazovanje za demokratko građanstvo u cjeloživotnoj perspektivi. U: Previšić, V.; Šoljan, N.N. i Hrvatić, N. (eds.) *Pedagogija prema cjeloživotnom obrazovanju*. Zagreb: Hrvatsko pedagoško društvo, 2007, 380-394.
- Šalaj, B. (2003). Koncept socijalnoga kapitala u komparativnoj politici. *Politička misao*: 40 (4), 126-144.
- Torney-Purta, J.; Lehmann, R.; Oswald, H. i Schulz, W. (2001). *Citizenship and Education in Twenty-Eight Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement.
- Torney-Purta, J.; Schwille, J. and Amadeo, J. (eds.) (1999). *Civic Education across Countries: Twenty-four National Case Studies from IEA Civic Education Project*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement.
- Verba, S. i Nie, N. (1972). *Participation in America: Political democracy and social equality*. New York: Harper and Row.
- Vujčić, V. (1999). Politička kultura: politička potpora (legitimacija, povjerenje, identitet). *Politička misao*: 36 (3), 101—120.

Yencken, D. i Henry, N. (2008). *Democracy under Siege*. Victoria: The Australian Collaboration (dostupno na: http://www.australiancollaboration.com.au/booksreports/Democracy_Under_Siege.pdf).

Popis tablica

Tablica 1:	Broj srednjih škola i struktura uzorka po entitetima
Tablica 2:	Broj srednjih škola u Federaciji po kantonima i županijama te u Republici Srpskoj po regijama
Tablica 3:	Struktura uzorka prema broju škola u Federaciji BiH
Tablica 4:	Struktura uzorka prema broju škola u Republici Srpskoj
Tablica 5:	Struktura i obilježja uzorka učenika u inicijalnom i finalnom ispitivanju znanja
Tablica 6:	Struktura i obilježja uzorka nastavnika i direktora
Tablica 7:	Prosječan broj točnih odgovora učenika u inicijalnom i finalnom ispitivanju znanja
Tablica 8:	Postotak učenika koji su točno odgovorili na pitanja u inicijalnom i finalnom ispitivanju znanja
Tablica 9:	Prosječan broj točnih odgovora učenika u ispitivanju znanja po kantonima/županijama/regijama
Tablica 10:	Statistički značajne razlike u prosječnom broju bodova u inicijalnom ispitivanju znanja učenika između kantona/županija/regija
Tablica 11:	Statistički značajne razlike u prosječnom broju bodova u finalnom ispitivanju znanja učenika između kantona/županija/regija
Tablica 12:	Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema jeziku na kojemu se provodi NPP
Tablica 13:	Postotak točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika po kvartilima prema jeziku na kojemu se provodi NPP
Tablica 14:	Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema vrsti škole
Tablica 15:	Postotak točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika po kvartilima prema vrsti škole
Tablica 16:	Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema razrednoj pripadnosti
Tablica 17:	Postotak točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika po kvartilima prema razrednoj pripadnosti
Tablica 18:	Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema školskom uspjehu u prethodnoj godini
Tablica 19:	Postotak točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika po kvartilima prema školskom uspjehu u prethodnoj godini
Tablica 20:	Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema spolu
Tablica 21:	Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema stupnju obrazovanja oca
Tablica 22:	Prosječan broj točnih odgovora u ispitivanju znanja učenika prema stupnju obrazovanja majke
Tablica 23:	Koliko učenici misle da će naučiti i koliko su naučiti odabrane teme u nastavi DLJP-a (mean)
Tablica 24:	Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a
Tablica 25:	Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a prema znanju (u kvartilima)
Tablica 26:	Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a prema nekim nezavisnim varijablama
Tablica 27:	Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a prema administrativno-teritorijalnoj pripadnosti
Tablica 28:	Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: učenici (%)

Tablica 29:	Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: matrica faktorske strukture: učenici
Tablica 30:	Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: učenici (%)
Tablica 31:	Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: matrica faktorske strukture: učenici
Tablica 32:	Prisustvo odabranih elemenata nastave DLJP-a okrenute učeniku: učenici (%)
Tablica 33:	Osobna korist od DLJP-a: učenici (%)
Tablica 34:	Praćenje vijesti o političkim zbivanjima u BiH preko medija: učenici (%)
Tablica 35:	Razlike u učestalosti praćenja vijesti o političkim zbivanjima u BiH preko medija prema nezavisnim varijablama: učenici
Tablica 36:	Znanje učenika prema učestalosti praćenja vijesti o političkim zbivanjima u BiH preko medija (mean)
Tablica 37:	Znanje učenika prema stupnju informiranosti o političkim zbivanjima u BiH (mean)
Tablica 38:	Doprinos odabranih izvora informacija informiranosti učenika (%)
Tablica 39:	Aktualna građanska participacija učenika (%)
Tablica 40:	Aktualna građanska participacija učenika: matrica faktorske strukture
Tablica 41:	Politička i građanska participacija učenika u budućnosti (%)
Tablica 42:	Politička i građanska participacija učenika u budućnosti: matrica faktorske strukture
Tablica 43:	Političko i društveno povjerenje učenika (%)
Tablica 44:	Političko i društveno povjerenje učenika: matrica faktorske strukture
Tablica 45:	Životno važne vrijednosti učenika (%)
Tablica 46:	Životno važne vrijednosti učenika: matrica faktorske strukture
Tablica 47:	Koliko je dobro ili loše za demokraciju: učenici (%)
Tablica 48:	Učinci ulaska BiH u EU: učenici (%)
Tablica 49:	Učinci ulaska BiH u EU: matrica faktorske strukture: učenici
Tablica 50:	Koliko su učenici naučili odabrane teme u nastavi DLJP-a: nastavnici
Tablica 51:	Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: nastavnici (%)
Tablica 52:	Korištenje odabranih izvora učenja i poučavanja u nastavi DLJP-a: nastavnici (%)
Tablica 53:	Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: nastavnici (%)
Tablica 54:	Korištenje odabranih metoda ocjenjivanja i vrednovanja u nastavi DLJP-a: nastavnici (%)
Tablica 55:	Podrška odabranih aktera odgoja i obrazovanja nastavnicima DLJP-a: nastavnici (%)
Tablica 56:	Oblici podrške koju direktori pružaju nastavnicima DLJP-a: direktori (%)

Popis slika

- Slika 1: Konceptualni okvir istraživanja učenika
- Slika 2: Razlike u distribuciji točnih odgovora između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika
- Slika 3: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z- vrijednostima prema kantonima/županijama/regijama
- Slika 4: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z- vrijednostima prema jeziku na kojemu se provodi NPP
- Slika 5: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema vrsti škole
- Slika 6: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema razrednoj pripadnosti
- Slika 7: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema završnom školskom uspjehu u prethodnoj godini
- Slika 8: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema spolu
- Slika 9: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema obrazovanju oca
- Slika 10: Razlike u prosječnim rezultatima između inicijalnog i finalnog ispitivanja znanja učenika izraženih u z-vrijednostima prema obrazovanju majke
- Slika 11: Zadovoljstvo učenika odabranim dimenzijama DLJP-a (mean)
- Slika 12: Zanimljivost predmeta i udžbenika DLJP-a u odnosu na druge predmete i udžbenike: učenici (%)
- Slika 13: Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: učenici (mean)
- Slika 14: Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u prema jeziku na kojemu se provodi NPP: učenici (mean)
- Slika 15: Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u prema vrsti škole: učenici (mean)
- Slika 16: Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: učenici (mean)
- Slika 17: Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a prema jeziku na kojemu se provodi NPP: učenici (mean)
- Slika 18: Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a prema vrsti škole: učenici (mean)
- Slika 19: Osobna korist od DLJP-a: učenici (mean)
- Slika 20: Stupanj demokratičnosti odnosa između nastavnika i učenika: učenici (%)
- Slika 21: Prijedlozi za unaprjeđenje nastave DLJP-a: učenici (%)
- Slika 22: Stupanj informiranosti učenika o političkim zbivanjima u BiH (%)
- Slika 23: Političko i društveno povjerenje učenika (mean)
- Slika 24: Životno važne vrijednosti učenika (mean)
- Slika 25: Stupanj razvoja demokracije u BiH: učenici (%)
- Slika 26: Najveće kočnice demokratskog razvoja BiH: učenici (%)
- Slika 27: Najodgovorniji akteri demokratskog razvoja BiH: učenici (%)
- Slika 28: Poželjnost ulaska BiH u EU: učenici (%)
- Slika 29: Učinci ulaska BiH u EU: učenici (mean)

- Slika 30: Doprinos CIVITAS-ovog programa certifikacije osposobljenosti nastavnika za rad u nastavi DLJP-a: nastavnici (mean)
- Slika 31: Doprinos CIVITAS-ovog programa certifikacije razvoju odabranih nastavničkih kompetencija za DLJP: nastavnici (mean)
- Slika 32: Samoprocjena nastavnika o kompetentnosti za nastavu DLJP-a (mean)
- Slika 33: Koliko su učenici naučili odabrane teme u nastavi DLJP-a: nastavnici i učenici (mean)
- Slika 34: Koliko su nastavnici uspjeli razviti građanske vještine i dispozicije kod učenika: nastavnici (mean)
- Slika 35: Prisustvo odabranih elemenata nastave DLJP-a okrenute učeniku: nastavnici i učenici (mean)
- Slika 36: Korištenje odabranih nastavnih metoda u DLJP-u: nastavnici i učenici (mean)
- Slika 37: Korištenje odabranih izvora učenja i poučavanja u nastavi DLJP-a: nastavnici (mean)
- Slika 38: Prevladavajući tip razredne atmosfere u nastavi DLJP-a: nastavnici i učenici (mean)
- Slika 39: Korištenje odabranih metoda ocjenjivanja i vrednovanja u nastavi DLJP-a: nastavnici (mean)
- Slika 40: Podrška odabranih aktera odgoja i obrazovanja nastavnicima DLJP-a: nastavnici (mean)
- Slika 41: Oblici podrške direktora nastavnicima DLJP-a: nastavnici (mean)
- Slika 42: Učinci uvođenja DLJP-a na rad i život škole: nastavnici (mean)
- Slika 43: Koliko se nastavnici DLJP-a oslanjaju na propisani program (%)
- Slika 44: Zadovoljstvo nastavnika odabranim dimenzijama DLJP-a (mean)
- Slika 45: Zadovoljstvo odabranim dimenzijama DLJP-a: nastavnici i učenici (mean)
- Slika 46: Kvaliteta udžbenika prema odabranim kriterijima: nastavnici (mean)
- Slika 47: Uključenost sadržaja iz srodnih područja u DLJP: nastavnici (mean)
- Slika 48: Koje kompetencije su nastavnicima neophodne za ostvarenje programa DLJP-a (%)
- Slika 49: Koje kompetencije nedostaju nastavnicima DLJP-a: nastavnici (%)
- Slika 50: Koji oblici stručnog usavršavanja su najprihvatljiviji nastavnicima DLJP-a: nastavnici (%)
- Slika 51: Kad treba započeti s učenjem za građanstvo: nastavnici (%)
- Slika 52: Smetnje realizaciji programa DLJP-a: nastavnici (%)
- Slika 53: Kako unaprijediti kvalitetu nastave DLJP-a: nastavnici (%)
- Slika 54: Utječu li nastavnici na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini škole (%)
- Slika 55: Utječu li nastavnici na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini kantona/županija/regija (%)
- Slika 56: Utječu li nastavnici na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini BiH (%)
- Slika 57: Životno važne vrijednosti nastavnika (mean)
- Slika 58: Političko, društveno i profesionalno povjerenje nastavnika (mean)
- Slika 59: Poželjnost ulaska BiH u EU: nastavnici (%)
- Slika 60: Učinci ulaska BiH u EU: nastavnici (%)
- Slika 61: Utjecaj CIVITAS-ovih programa na usvajanje vještina demokratskog upravljanja školom: direktori (%)
- Slika 62: Najvažniji ciljevi srednje škole: direktori (mean)
- Slika 63: Najveći problemi u vođenju srednjih škola: direktori (mean)
- Slika 64: Učinci uvođenja DLJP-a na život i rad škole: direktori (mean)

- Slika 65: Učinci uvođenja DLJP-a na život i rad škole: direktori i nastavnici (mean)
- Slika 66: Koliko su direktori upoznati s odabranim dimenzijama DLJP-a (mean)
- Slika 67: Što DLJP treba razviti kod učenika: direktori (%)
- Slika 68: Usporedba DLJP-a s drugim predmetima prema odabranim kriterijima: direktori (mean)
- Slika 69: Važnost podrške odabranih aktera obrazovanja DLJP-u: direktori (mean)
- Slika 70: Što je preduvjet kvalitetne nastave DLJP-a: direktori (mean)
- Slika 71: Kako unaprijediti kvalitetu nastave DLJP-a: direktori (%)
- Slika 72: Kako unaprijediti kvalitetu nastave DLJP-a: direktori i nastavnici (%)
- Slika 73: Koliko direktori podržavaju nastojanja nastavnika DLJP-a za kvalitetnijom nastavom: direktori (%)
- Slika 74: Koje kompetencije su nastavnicima neophodne za ostvarenje programa DLJP-a: direktori (%)
- Slika 75: Koji oblici stručnog usavršavanja su neophodni nastavnicima DLJP-a : direktori (%)
- Slika 76: Kad treba započeti s učenjem za građanstvo: direktori (%)
- Slika 77: Utječu li direktori na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini kantona/županije/regije (%)
- Slika 78: Utječu li direktori na donošenje odluka važnih za njihov rad na razini BiH (%)
- Slika 79: Životno važne vrijednosti direktora (mean)
- Slika 80: Životno važne vrijednosti: direktori, nastavnici i učenici (mean)
- Slika 81: Političko, društveno i profesionalno povjerenje direktora (mean)
- Slika 82: Političko i društveno povjerenje: direktori, nastavnici i učenici (mean)
- Slika 83: Poželjnost ulaska BiH u EU: direktori (%)
- Slika 84: Učinci ulaska BiH u EU: direktori (mean)
- Slika 85: Poželjnost ulaska BiH u EU: direktori, nastavnici i učenici (mean)
- Slika 86: Učinci ulaska BiH u EU: direktori, nastavnici i učenici (mean)